

*Прысьвячаю майм бацькам –
Алене Юрэвіч і Навуму Кацнельсону*

KAMUNIKAT.org

Лявон Юрэвіч

КАМЭНТАРЫ

Літаратуразнаўчыя артыкулы

МЕНСК

1999

KAMUNIKAT.org

На вклады: карціна Артура Клінава „Кара贝尔”

KAMUNIKAT.org

Да гісторыі станаўлення жанру гісторыка-міталягічнае прозы

У сваім разьвіцьці гісторычныя жанры жывяще матар'яламі зь міталёгіі, гісторычных кронікаў, летапісаў, мэмуараў, навуковых досьледаў. Пакуль грамадзкія патрэбы задавальняюща выключна паэтычнымі жанрамі — паданьні, легенды застаюцца дастатковаю крыніцай тэмаў, калізій, харектараў. Празаічныя жанры патрабуюць больш канкрэтнага гісторычнага матар'ялу, чым паэтычныя. І хая міталёгія па-ранейшаму застаецца істотнай крыніцай для малых празаічных формаў, прозе, асабліва раману, для станаўлення й разьвіцьця неабходны даволі высокі ўзровень навуковай распрацоўкі гісторыі. Гісторычны раман таму і асацыяноецца з паняцьцем «навуковы», што зыходна прадугледжвае наяўнасць у ім гісторычнай праўды, адпаведнасці адностранных у творы падзеяў — падзеям рэчаіснасці. І глыбіня й дакладнасць перадачы фактаў, і сіла творчага ўяўлення, здольнага ажывіць мінулае, зрабіць чытача зацікаўленым саўдзельнікам яго, — аднолькава неабходныя для гісторычнага рамана. Але калі здольнасць пранікнуць скроў смугу часу, убачыць і паказаць мінулае ў такой жа ступені яскрава й выразна, як і сённяшняе, цалкам залежыць ад таленту пісьменніка, дык летапісы, кронікі, съведчанні, успаміны сучаснікаў, як зыходны матар'ял гісторычнага рамана, павінны быць да гэтага часу асэнсаваныя гісторыкамі і ўведзеныя ў навуковы ўжытак — само мінулае мусіць стаць тэмай навуковых дасьледаванняў.

У расейскай і польскай літаратурах гісторычны раман узынікае ў часы Асьветніцтва, у XVIII ст., як адказ на імкненне асьветнікаў пераасэнсаваць мінулае, съцвердзіць свае грамадзкія ідэалы ў супрацьстаянні ў адмаўленні папярэдніх філязофскіх,

грамадзка-палітычных і маральна-этычных поглядаў.¹ Эвалюцыя гістарычнага мысльення ў гэты час дасягае дастатковага ўзроўню для пастаноўкі такой задачы, а разьвіцьцё літаратуры — для стварэння мастацкай формы, прыдатнай для яе выражэння.

«[Тагачасныя] беларусы як этнас у культурных адносінах знаходзіліся ў стане летаргічнага сну і не былі рэпрэзэнтаваныя на культурнай мапе Эўропы. Больш таго, беларусы прыйшлі ў XIX ст., ня маючы акрэсленай этнічнай самасвядомасці, страшчыны багатыя пісьмовыя традыцыі, з асыміляваным у культурных адносінах верхнім слоем этнасу, што ў значнай ступені было вынікам папярэдняга разьвіцця як народу недзяржаўнага».²

Сытуацыя на Беларусі з часоў Люблінскай уніі да XIX ст. прывяла да таго, што асноўную форму захаванья і інтэрпрэтацыі гісторыі народу, літаратураю й філязофіяй стала вусная народная творчасць.³ Гісторыя, адлюстраваная ў фальклёры, непазыбжна міталягізуеща, губляе рысы рэальнасці, менавіта таму вусная традыцыя пазней становіща крыніцай бэлетрызаваных філязофскіх і шматлікіх мастацкіх твораў, у тым ліку вершаў, пазмаў, апавяданньняў (але не гістарычнага рамана). Ян Чачот і Ян Баршчэўскі, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч і Максім Багдановіч, Янка Купала й Якуб Колас... Наўрад ці магчыма адшукаць у беларускай літаратуре XIX — пачатку XX ст. пісьменніка, які б не спрабаваў зазірнуць у мінуўшчыну Беларусі, чэрпакочы ідэі, тэмы, сюжэты, калізіі, вобразы з вуснай народнай творчасці.

Амаль кожны пісьменнік падкрэсліваў гэтую сувязь. Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч у прадмове да паэмы «Люцінка, або Швэды на Літве» піша:

---

¹ А. В. Липатов. Исторический роман: общие закономерности и национальная специфика // Славяноведение. 1933. №3. С. 19.

² С. Кузняева. Нацыянальнае адраджэнне і нацыянальная съядомасць беларусаў у першай палове XIX ст. // Беларускі гістарычны агляд. 1994. Т. 1. Сш. 1. С. 55.

³ Пра гэта ў: В. Сянькевіч. Вытокі беларускай нацыянальнай гістарыографіі і «Наша Ніва» // Запісы / БІНІМ. 19. НЁ, 1989. С. 8—25.

«Калі набыў я маленькі мой фальварчык Люцінку, пры аглядзе яго зацікавіла мяне перш за ўсё мясцовасць; дзеля гэтага стараўся я ад старых людзей, якія тут жывуць, дапытацца, ці ж мае яна якіх гістарычных паданьняў — і амаль у адзін голас мне расказалі, што тут менавіта знаходзіўся калісьці, у старажытныя часы, езуіцкі кляштар з храмам божым і што ў час нашэсця швэдаў, за Карлам XII, кляштар гэты разам з касцёлам ператвораны быў у кучы друзу, а манахі былі замучаны адзін за тое, што не хацелі паказаць месца, дзе імі былі схаваны касцельныя скарбы».⁴

Купала пачынае «Курган» не з самога паданьня, а зь ягонае крыніцы: «Паміж пустак-балот беларускай зямлі, // На ўз্বярэжжы ракі шумнаецчай // Дрэмле памятка дзён, што ў нябыт уцяклі, // Ўдзірванелы курган векавечны...» І заканчвае паэму радкамі, якія раскрываюць шлях нараджэння легенды: «Лет за сотню зьвёў час, ці і болей мо' лет, // Зацьвілі пераказы ў народзе; // Кажуць людзі: ў год раз ночкай з гусылямі дзед // З кургана, як сънег, белы выходзе». Відавочна, што для такога настойлівага падкрэсліваньня ролі фальклёрнай крыніцы ёсьць свае падставы. Перш за ўсё — усьведамленыне адсутнасці сваіх пісьмовых крыніц, якія б заслугоўвалі даверу. Адначасна й разуменьне того, што паданьне — міталягізаваная гісторыя: гістарычна падзея ў фальклёрным асьвятленні губляе сваю дакладнасць, індывидуальнасць, узбагачаеца фантазіяй апавядальніка, зыліваеца зь іншымі, аналягічнымі падзеямі, набывае якасна новыя рысы, уласцівія міту, якія канчаткова ператвараюць канкрэтную падзею ў легенду. Усе гэтыя асаблівасці вуснай традыцыі надалі выразную адметнасць новаму, гістарычнаму жанру.

З аднаго боку, яны набліжалі гісторыка-міталягічныя творы да фальклёрна-этнаграфічных, і таму першапачатковай задачай было пераадоленыне казачнасці, выпрацоўка іншых, уласцівых

---

⁴В. Дунін-Марцінкевіч. Творы. Мн., 1984. С. 300. Тут і далей «наркомаўскае» напісаныне захоўваецца толькі ў тых выпадках, калі тэкст зыходна пісаўся паводле «наркомаўскага» правапісу. «Тарашкевіцкія» напісаныні падаюцца паводле правапісу існікаў.

мастацкаму твору, прынцыпам алагульнення й індывідуалізацыі. І першым зь пісьменьнікаў да яе вырашэння наблізіўся Ян Баршчэўскі.⁵ Ягоная кніга «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданьнях» цікавая ня толькі багацьцем народных паданньняў і галерэй партретаў сучаснікаў, але й вострым адчуваньнем гісторыі. Няхай гісторычны развагі й рэмінісценцыі поўныя суму й перакананьня, што *мінуўшчына* — лепшая за *цяперашніну*, а будучыня, магчыма, будзе яшчэ горшая, але ці не ўпершыню ў літаратуру разам з Баршчэўскім уваходзяць «гісторычныя» персанажы, іншымі словамі, літаратурныя героі з адчуваньнем гісторычнага часу.

З другога боку, тыя самыя адметнасці фальклёру адкрывалі перад пісьменьнікамі новыя магчымасці для ўвасаблення ідэй, звязаных з вырашэннем сёньняшніх і вечных проблемаў. Літаратура XX ст. раскрыла сутнасць міталягічнага мысльнення як катэгорыі, уласцівай для ўсіх часоў. Пісьменьнікі ўспрымалі народныя паданьні ня толькі як адлюстраванье гісторыі, ня толькі як шматплянавае апавяданье аб рэальных падзеях; у пазбаўленым бытавых дэталей, прыўзнятым над рэальнасцю тэксце бачылася канцэнтрацыя гісторыка-філязофскіх уяўленньняў нацыі, матар'ял для развагаў пра яе лёс і шлях, магчымасць узьдзейнічаць на съядомасць чытача.

Аднымі зь першых гэта ўсъвядомілі Максім Гарэцкі, аўтар першай кнігі па гісторыі беларускай літаратуры, і Вацлаў Ластоўскі, аўтар першай кнігі па гісторыі Беларусі. «Першая ў тым сэнсе, што і пісаная яна была па-беларуску, і мінуўшчыну нашага народу насьвяціла яна зусім іначай, чымся гэта рабілася ў афіцыйных царскіх падручніках або ў навуковых працах польскіх аўтараў, якія, як і расейскія гісторыкі, не прызнавалі існаваньня ні беларускага народу, ні беларускай нацыі».⁶

Мастацкія творы Ластоўскага не зьяўляюцца працягам ягоных навуковых даследаваньняў, гэта не бэлетрыстычная рэканструкцыя мінулага Беларусі. Шраг ягоных твораў (як, дарэчы, і Гарэцкага) напісаны ў жанры, які значна пазней

⁵М. Гарэцкі. Гісторыя беларускай літаратуры. Мн., 1992. С. 176.

⁶В. Сянкевіч. Вытокі... С. 14.

атрымаў назыву «парабалічнай прозы». Сам тэрмін «парабалізацыя» (з грэцкай — *параұнаньне, падабенства, супастаўленье*) абазначае блізкую да прыпавесці (прыгчы) жанравую разнавіднасць у драме й прозе 20-х гг. Парабалізацыя роднасная прыпавесці паводле ўнутранай структуры. Іншасказальнасць у ёй шматзначная (у адрозньеніне ад адназначнасці алегорыі) і набліжаецца да сымбалю, таму часам парабалізацыю называюць сымбалічнай прыпавесцю. Але, у адрозньеніне ад прыпавесці, парабалізацыя не дамінуе над прадметным, сытуацыйным, а застаецца суднесенай зь ім. «Лягчэй за ўсё паддаоцца парабалізацыі гістарычныя творы, [...] выяўленыне падобнага ў розных эпохах выклікае думку пра зменнае й нязменнае, вечнае й часовае, [...] гістарычна дуга служыць мастацкім мэтам стварэння парабалы».⁷ У гістарычнай прозе парабалізацыя выяўляецца перш за ўсё ў стаўленіі пісьменніка да гістарычнага матар'ялу не як да ўласнагістарычнага, а як да ўмоўнагістарычнага. Нягледзячы на магчымае фармальнае падабенства твораў-парабалаў да гістарычнай прозы, яны не зьяўляюцца ў поўным сэнсе гістарычныі, калі бярэцца сытуацыя з канкрэтнай эпохі. Такі твор пабудаваны ў адпаведнасці з тымі задачамі, якія ставіў перад сабой аўтар, і перанесены ў пэўную, зноў жа ўмоўнагістарычную, часам храналягічна не канкрэтызаваную эпоху. Тут маем не гістарычны сюжэт, а стылізаваную фабулу, акрэсленую гістарычнымі рамкамі.

У апавяданьні Ластоўскага «Прывід» умоўная ня толькі мінуўшчына, але і цяпершчына, умоўныя самі пэрсанажы. Ігнату, што «ляжаў на печы і думаў аб сваёй паганай долі», зьяўляецца багіня, і «Ігнат, шырока раскрыўшы вочы, маўчаў і... не разумеў нічога [...] паслушна ссунуўся зь печы, каб пацалаваць у руку ёй» (вось яны, ненавісныя пісьменніку быццам спрадвечныя рысы беларускай мэнтальнасці — пасіўнасць і рабская пакорлівасць), а багіня паслья знаёмства з «патомкам паўбагоў» у роспачы кажа:

---

⁷ А. Бочаров. Свойство, а не жупел // Вопросы литературы. 1977. №5. С. 100.

«Божа мой, колькі рабства!.. Нягрыцянскі нявольнік больш захаваў у сабе гордасці, чым у цябе, чалавеча, асталося... Бачу, як праз доўтія вякі пагляд твой плюгавіўся пакорай, галава паклонамі, вусны лізаньнем рук нячыстых... Няволя затуманіла памяць тваю; забыўся ты людзкой назовы сваёй і гэтым съцёр ты зь ліца свайго знамя людзкое... не, чалавеча, скарбы мае рассыплю перад тобой толькі тады, як ты прыпомніш імя людзкое сваё, калі пра будзіца ў табе адвага й гордасць...»⁸

Цытаваная рэч хараектэрная для творчай манеры Ластоўскага як пісьменьніка-гісторыка. Ён ляканічны, сымбалі разылічаныя і на дасьведчанага чытача, і на непадрэхтаванага, які бачыць толькі павярхойны зрэз твора. Малюнак (што наагул уласціва парабалічнай прозе) аднамерны: кожны элемэнт систэмы надзелены адной асаблівасцю — той, якія адпавядае намерам аўтара й дыктуеца інтарэсамі агульной карціны.

Як гістарычны твор апавяданье «Прывід» дэманструе ўменыне Ластоўскага бачыць прычыны сучасных нацыянальных проблемаў ня ў зынешніх ворагах (хоць ён і піша пра іх у іншых творах), а ва ўнутраным стане нацыі.

«Некаторыя знакамітая нацыянальныя мастакі, якія ня выйшлі ў вялікае плаванье, лічаць, што нацыянальнымі яны зьяўляюцца тады, калі ўсіхваляюць свой народ, радзіму й жыцьцё. Гэта толькі ніжэйшы від нацыянальнага ў мастацтве. Больш высокі й сымелы яго від я бачу ў здольнасці мастака да нацыянальнай самакрытыкі».⁹

Аповесьць «Лябірінты» таксама нельга без агаворкі назваць гістарычнай. Хутчэй гэта мастацка-гістарычны трактат, дзе вырашаецца праблема аднаўлення вытокай, стражаных у выніку розных прычынаў, у тым ліку і ўжываньня жорсткіх мэтадаў увядзенія новае рэлігіі (гэтай тэматыцы прысьвечанае апавяданье «Часы былі трывожныя»), — аднаўлення старажытнай міталягічнай систэмы, якая фактычна не дайшла да нас. Іншымі словамі, праблема звароту познага зводу маральных, філізофскіх, гістарычных праўдаў. У «Лябірінтах», як і ў

⁸ Власт. Творы. Мюнхэн, 1956. С. 14.

⁹ Г. Гачев. Национальные образы мира. М., 1988. С. 39.

«Прывідзе», расповед вядзенца на мяжы рэальнаага. Тут мінулае ѹ сучаснае злучыліся й праішлі скрэзь жыцьцё й съядомасьць сучаснага чалавека. Пазыней гэты мастацкі прыём атрымае ѹ беларускай літаратуры значнае пашырэнне. Ластоўскі, бадай упершыню, выкарыстоўвае новы падыход да рэканструкцыі мінулага, заснаваны на разуменіі гісторыі асобнага народу як канкрэтнага ўвасабленньня трансфармаваных агульных заканамернасцяў сусьветнай гісторыі.

Час для мастацкай прозы значыць прыкладна тое, што для жывапісу — прастора. Як мастакі згортваюць звыклую трохмернасць рэальнай прасторы ѹ дэзвюхмерную, сполучаючы рознавялікія фігуры, парушаючы пэрспэктыву, сумяшчаючы пярэдній задні пляны, дабіваючыся акцэнтуацыі рэальнасці або, наадварот, уяўнасці прасторы, — гэта і пісьменнікі сумяшчаюць часавыя рамкі твораў, каб надаць ім новы, нечаканы ракурс, паказаць чалавека ягонае акружэнне ѹ незвычайнім асьвятленні. У выніку сполучэння сучаснасці з мінувшчынай, гісторыі з легендай, у выніку сумяшчэння часавых плоскасцяў — узьнікае эфект універсальнасці, пазачасавай значнасці.

Так, да прыкладу, у «Лірных съпевах» Максіма Гарэцкага сучаснасць у сполучэнні з мінульым сама набывае рысы легендарнасці і, разам з тым, трох часавых плоскасці сумяшчаюцца так, што мінулае выглядае ня менш рэальным за сучаснае. Чацьвёртая плоскасць — чытацкі час — як бы знаходзіцца на роўных часавых адлегласцях ад трох іншых. Так, у «Пагаемным» бліскуча намалявана ўзыходжанье ѹ міталягічнай съядомасці часовага да вечнага. У іншых апавяданнях, створаных быццам бы на бытавым матар'яле («Панская сучка», «Смачны заяц» — такіх багата ѹ кнізе «Досьвіткі», дзе распавядаецца пераважна пра Беларусь часоў прыгону), — аповед, показка пра канкрэтныя падзеі прачытваючца як міт новага часу, што ўзьнікае ѹ рэчышчы народнай міталёгіі тae зямлі, на якой адбываюцца падзеі. Менавіта сувязь з паданьнямі, легендамі надае апавяданню міталягічныя каліры, садзейнічае актуалізацыі абагульнена-знакавага зъместу, паслабленню канкрэтнага.

Міталягізаваная падзея набывае пазагістарычнае гучаньне, бо «мітня ведае катэгорыі часу, жыцьцё ў міце — вечнае паўтарэнье».¹⁰

Цікава, крыху адхіліўшыся ўбок, адцеміць наступны факт: эміграцыя, акрамя стварэння новых духовых каштоўнасцяў, паставіла сабе за мэту захаваць клясычныя творы беларускай літаратуры, творы клясыкаў, што найбольш пацярпелі ад бальшавіцкае цэнзуры. Былі выдадзеныя «Новая зямля» й «Сымон-музыка» Я. Коласа, «Вянок» Максіма Багдановіча, «Матчын дар» А. Гаруна, «Спадчына» й «Тутэйшыя» Я. Купалы, «Творы» В. Ластоўскага, «Нядоля Заблоцкіх» Л. Калюгі, «Запіскі Самсона Самасуя» А. Мрыя, «Творы» М. Гарэцкага, «Творы» Ўл. Жылкі. Адным словам, эміграцыйныя выданыні склалі «залатую бібліятэчку» нашай літаратуры, у якой былі рэпрэзэнтаваныя бадай усе клясыкі. Адзінае выключэнне — Зымітрак Бядуля.

Натуральна, паўстае пытаньне: чаму? Гэта ж быў не «прызначаны» саветамі пісьменнік, а нашанівец, адраджэнец. Аднак эміграцыйныя выданыні, са сваім пільным паглядам на літаратурны працэ на Беларусі, добрай памяцьцю на мінулае літаратуры, а таксама сталым памкненнем да перадруку твораў, што ўяўлялі сабой супраціў саветызацыі, няшмат аддавалі ўвагі постасці і творам Зымітрака Бядулі: зредку зъмяшчалі адзін-другі верш (як, напрыклад, «Волат»¹¹) або невялічкі твор кшталту «Малітва малога Габрускі». ¹² І нягледзячы на тое, што у канцы 1956 — пачатку 1957 г. газэта «Бацькаўшчына» на сваіх бачынах зъмісьціла аповесьць «Салавей», — увагу да Бядулі ўсё роўна наўрад можна параваны зь цікавасцю, прыкладам, да Дубоўкі або Пушчы.

Нязначная ўвага да Бядулі тлумачыцца, верагодна, тым, што ягоныя творы не былі гнаныя савецкай паваеннай крытыкай, ім не пагражала зынішчэнне ці цэнзура (з гэтым спраўляўся сам

¹⁰ А. Гулыга. Миф и современность // Иностранный литература. 1989. №2. С. 170.

¹¹ Беларус. 1961. №71.

¹² Бацькаўшчына. 1956. №6—7 (288—289).

пісьменьнік пры жыцьці), а эміграцыя, магчыма, ня бачыла анічога крамольнага для савецкай улады ў творах Бядулі.

Але ж вось у артыкуле «Ясакар-Бядуля на пазыцьях ”нутраное эміграцыі”» чытаем:

«Съледам за Купалам і Коласам ідзе ў літаратурную нутраную эміграцыю і малодшы іхні супрацоўнік у галіне адраджэнскай літаратуры Зымітрок Бядуля-Ясакар. [...] Бядуля-Ясакар ажыцьцяўляе сваю літаратурную ”нутраную эміграцыю” шляхам уцёкаў у съвет фантастыкі і беларускай народнай міталёгіі». ¹³

Пра тое, што творы Бядулі — нялёгкія для раскрыцця «нутраных плыняў», выяўленыя тайнапісу, съведчыць і *незъяўленыне* літаратуразнаўчых працаў, прысьвежаных таямніцам ягонай творчасці, напрыканцы 80-х — пачатку 90-х гг., калі, здавалася, было дазволена пісаць усё й пра ўсё. Нават болей: нешматлікія спробы аказаліся слабейшымі за папярэдняя. Таму можна палічыць, што сапраўдны зъмест (гэты другі, нутраны пласт) застаўся непрачытаным, нават незаўважаным, або што такога пласта па сутнасці няма.

Пры чытаньні Бядулевых твораў узьнікае яшчэ адно пытаньне: у які бок пайсьці па дэшыфроўку — у гісторыю, выяўленыне алюзій, паралеляў ці ў юдаісцкую містыку, у Кабалу, Тору? У пошук прататыпаў ці ў гіпатэтычны час, у якім адбываюцца падзеі аповесьці? Адзін з магчымых падыходаў проплануеца ў працы Антона Адамовіча «Беларускае літаратурна-мастацкае згуртаванье «Ўзвышша»:

«Часапіс «Ўзвышша» пачаў выходзіць якраз на пачатку [...] новае афіцыйнае рэакцыйнае лініі. У першых чатырох нумарох яго з'явілася аповесьць Бядулі «Салавей» (сінегань 1926 г. — верасень 1927), у якой выяўлялася першая рэакцыя «Ўзвышша» на новую тэндэнцыю. Тутака Бядуля выкарыстаў гістарычны сюжэт з часоў прыгону для «пераапрананьня» сучасных яму падзеяў: у эпізодах з гісторыі прыгоннага тэатру «пераапраналася» зъмена дачыненія бальшавікоў да беларускага тэатру, мастацства й нацыянальнага разьвіцця наагул. Узвышэнскі крытык Адам

¹³Бацькаўшчына. 1963. №3 (603). 25 сакавіка. С. 4.

Бабарэка адзначыў гэтае «пераапрананье» ў сваёй рэцэнзіі на «Салаўя», асьцярожна назваўшы ягоны гістарычны аспект да некаторай ступені «дэкаратаўным». Крытык з варожага маладнякоўскага лягеру назваў аповесьць *не аўтэнтычна гістарычнай* і заявіў, што аўтар не прыклаў нікага намаганьня зрабіць яе такой.

Бядуля пашырыў мэтад «гістарычнага пераапранання» ўлучэньнем партретаў сваіх сучаснікаў пад выглядам гістарычных асобаў (як у *roman à clef — раман з ключом*). Гэтак, у прыгонным пане Вашамірскім чытач лёгка пазнаваў Крыніцкага, тагачаснага першага сакратара ЦК ВКП(б); у каталіцкім сьвятару Кураковічу — прафэсара Піотуховіча, аднаго з найбольш бліскучых і апартуністычных марксысцкіх навукоўцаў; у купцу Вольскім — маладнякоўскага паэту Анатоля Вольнага, які намагаўся пралезьці ў кола прыдворных панэгірыстаў і одапісаў; у шляхціцу Завішу — Ігната Шыпілу, рэдактара афіцыёнай «Савецкай Беларусі» і г. д. Як паводле фізычнага выгляду, так і паводле жыццязнісных фактаў гэтая «партрэты» былі выпісаныя вельмі дакладна, за імі лёгка пазнаюцца прататыпы — такое партрэтнае падабенства дапамагала чытачу зразумець аповесьць «гістарычну».

Поўны аналіз «Салаўя» быў бы вельмі дарэчы, але ён выйшаў бы задаўтім і заскладаным для гэтага артыкулу. Бядуля апісвае, як пан Вашамірскі, спалоханы аб'явамі бунту ў сваім тэатры, пастанаўляе зачыніць яго ды заняцца больш бясьпечнай працай — гадоўляй коней; гэтак адлюстроўвае Бядуля новую тэндэнцыю ў дачыненіі да беларускага нацыянальнага разьвіцця ў БССР.¹⁴ Ідэя аповесьці выказваецца ў словах героя Сымона

¹⁴«Ідэя коней» набыла нааугл цікавае адлюстраванье ў літаратуры таго часу. Прыкладам, у байцы Кандрата Крапівы 1929 г.:

— У твае, браток, кабылы
Заўважаюцца ухілы:
Хвост направа, служыць крыва,
А налева зъвісла грыва.
— Што ты, дзядзя, што ты, мілы,—
То ж ня гора — благадаць:
Каб ня гэтая ухілы,

Салаўя: «Не хачу быць панскім салаўём». У сваёй рэцэнзіі Бабарэка сканкрэтызаваў гэтую ідею: «прызначэнне мастацтва быць зброяй у змаганьні з пануючай клясай, а не забаўкай для апошняе». Чытачы разгадалі «Салаўя» як бліскучы апазыцыйны выпад аўтара і заклік іншых да апазыцыі супраць наступу «пануючых кляс» на свабоду й незалежнасць мастацтва. Твор ніколі ня быў добра прааналізаваны ці «выкрыты» на балонках савецкага друку, бо савецкай герархіі было нявыгадна прыцягваць увагу грамадзтва да выпадаў супраць яе ды Бядулевых мэтадаў «пераапранання» і іхніх вынікаў».¹⁵

А. МакМілін (McMillin), аддаючы належнае майстэрству сатырычных партрэтаў у Бядулі, тым ня менш вельмі асьцярожна выказваеца пра алегарычнасць твора, а таксама зазначае, што цверджаньні аб падабенстве герояў «Салаўя» да рэальных людзей далёкія ад доказнасці.¹⁶

Яшчэ далей пайшлі пазнейшыя дасьледнікі. Як заключны акорд-прысуд прагучала найпазнейшая па часе выданьня праца Івана Навуменкі, дзе аповесьць «Салавей» абвяшчаеца «тыповай „маладнякоўскай“»,¹⁷ а таксама, што «пісьменнік залішне запалітызаваў, заідэалагізаваў свой твор. Дух жорсткай класавай барацьбы пэрыяду грамадзянскай вайны як бы спраесціраваў на далёкую дауніну. Аповесьць «Салавей» ніяк не ўкладваеца ў рамкі гісторычнага жанру».¹⁸

Пасля публікацыі ў часопісе «Ўзвышша» ў 1926 г. аповесьць «Салавей» выйшла ў 1928 г. асобным выданьнем, у якім, як і ў наступным выданьні 1929 г., аўтарам быў зроблены выпраўленыні. Але асабліва значныя зъмены адбыліся ў выданьні

Дык і цэнтру не відаць!

¹⁵ А. Адамовіч. Беларускае літаратурна-мастацкае згуртаванье «Ўзвышша» // Беларускі зборнік. Кн. 8. Мюнхэн, 1957. С. 20—21.

¹⁶ Arnold B. McMillin. Die Literatur der Weißenrussen. A History of Byelorussian Literature From its Origin to the Present Day. Wilhelm Schmitz Verlag in Giessen. 1977. S. 299.

¹⁷ І. Навуменка. Па струнах души. Жыцьцё і творчасць Зымітрака Бядулі // Роднае слова. 1996. №4. С. 24.

¹⁸ Тамсама. С. 26.

1932 г., у прадмове да якога Бядуля зазначыў: «Рыхтуючы да друку трэцяе выданьне «Салаўя», я нанава перапрацаваў гэтую аповесцьць: падзяліў яе на тры часткі, выправіў папярэдні тэкст, даў назвы разъдзелам і дапісаў некалькі новых разъдзелаў». Паміж 1926 і 1932 — ня праста прameжак часу ў шэсць год, гэта амаль цэлая эпоха, па словах Ул. Сядуры-Глыбіннага, ад пэрыяду рэнэсансу беларускае культуры да пэрыяду змагання партыі зь беларускім нацыянальным рухам.¹⁹ Гэтая аўтарская перапрацуўка робіць тры рэдакцыі «Салаўя» бадай што рознымі творамі. І тое трэба мець на ўвазе. Але відавочна іншае: нават калі ў «Салаўі» і былі закладзеныя ідэі, адзначаныя Антонам Адамовічам, яны былі завязаны не на архетыпах, а на будзённым прыпадабненні адмоўных герояў да рэальных людзей. І, як ня раз здаралася ў гісторыі, з адыходам людзей, а таксама тых, хто ведаў «адрасатаў», твор або губляў сваё крытычнае значэнне, або набываў іншае, якое самому аўтару мо^й не ўяўлялася.

Посьпехі гістарычнае навукі 20—30-х гг. на Беларусі стварылі магчымасць для зьяўлення твораў, якія грунтуюцца ўжо не на паданьнях, а на дакумэнтага.

Адзін з найбольш значных твораў — аповесцьць Юркі Віцьбіча «Арцыбісуп і съмерд». Здарэньне, пакладзенае ў аснову твора (забойства архіепіскапа Язафата Кунцэвіча), па сваёй вастрыні, магчыма, і сапрауды ўнікальнае для талерантнай Беларусі. Ацэнка яго ня раз становілася пунктам сутыкнення людзей розных рэлігійных і палітычных поглядаў, бо ў гэтай трагічнай гісторыі ў максымальна канцэнтраваным выглядзе адлюстравалася адна з найскладанейшых проблемаў Беларусі — шматканфэсійнасць, адсутнасць адзінага духовага цэнтра.

Віцьбіч быў супраць таго, каб разглядаць гэтую трагедыю адно з пункту гледжаньня веры. Ён лічыў, што вельмі небяспечна акцэнтаваць рэлігійны бок гэтай падзеі. Пазней, ужо на эміграцыі, у палеміцы з П. Вішнеўскім, ён даволі падрабязна расглумачыў свае погляды.

---

¹⁹Ул. Глыбінны. Доля беларускае культуры пад Саветамі // Досьледы й матарыялы. Сэрыя 2. Вып. 68. Мюнхэн, 1958. С. 9.

У газэце «Беларус» (1967. №123—124) зьявіўся артыкул П. Вішнеўскага «Шляхі паняволенъня». Галоўная думка аўтара: праваслаўе й каталіцтва беларусаў неаднайчы скарыстоўваліся нашымі імпэрыялістычнымі суседзямі супраць беларускай дзяржаўнасці. Толькі вунія мелася стацца тым моўным падмуркам, на якім магла ўмацавацца беларуская дзяржава.

У лісьце да рэдактара газэты доктара Станіслава Станкевіча (29 ліпеня 1967 г.) Віцьбіч пісаў:

«Справа вылучна ў тым, што ці варта на старонках нашае грамадзкае газэты парушаць, а тым болей у перадавіцы, вельмі дражлівія рэлігійныя пытаныні, што й не на часе й не на месцы. І гэтак значную частку сваіх высілкаў на эміграцыі мы прамарнавалі на змаганьне з папамі розных напрамкаў, якія (папы з панамарамі і арганістамі) часта-густа не заслугоўвалі аніякае нашае ўвагі. Пры гэтым у часе сваркі, на пацеху нашым «добразычлівым» суседзям ды на іхнюю карысць, перабіралі мерку два бакі. Цяпер у гэтым сэнсе ўсё ўвайшло больш-менш у норму. Дык навошта ажыўляць колішнюю калатнечу? Калі хтосьці дагэтуль абодвуму нагамі стаіць у сярэднявечы, ён мае для сваіх паслугаў беззліч нашых рэлігійных часапісаў, пачынаючы ад «Беларускае Царквы» Панцэвіча да «Сілы Веры» Асіпчыка. [...]»

Адносна ж сутнасці трагедыі Віцьбіч пісаў:

«Не захаваю ад Вас, што мяне (ці толькі мяне) асабліва абурылі наступныя радкі: «...сукрытая рука Масквы дзеіла найбольш эфектыўна. Шмат дзе даходзіла да бунту ў разагітаванага натоўпу. У часе аднаго з такіх бунтаў у Віцебску ў 1623 г. быў забіты полацкі — тады ўжо вуніяцкі — архіяпіскап Язафат. Хоць жахлівае гэна здарэньне шмат каго было ацьвярозіла, ўсё ж яно не палаўжыла канца зацятаму, падсычанаму з варожых нам бакоў змаганью: калі ў Рыме, на аснове цудаў, што здарыліся пры гробе мучаніка, абвесыцлі яго съвятым, другі бок не астаўся ў даўгу, прадстаўляючы яго як уласабленыне ўсяго найгоршага...»

Даруйце за асабістасць — мяне здаўна цікавіла гісторыя рэлігійнае вуніі ўвогуле і арх. Язафата Кунцэвіча ў прыватнасці. Яшчэ ў №5 «Узвышша» за 1931 г. мелася мая аповесьць «Арцыбіскуп і съмерд», прысьвеченая арх. Язафату. У часе

кіраваньня навуковай экспедыцыяй у 1939 г. я наўмысьля ў Віцебску шукаў ды знайшоў месца пакараньня 19 забойцаў арх. Язафата на чале з войтам Навумам Воўкам. [...]

Ужо на эміграцыі напісаў адзін са сваіх, як на мой погляд, найлепшых твораў «Паданьне аб таямнічым съвятле». [...] Ён прысьвежаны апошняму віцебскаму й полацкаму вуніяцкаму архіяпіскапу Язафату Булгаку, да якога стаўлюся зь цеплынёй і пашанай. Няма ў мяне гэтага пачуцьця да архіяпіскапа Язафата Кунцэвіча. Дый ці толькі ў мяне?

Далей — у Віцебску 12 лістапада 1623 г. меўся **ня бунт, а паўстанье, у якім удзельнічаў не натоўп, а народ** (падкрэслена Юркам Віцьбічам — Л. Ю.)».²⁰

У аповесьці «Арцыбіскуп і съмерд» Віцьбіч і малое народнае паўстанье, у якім удзельнічаюць усе славі грамадзтва — і войт, і съмерды, і гандляры, і радцы... I аб'ядноўвае іх ня вера, а нацыянальная ідэя — ідэя незалежнасці. Нельга забывацца, што аповесьць стваралася ў час, калі панавала тэорыя клясавага расслаення грамадзтва й несумяшчальнасці інтарэсаў розных клясаў, а тэма нацыянальнай незалежнасці «малодшых братоў» бязълітасна перасъледавалася. Ідэя незалежнасці нідзе ў аповесьці адкрыта не зяяўленая, аднак менавіта да яе прыводзіць чытача ўвесь мастацка-вобразны строй твора. Нездарма Віцьбіч лічыць патрэбным прыгадаць пра тое, як «ішлі з далёкай Маскоўшчыны жаўнеры й, разславаныя ўпорствам замкаў, палілі безабаронныя вёскі, забівалі старых і малых, гвалтавалі сінявокіх дзяўчат...». Гэтак сутнасць трагічнага здарэння пераводзіцца з пляну рэлігійнай барацьбы ў плян змаганьня з захопнікамі, і вымалёўваецца галоўная ў творчасці Віцьбіча тэма — барацьба беларусаў за сваю незалежнасць.

Аповесьць гэтая была важная для аўтара, таму ён раз-пораз звяртаўся да яе ў лістах, як, прыкладам, у лісьце да Часлава Будзькі ад 13 сакавіка 1955 г.:

«Першым пісаньем аповесьць, я пазнаёміўся з навуковымі дадзенымі з розных крыніцаў. Маю тут на ўвазе ня толькі кнігі,

²⁰Ліставанье Ю. Віцьбіча захоўваецца ў архіве Фундацыі імя П. Крэчэўскага.

але й адбітыя нават у «Віцебскай Старыне» А. Сапунова дакументы з тых, што меліся ў Віцебскім архіве. Вывучаў плян тагачаснага Віцебску-замку, назовы іхніх вежаў і брамаў, плошчы, вуліцы і завулкі. Вывучаў тагачасную беларускую мову для стылізацыі мовы герояў з пачатку XVII ст., улічваючы яшчэ пры гэтым, што мова Архіяпіската (беларуская з украінізмамі) рознілася ад мовы лаўнікаў або сялянаў. Знаёміўся ў бібліятэках і музэях з тагачаснай зброяй, вопраткай, пабудовай цэркваў, палацаў і хатаў. Справа дайшла нарэшце да таго, што я проста прысьніў самую трагічную падзею забойства. І пасля гэтага я пачаў пісаць аповесьць, якая мела посьпех у чытачоў і за якую ладнে дастаў ад бальшавікоў.

Мне тым ня менш усё-ж такі цяжка сказаць, ці адбілася ў гэтай аповесьці тое, што Вы называеце «гістарычнай праўдай». [...] Пісьменнік мае большае права на прыпушчніні, чым навуковец нават на рабочыя гіпотэзы. Аднак і пісьменнік ня мае права прыпусціць тое, што зробіць несумленны журналіст (палітык), нібы паўстаньне 1623 г. зроблена Москвой. Ён ня мае таксама права на тое, што зробіць артадаксальны съяціар, нібы забойцы Язафата Кунцэвіча перад съяціццем галавы пакаяліся і прасілі аб дараўаньні. Ён ня мае таксама права на тое, што зробіць казённы навуковец тыту Бацюшкава, нібы Кунцэвіч зьяўляўся вылучна съядомым шукальнікам съятое съмерці і падбухторваў іншых на ягонае забойства, а не аскетам, чалавекам ідэі дарэшты».²¹

Працэ стварэння міта-гістарычнай прозы напрыканцы 20-х гг. XX ст. і сур’ёзныя посьпехі гістарычнай навукі лягічна прывялі да магчымасці зьяўленення беларускага гістарычнага рамана. Але на гэты час складаеща і ўкараняеща сталінская інтэрпрэтацыя гісторыі. Яе асноўны лёзунг — патрыятызм, які называюць савецкім, аднак сутнасць ягоная найчасцей — расейскашавіністичная.

«Пошукі «вялікіх продкаў», хваля кінафільмаў, якія праслаўлялі расейскіх палкаводцаў мінулага — Аляксандар Неўскі, Сувораў, Кутузав, расейскія цары — Пётра I і Іван

---

²¹Арыгінал ліста перахоўваеца ў архіве БІНІМу.

Жахлівы, шырокая плынь літаратуры, у якой усхваляліся дзеі Івана III, Дзімітрыя Донскага, узнослася ўсё «сапраўды расейскае» й высьмейвалася замежнае, зварот пераважна да сюжэтав з расейской гісторыі ў расейской літаратуры, музыцы, опэрным мастацтве й драматургіі — усё съведчыла пра тое, што разьвіцьцё культуры нашага грамадзтва ад гэтага часу будзе жорстка вызначаща інтэрэсамі палітыкі й вялікарасейскага канфармізму».²²

На ўсёй тэрыторыі вялізной краіны засталася адна гісторыя — пераробленая й падробленая расейская гісторыя. Гісторыя беларусаў, як гісторыі іншых народаў СССР, зынікае. Як і шмат што іншае, беларуская гісторычна проза ў савецкай літаратуры была загубленая і згубленая якраз у момант яе магчымага росквіту.

Аднак распрацоўку гісторычнай і міта-гісторычнай тэматыкі падхапілі беларускія пісьменнікі, выкінутыя з афіцыйнай літаратуры — у высылку, як Я. Дыла, Б. Мікуліч, і на эміграцыю, як Ю. Віцьбіч, Ул. Случанскі, Ул. Сядура, С. Хмары, С. Коўш ды іншыя.

Пісьменнікі на эміграцыі былі вольныя ад перасльеду, цэнзуры; іх, разъяднаных на групы й партыі, лучыла адзіная ідэя — ідэя незалежнасці Беларусі. Разам з тым умовы эміграцыі не спрыялі літаратурнай творчасці, а тым больш распрацоўцы гісторычнай тэматыкі. Перашкаджаў і вымушаны занятак «дзеля хлеба надзённага», і невялікая колькасць, а часта і нядоўгае жыццё пэрыядычных выданняў. Толькі пералічаных прычын дастаткова, каб зразумець, чаму эміграцыйная літаратура дала паэзію высокай годнасці і ў значна меншай ступені — прозу.

З гісторычнай тэмай было асабліва складана: перашкаджала адсутнасць базы гісторычных твораў — архіваў, дакумэнтаў, навуковых дасьледаванняў. У прадмове да гісторычнай аповесьці «Драбы» адзначаецца:

«У. Случанскі сваёй мастацкай душой шукаў у нашай мінуўшчыне вялікіх патрыётаў, мудрых уладароў, слаўных падзеяў у гісторыі нашай Бацькаўшчыны, калі яна была вялікая і

²² А. Некрич. Наказанные народы // Нева. 1994. №10. С. 254.

слаўная на ўсю Эўропу. Ва ўмовах эміграцынага жыцця, калі чалавек ня можа карыстацца з архіваў, каб знайсьці патрэбныя матар'ялы, пошуки гэтых былі сапраўды вельмі цяжкімі. Тэндэнцыйнае насытленне гісторычных фактаў расейцамі і палякамі не задавальняла аўтара, а, наадварот, выклікала зь яго боку гостры пратэст і спрэядлівае абурэнне. А бесстароніх дадзеных, адпавядаючых гісторычнай праўдзе, бракавала». ²³

Нягледзячы на аб'ектыўныя цяжкасці, пісьменнікі эміграцыі здолелі зазірнуць у мінулае сваёй Бацькаўшчыны і напісаць шэраг цікавых міталягічных і гісторычных твораў. І нават стварыць новую форму мастацкага гісторычнага нарысу. Трэба адзначыць, што свой важкі ўнёсак яны зрабілі і ў навуковую распрацоўку розных пытанняў мінулага Беларусі. Тут і грунтоўная Скарыніяна, і гісторыя беларускага тэатру, і аntyбальшавіцкія паўстанні...

Усё зробленое на эміграцыі не было простым працягам ужо існых у літаратуры традыцый. Апынуўшыся ў новым, прынцыпова не падобным да ранейшага, становішчы, літаратура павінна была знайсьці сродкі для кампенсацыі згаданых вышэй стратаў і для мастацкай перабудовы. У міта-гісторычнай прозе гэта выявілася перш-наперш у вяртанні да вытоку культуры — міталёгіі, у імкненні ня праста выкарыстаць яе, але і рэканструяваць страчаныя элемэнты старажытнай беларускай міталёгіі. Гэта быў працяг у новых умовах і іншымі вобразнымі сродкамі ідэяў «Лябірінтаў» Ластоўскага.

Адным з такіх мастацка-вобразных сродкаў стала форма *сказання*, або *сказу*, з даволі шырокім выяўленчым дыяпазонам — ад чыстага фальклёру да фальклярызацыі сапраўдных гісторычных падзеяў. Зь ліку сказавых твораў найбольшую цікавасць мае «Братчына. Сказ аб падарожніках Гюргю і Саўку і аб славным гаспадару полацкім князю Расціславу» Ўладзімера Случанскага. У аснову «Сказу» пакладзены эпізод з гісторыі Полацкага Княства XII стагодзьдзя, аб якім апавядае Лаўрэнцеўскі летапіс. Ластоўскі згадвае гэты эпізод, даючы характарыстыку

---

²³У. Случанскі. Драбы: Гісторычная аповесьць. Мэльбурн, 1958. С. 5.

асаблівасця ў дзяржаўна-грамадзкага ладу Беларусі ў тыя часы (нататкі «Зь Беларуска-Літоўскай мінуўшчыны»):

«Беларускія землі ў пэрыяд яднання іх з Літвой вызначаліся нязвычайна буйным разъвіцьцём дэмакратычнага ладу і агронічнэнем да мінімуму княжага аўтарытэту. Запраўдным сувэрэнным гаспадаром зямлі было веча. [...] Веча выбірала князя, веча і *паказвала яму путь* (выганяла яго). Князь мог княжыць толькі са згоды веча. Полацкі князь жыў нават ня ў Полацку, а каля Полацку — у Бельчыцах, дзе жыла і яго дружына. У самы Полацак князі прыяжджалі толькі на запрашэнне веча або са сваімі прыватнымі справамі».²⁴

Летапіс съведчыць, што незадаволенае з князя Расьціслава веча вырашила забіць яго й дзеля гэтага запрасіла ў Полацак на братчыну да съятое Багародзіцы на Пятроў дзень. Князь прыехаў, але чамусыці «апрануўся ў броню пад вопратку». Верагодна, прыезд на братчыну ўзброенага госьця ня быў звязай звычайнай, і ўражаныя змоўцы не адважыліся на князя памкнуцца. А на другі дзень началі зноў завабліваць яго да сябе, гаворачы: «Княжа, прыедзь к нам у горад, ёсьць нам з табою мова». Князь, папярэджаны дзецкім пра веча ў горадзе і пра намер скапіць яго, «вярнуўся назад і, сабраўшыся з дружынай у Бельчыцах, адтуль пайшоў палком (войной), грабячы і разбіваочы, да брата Валадара ў Менск».

Случанскі не адступае ад фактаў, якія падаюцца ў летапісе. Ва ўступе да твору ён даволі блізка да тэксту пераказвае зъмест летапісу. Але тым, так бы мовіць, прычынна-выніковым сувязям, што засталіся па-за летапісным тэкстам, ён надае зусім іншае гучаньне.

Героі «Сказу» Гюргій і Саўка яшчэ ў далёкіх краёх чулі многа нядобра гра пра князя Полацкага. Аповеды вандроўных купцоў былі жахлівія: князь — ірад, кат і абдзірала. Зь цяжкім сэрцам вярталіся Гюргій і Саўка на бацькаўшчыну. Аднак паступова, яшчэ па дарозе, у іх вачох вобраз князя мяняецца з

---

²⁴В. Ластоўскі. Зь Беларуска-Літоўскай мінуўшчыны // Беларускі Сыцяг. 1922. №4.

адмоўнага на станоўчы. Чым больш жаляща купцы на князя, tym больш відавочна, што праўда на баку Расыцілава:

«І дакуль зямля яго насіць будзе? Купцоў сумленных дзесяцінай аблажкыў, а ізгояў і съмердаў полууднікамі частуе... За нашыя гроши кроўныя! Памятаеш, кум Васята, як пазалетася няўродзіца і голад наваліўся? Вось, думалася, зараблю дзе! Тры гумны засыпаных жытам меў...

— Як ня памятаць? Хіба што век не забудуся, як мне ўвесь торг з сольлю зьбіў... Каб ня «яснае сонейка Расыцілавушка», дык і сёньня ня дзьве ладзьдзі вёй бы, а два тузіны».²⁵

Колеры тут, як і патрабуе жанр фальклёрана-рыцарскага сказу, строга размежаваныя: усе съветльны ададзены князю й, зразумела (зноў жа патрэбы жанру!), яго дачцэ-князёуне, а чорныя — купцам, якія асуджающе не за тое, што яны — гандляры, а таму, што ўласбялоўшы антыдзяржаўныя інтарэсы.

Характэрная рыса ўсёй літаратуры эміграцыі — пасълядоўная абарона прынцыпаў дзяржаўнасці і асуджэнне ўсякіх праяваў антыдзяржаўных індывидуальных і групавых інтарэсаў. Натуральна, гаворка ідзе толькі пра беларускую дзяржаўнасць. Адсюль імкненне пісьменнікаў-эмігрантаў — аўтараў гістарычных твораў — намаляваць уладароў старажытных беларускіх зямель прывабнымі і як людзей, і як палітычных дзеячаў. Варта адзначыць, што, па зразумелых прычынах, такая пазыцыя не была ўласцівая беларускай савецкай літаратуре.

Затое нешта падобнае назіраем у расейскай савецкай літаратуре. Здавалася б, такое самае ўзвышэнне дзяржаўнасці, такое ж прызнанье другараднасці інтарэсаў асобыў ў пароўнанні зь інтарэсамі дзяржавы. Але гэта толькі зьнешнjeе падабенства. У сапраўднасці, з часоў бескампраміснай барацьбы з «усякім» нацыяналізмам расейская савецкая літаратура ўсхваляла і ўзвышала імпэрскія ідэалы, адмаўляючи права асобыных нацый на выбар, які не супадаў з выбарам Дзяржавы. Шавінізм называўся патрыятызмам:

²⁵Усе цытаты дающца паводле: Ул. Случанскі. Братчына. Сказ аб падарожніках Гюргію і Саўку і аб славістым гаспадару полацкім князю Расыцілаву. Мэльбурн, 1991.

«Патрыятызм — вось галоўны крытэрый у ацэнцы дзеянняў, думак і пачуццяў герояў гістарычнай літаратуры; патрыятызм мысьлення аўтара — вось зыходны момант у разуменіі вартасцяў і сацыяльнай карыснасці яго творчасці».²⁶

І ў гэтым істотнае адрозненне ня толькі літаратуры эміграцыі, але і ўсіх вышэйпрыгаданых твораў беларускай літаратуры. Не ідэя «патрыятызму» кіравала беларускім пісьменнікамі, а імкненне да кансалідацыі нацый й яе незалежнасці...

Да таго часу, калі купцы абраставалі Гюргія і Саўку ды кінулі іх у цёмную камору, нашыя падарожнікі ўжо зьведалі «праўду» купецкіх паклёпаў. Выпадкова, ратуючыся, яны дазнающа пра намеры купцоў забіць князя, і ў іх не ўзынікае сумнення, на чый бок стаць. Пераапрануты Гюргій знаходзіць князя й папярэджвае яго. Таму князь, хаця й ня вельмі верыць перасцярогам, усё ж надзяе кальчугу. Гюргій і Саўка звіраюць людзей і адольваюць забойцаў, нанятых купцамі. Свае ўчынкі Гюргій тлумачыць так: «Наслухаўся пра цябе, княжа, ад люду Полацкага пахвалы вялікія, што шчодры ты, літасцівы, да люду ласкавы, справядлівы...» Як бачна, у канфлікце паміж князем і вечам аўтар на баку князя. Менавіта князь зьяўляецца выразнікам інтэрэсаў грамадзтва, дзяржавы. Такі ідэал: мудры, справядлівы, моцны валадар і абаронца свайго народу.

Сказаныні (сказы) Случанскага (нам вядомы яшчэ ягоны вершаваны «Аброк Кіеву. Сказ аб Раібору, тысяцім Іскарасціеню») ня маюць спэцыфічнага для сказаныня элемэнту — моўнай стылізацыі. Аўтар падае сказаныне як народную легенду, ён быццам не стварае яе, а толькі апрацоўвае захаванае народнай памяццю.

Значнае месца ў гістарычных творах эміграцыінай літаратуры займаюць сны і ўяўленыні. Гэта тлумачыцца багатымі магчымасцямі, якія адкрывае пісьменніку такі мастацкі прыём.

Сны, памяць і мрой натуральна ўваходзяць у структуру беларускай гістарычнай прозы 1-ае паловы XX ст. Рэальнае

²⁶В. Юдин. Человек. История. Память. М., 1990. С. 3.

жыцьцё аўтараў гістарычных твораў было абмежаванае й съціснутае незалежна ад іхніх жаданьняў, памкненняў і волі ўмовамі тагачаснага ладу. Прымус, нагляд, вывіжоўванне ўваходзілі ў прыватнае жыцьцё й творчасць, у *няспаньне* — тады як у *сьне* чалавек вызываўся з-пад улады свайго часу, сваёй прасторы: прыходзіла адчувањне волі й вольнасці. У *сьне* чалавек вызываеца і ўваходзіць у іншы съвет, дзе рэчы мяняюць сваю прыроду. *Сон* зъяўляеца пераходам з аднаго стану быцця ў другі, мастком, які злучае дзённыя зямныя вобразы й незямныя, нясённяшнія, несучасныя ўяўленыні, надае — ці не ўпершыню — адчувањне раскаванасці, лёгкасці, радасці. Чалавек у *сьне* вызвалены. У *сьне* (будзем і надалей называць яго так умоўна) слабеюць дзённыя законы, чалавек вызываеца ад прычыннай залежнасці, съціраюча межы мінулага й сучаснага, сапраўднага і ўяўнага, магчымага й жаданага. Жыцьцё пашираеца, падвойваеца, паглынаючы дзённую й начную рэальнасць. Так нараджаеца съвет, не абмежаваны трохмернасцю. Так *сон* становіца завершаным мастацкім вобразам, формай літаратурнага хранатопу. Той мясыцнай, дзе скрыжоўваюча прасторавыя й часавыя пэрспэктывы. Час брыняе, робіцца амаль бачным, а прастора зьнікае ў часе, гісторыі, фабуле. Пры гэтым прыкметы часу раскрываюца ў прасторы, і яна асэнсоўваеца ў вымяраеца часам.

Ствараеца новая літаратурная форма, якую магчыма суднесьці з бачаньнем съвету мастаком сярэднявечча. Пісьменнік, далёкі ад вобразу мінуўшчыны, ня мае такога пачуцця вечнасці, калі прашчур — ня толькі бацька або дзед, калі твае продкі — Вітаўт і Ягайла, Давыд Гарадзенскі й Рагнеда, Кірыла Тураўскі й Ефрасіння Полацкай...

Менавіта гэтае адчувањне спрабуе данесыці да чытача Міхась Дубок у апавяданні «Ці знаеш ты?...»²⁷ Сон дазваляе герою ня толькі вярнуцца на Бацькаўшчыну і ўбачыць родныя мясыціны ды краявіды, якія ён даўно пакінуў, але і атрымаць новыя веды з гісторыі свайго народу. Рыцар, які зъяўвіўся герою ў *сьне* й на казачным кані нясе яго над гарамі ды марамі, задае пытаньні, ад

²⁷Віці. Часапіс маладога пакалення. 1953—1954. №№5, 6.

якіх «чырваняй зайдзеўся твар мой, ня ведаў я, што на гэта адказаць». Рыцар, пераканаўшыся, што герой ня ведае ні мінулага сваёй Бацькаўшчыны, ні гісторыі роднага гораду, але «не адцураўся бацькоўскага загону, не загубіўся на чужынне і толькі ня меўмагчымасці пазнаць свой мінуласці», апавядзе яму і пра веліч беларускай мовы ў часы Альгерда, і пра Высоку-Літоўск, і пра Івана Багданавіча Храбтовіча, празванага Літаворам.

Ня даць страціц веру ў будучыню сваёй краіны, ня даць забыцца пра сваё мінулае — галоўная мэта такіх твораў. І адзінае, што засталося пісьменніку ва ўмовах эміграцыі, — Летапіс, Гісторыя, Культурная Традыцыя, Памяць. Шматмернасць сну напаўняе твор, пашырае рэальнасць прамежкава-часавымі вымярэннямі, вызываючы яго ад трохмернасці жыцця і ўводзячы мінулае як чацвёртае вымярэнне.

Часам такія творы набываюць казачную форму, там адбываецца зъмяшчэнне часавай пэрспэктывы. Герой (чалавек або народ, горад або рэч) жыве ў чароўным съвеце. І паўсюль ён — і свой, і чужы, і далучаны да таямніцы, і нэафіт, і чалавек бяз роду, і зраднік... — казачна-вольны чалавек у часе-прасторы. У гэтым чацвёртым вымярэнні і зъяўляецца, выяўляецца Бацькаўшчына, Беларусь, краіна казак і легендаў — краіна са праўдных герояў.

У апавяданні Міколы Куліковіча «Мяндоўг»²⁸ аўтар выкарыстоўвае прыём уяўлення, які фактычна зъяўляецца аналёгіяй сну. Чыгач трапляе на съвята ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага й чуе каранацыйную прамову «першага Літоўскага (Беларускага) караля й вялікага князя Мяндоўга»:

«Народзе мой! Сігоньня дзень для нас надзвычайны, дзень съвяточны... І не таму, што гэтую вось карону я, слабы муж, на галаву сваю ўсклаў... Дзяржава моцная хаваеца пад гэтай каронай, злучэнне ўсіх літоўскіх зямель, адзіная для ўсіх нас гаспадарка, што іншыя дзяржавы лічыцца прымушае, як роўны з роўнымі... Хавай жа, мой народзе, карону, сымбаль гэты... у думках, у сэрцы... каб з радасцяй, аддана за сваю Бацькаўшчыну змагаліся, жылі і нат жыцьцё і кроў сваю злажылі, калі трэба...»

²⁸Віці. 1953. №4. С. 10—13; 1955. №2. С. 21—23.

Адзінства народу ў інтэнцыі стварэння дзяржавы, урачыстасць яе нараджэньня, мудрасць старога канцлера й зайдрасць, змовы, ростыркі — так пачыналася жыцьцё дзяржавы. Пошук пачатку — наагул вельмі важная ідэя ўсей эміграцыйнай думкі. Гэта, трэба адзначыць, звязана з адчувањнем, якое дакладна сфармуляваў Ю. Лотман:

«Тое, што мае пачатак, — існуе. Таму тыя дзяржавы, што маюць пачатак (легенды аб заснавальніках), супрацьстаяць тым, хто іх ня мае, як палітычна існыя — няісным; тыя, што могуць называць продка, палітычна існуюць».²⁹

Гісторыка-міталягічныя творы звычайна пазбаўленыя побытавых падрабязнасцяў, рэалістычных дэталяў. Гэта гістарычныя легенды, і менавіта адмаўлен'не побытавай канкрэтнасці надае ім характар узынёсласці, прыўзнятасці, той перакананасці, што ўласцівая народным паданьням, для якіх нібыта сам час адбірае толькі тое, што павінна застацца ў памяці народу.

---

²⁹Ю.Лотман. О моделирующем значении понятий «конца» и «начала» // Texte des sowjetischen literaturwissenschaftlichen Strukturalismus. München, 1971. S. 308.

«Лябірынты» Вацлава Ластоўскага: спроба разгорнутага камэнтара выбранных месцаў

Мэтады спазнаньня й асэнсаваньня рэчаіснасці фармаваліся на працягу не аднаго тысячагодзьдзя, і мітамысьленьне, якое грунтуюцца на ўяўленьні, складала базавую стадыю гэтага працэсу. Менавіта ўяўленьне служыла інструментам спазнаньня, вынікі якога рэалізоўваліся ў мітах. Сэміётыка мітамысьленьня невычарпальная, але найчасцей прыхаваная, часам нябачная. Мы маєм справу зь літаратурнымі сюжэтамі, сакральнымі тэкстамі, археалягічнымі помнікамі. А першасны сэнс? Вобраз съвету, вобраз чалавека?

Сэміасфера была некалі мітасфераю, міталягічнае мысьленьне разгортвалася як асобная мова, гіерархічная систэма кодаў, што патрабуюць спэцыяльнай дэшифроўкі. Тэрмін «міт» можа быць перакладзены з грэцкае мовы як «слова», «паданье». У адрозненіне ад іншых словаў з блізукою сэнтэнцыяй, да прыкладу, «лёгос», «міт» зъмяшчае ў сабе *Істасць*, надзеленую сілай найвышэйшага лёгасу. Сілу міту надае ягонае паходжанье, бо міты — рытуальныя тэксты, вытворныя ад абрадаў. Міталёгія дае адказы на асноўныя пытанні чалавечага быцця, гаворыць пра касмагонію, рытуалы. Сапраўды, кожны рытуал узнаўляе Святую гісторыю, апавядае пра сутнасць Космасу. Ён

мацнейшы за мову, якая здольная толькі апісаць, а не паўтарыць дзеі Найвышэйшага.

Паходжанье міту звязанае з рытуалам. Рытуал — гэта драматызацыя міту ў асобах і рэчах. Міт жа выступае як вэрбалізацыя рытуалу, яго тлумачэнне. Сказанае дае падставы лічыць, што «святарная драма» паганскаага абраду спачатку разыгрывалася ў толькі з цягам часу стала апісвацца Словам.

Драма — дыялёг, драма — слова-дзея. Нават маналёг у ёй звернуты да аўдыторыі — таго съвецкага, дэскралізаванага жыхара съвету, да якога звязтаўся ўдзельнік першай «святарнай драмы» — рытуалу. Але ж мы сёньня палоннікі прычынна-выніковага съвету. Кожнае слова, рэпліка для нас — пытанье «чamu» або «навошta» й адказ «bo». У літаратуры гэта называецца сюжэтнасцю твора. Сюжэт можа ісці паралельна некалькім лініямі, можа быць прыхаваны, але павінен быць абавязкова. У мітах жа прычынна-выніковага сюжету няма. Яны разгортаюцца па прынцыпе аналёгіі, прэцэдэнту. Старажытная рэлігія, касмаганічны міт адказвае на толькі на пытанье «як было», але і «як ёсьць», бо касмагонія не належыць мінуўшчыне, а працінае сабою ўсю рэчаіснасць.

Рэлігійны культ немагчымы без эзатэрыкі. Міты зъмяшчалі сапраўдане веданье ў хавалі яго ад неўтаямнічаных, бо яно небясьпечнае перш за ўсё для саміх прафанаў — Істасць можа зламаць непадрыхтаванага, а можа проста схавацца ад яго, і той ніколі больш на выйдзе за межы марнасці пошукаў. Так нарадзіліся містэрыі.

Гэта былі рытуалы, што трymалі ў таямніцы як веды, так і самое сваё існаванье. Драматычнымі відовішчамі ды іншымі сродкамі містэрыі рассказвалі пра паходжанье рэчаў, прыроду чалавечага духу, сувязь яго зь целам і сродкі ачышчэння цела, вяртаньня да вышэйшага жыцця. Існавала нават таемная мова, яна выкарыстоўвалася ўтаямнічанымі толькі пры судакрананыні з сакральным. Амаль што кожны народ меў сваю містэрию, сваю таемную мову, бязь веданья якой містэрыі немагчыма зразумець.

Містэрыі нарадзіліся разам са словам, не памерлі і да сёньня.

Не адмаўляючы патаемнага ў творах мінулага, Умбэрто Эко менавіта ў сучаснай культуры бачыць асаблівую скільнасць да

няпэўнасьці, падкрэслівае тыя працэсы, якія аддаюць перавагу полю магчымасцяў перад адназначнай пасълядоўнасцю падзеяў, ствараючы амбівалентныя сітуацыі — адкрытыя для выбару ў самых разнастайных інтэрпрэтацыяў.³⁰

Бадай што кожны сапраўдны мастацкі твор можна назваць містэрыяй, бо ён патрабуе ведаў і валоданьня «таемнай» мовай. Таму ня варта дзівіцца, калі аповесьць Ластоўскага «Лябірінты» назавем беларускай містэрыяй XX ст., творам, дзе ідэі віюцца адмысловай лесьвіцай і прыступкі вядуць нас ад сонечнага сіяния скрозь векавечны сон да мінульых пакаленіяў. Але «Лябірінты» Ластоўскага — містэрия і ў першасным значэнні слова.

Разам з тым, аповесьць належыць да твораў, якія складаюць падмурак, фундамэнт адраджэнскай літаратуры й філозофіі. Такіх падмурковых, *грунтаутваральных* і ў гэтым сэнсе фундамэнтальных кніг няшмат, не заўсёды іх вылучаюць высокія мастацкія якасці, калі гаварыць пра тыя творы, што належыць да мастацкай літаратуры, але заўсёды ў іх ставяцца й развязываюцца самыя цяжкія, найбольш балочныя для нацыі праблемы. Гэтыя кнігі пісалі людзі вялікай эрудыцы і шырокага кругагляду, якія — можа, упершыню — адчуле надзею на адраджэнне беларускай культуры. Гісторыя беларусаў поўная стратаў, і адна зь вельмі значных для беларускай культуры — страта ўласнае міталёгіі. Пра яе былое багацце можна меркаваць па казках, паданьнях, якія захаваліся да нашых дзён.

Спашлемся на Паўла Шпілеўскага:

«Уклад жыцця й звычаі, паданыні й вераньні, казкі й аповесьці адгугаюцца міталягічнаю даўніною... У Беларусі да сёньня захоўваюцца ў народзе казкі й паданыні пра паходжанье фантастычных герояў, князёў і царэвічаў, пра нябачных духаў і цудоўныя сілы, — ладзяцца сіяянні ды ігрышчы паганскаага побыту. Гэта таму, што цяперашняя Беларусь некалі была галоўным сэрцем славяна-рускіх пагanskіх вераньняў, дзе ў гонар багоў ствараліся куміры. Безумоўна, з прыніццем хрысьціянскай веры ідалы й капішчы былі зьнішчаныя, але паданыні захаваліся, данесшы да нас уяўленыні пра вераньні

---

³⁰U. Eco. The open work. Cambridge, 1989. P. 44.

продкаў. Гэтаму спрыяла і тое, што хрысьціянства ўмацавалася не адразу; паданьні знаходзілі сабе апору ў паганскіх вераньнях. Такім чынам жыхары сучаснай Беларусі, будучы хрысьціянамі, усё яшчэ мелі нагоду захаваць паняцьці і ўяўленыні пра паганскае жыццё. Прайшло некалькі стагодзьдзяў пасля ўсталявання хрысьціянства на Беларусі, а паданьні пра духаў, таемныя сілы, вядзьмарак, заклятых людзей, русалак, пярэваратняў ды іншых страшыдлаў-пачвараў ня сцерліся, але зь цягам часу ўвасобіліся толькі ў паэтычны вымысел і набылі маляўнічы калярыт у вуснах апавядальніка.

Такая Беларусь сёньня!.. І таму ня можа не звяртаць на сябе ўвагу адкуванага чалавека, які імкнецца пазнаёміцца з старадаўнім побытам сваіх аднапляменнікаў... Нас цікавяць паданьні ў вераньні старажытных грэкаў і рымлянаў, мы пішам пра іх звычаі, міталёгіі, мову, нават застольлі; чаму ж не пісаць пра родную Беларусь, якая так багатая сваімі самабытнымі звычаямі, міталёгіямі, мовай і, нарэшце, ігрышчамі ѹзвіжаннямі».³¹

Нават калі і ня поўнасцю пагадзіцца зь цверджаньнем Ігната Абдзіраловіча, што Беларусь, паганская па сваёй сутнасці, не прыняла ні заходнюю, ні ўсходнюю культуру, трэба згадзіцца зь ягоным меркаваньнем, што ў выніку барацьбы заходняга і ўсходняга ўпłyваў зьнішчылася старажытная самабытная беларуская культура.³² Гэтая думка Абдзіраловіча супадае зь меркаваньнем Ластоўскага:

«Для ваяўнічага хрысьціянізму, які нішчыў усё паганскае, усе старой веры — і святыя, і грубыя шаманы, і варажбіты — былі агульна пагарджанымі жрацамі. Гэтая стараверная, з высокай культурай, інтэлігенцыя брыдзілася змагацца з забойствамі з новай верай і эмігравала ў глухія пушчы на ўзымежжы старавернай і аднавернай зь імі Жмудзі» [80].³³

³¹П. Шпилевский. Белоруссия в характеристических описаниях и фантастических ее сказках// Пантеон. Т. 8. Кн. 4. СПб., 1853. С. 72.

³²І. Абдзіраловіч. Адвечным шляхам: Дасыледзіны беларускага съветагляду. Мн., 1993.

³³Усе цытаты з твораў В. Ластоўскага паводле: Власт. Творы. Мюнхэн, 1956. Нумары старонак падаюцца ў прастакутных дужках.

Дзеячы беларускага адраджэнья, у тым і Ластоўскі, добра разумелі важнасць вяртаньня да культурных вытокуў — каранёў нацыянальнай самасвядомасці. К. Езавітаў съведчыў:

«[Ластоўскі] быў чулы і прости чалавек, паэт і навуковец, троху містык, якога цігнула да ціхае і пладавітае габінэтнае працы ў адзіноце, калі асабліва ясна працуе галава і шчыра адчыняеца сэрца для глыбокіх пачуццяў любові да Бацькаўшчыны».³⁴

Ластоўскі сынкрэтызмам сваёй дзеянасці нагадвае постадзі Рэнэансу — гісторык і філёляг, публіцыст і пісьменнік, бібліограф і кнігазнаўца, грамадзкі і палітычны дзеяч. Успаміны Яўхіма Кіпеля раскрываюць перад намі яшчэ адзін бок зацікаўлення ў Ластоўскага:

«Жывучы ў Летуве,, Ластоўскі навязаў сувязі з парапсыхолягамі ў Парыжы і часамі ездзіў туды для экспрымэнтаў. [...] Ім было прапанавана адчыніць у Акадэміі катэдру парапсыхалёгіі. У той час камуністы глядзелі на парапсыхалёгію як на шарлатанства. Вядома, Ластоўскі ня быў невукам ці прымхліўцам. На думку парапсыхолягаў, чалавечы арганізм вылучае электрычныя хвалі, але органы, якімі можна лавіць гэтыя хвалі, ёсьць не ўсіх людзей — у бальшыні яны атрафіраваныя, аднак сярод людзей ёсьць і такія, што здольныя ўспрымаць гэтыя хвалі. Ластоўскі ц'вердзіў, што сам быў съведкам праяваў такіх здольнасцяў.

На гэту тэму Ластоўскі ў Акадэміі зрабіў некалькі дакладаў, у якіх распавёў пра індускіх ёгаў, пра людзей, якія валодалі здольнасцю ўгадваць чужыя думкі, пра ведзьмаў. Цікава, што да ведзьмаў залічалі жанчын, якія з завязанымі вачымі пазнавалі людзей або маглі называць таго, хто стаяў за съяньюю. Таксама Ластоўскі ў кароткіх рысах аналізаваў дзеянасць знахароў, якія ў бальшыні выпадкаў спалучана з прыроджанымі гіпнозам. Менавіта Ластоўскому належыць аўтарства інструкцыі для краязнаўчых гурткоў — як трэба вывучаць знахароў на вёсцы. Ён хацеў

---

³⁴Цыт. паводле: У. Міхнюк. Справа Вацлава Ластоўскага // Маладосць. 1993. №8. С. 205.

даведацца, ці ёсьць такія людзі сярод нашага народу. Аднак ідэя гэтая была ўспрынятая скептычна і інструкцыю не прынялі».³⁵

Ластоўскі, як ніхто іншы, усъведамляў ролю міталёгіі ў нацыянальнай культуры, ведаў, што парабаўнальнае вывучэнне міталёгіі съцвярджае агульнасць мітаворчасці ў культурах розных народаў.

«Тое, што мы бачым ў Грэцыі, паўтараеца ўсёды, дзе толькі цывілізацыя людзкая даходзіла да вышэйшых ступеняў: і ў Асырыі, і ў Бабілёне, і ў Эгіпце, і ў Індыі, у Кітаі і Японіі. [...] Нашае няшчасце ў tym, што край наш ня мае ні годнага да будоўлі каменяня, ні капальняў мінералаў, а з гэтае прычыны адзіным, годным да будовы матар'ялам было дрэва, і нашыя мастацкія будоўлі былі драўляныя, малатрывалыя. Нашыя пісаныя памятнікі не на камянёх высякаліся, але начыркаліся на бяроставых пласткох, якія лёгка запаляліся і гнілі. Скажэце, каб у Эгіпце, Індыі, Бабілёне была драўляная культура, дык ці ведалі-бы мы сяньня што-колечы аб ёй? Не!» [79].

Ластоўскі добра ведаў гісторыю старажытнага Палацку, чуў пра існаванье шматлікіх падземных хадоў, якія злучалі манастыры і храмы, лёхаў, тайнікоў, дзе захоўваліся скарбы і найбагацейшая ў Вялікім Княстве Літоўскім бібліятэка Сафійскага сабору. Нездарма дзея аповесыц «Лябірінты» разгортваеца ў Палацку, у падземельлях Верхняга Замку. У творы аўтару ўдалося спалучыць ідэі парабаўнальнае міталёгіі з фактамі і легендамі палацкае мінуўшчыны:

«Стара веда й старая культура ня загінулі. Кажуць людзі, а хто-ж ведае, ці ёсьць у гэтым хоць крапля праўды, пад Верхнім Замкам, за маглай няведамага валадара, ёсьць склады з багаццямі вялікімі. Кажуць, у вабход абышырнай грабніцы, направа, ёсьць мураваны праход кроکаў на 60 удоўжкі, і празь яго ўваходзіцца ў сховы із старымі кнігамі. Часткай пісаныя яны на дошчачках, часткай на бярозавых пластох. Зложаныя кнігі ў каваных серабром скрынях, у сярэдзіне абітых скурай. З гэтай кніжні пракавечнай ёсьць ход у скарбец... Толькі дужа страшна ісьці там» [81].

³⁵ Яўхім Кіпель. Эпізоды. НЁ., 1998. (Кніга знаходзіцца ў друку.)

Першае й бадай што самае істотнае пытаньне, якое паўстае пры чытаńні аповесьці: пра што «Лябірынты» й чаму менавіта «лябірынты»?

Лябірінт — сусъветная рытуальна-магічная ўніверсалія. Пабудовы ў выглядзе лябірынтаў былі пашыраныя на вялізных тэрыторыях — ад вугра-фінскіх паморскіх збудаваньняў да палаца валадара Мінаса на высьпе Крыт. Герадот пакінуў апісаньне лябірынту, палова якога мясцілася на зямлі, а палова — у сутарэньях, куды забаранялася ўваходзіць старонім. Там знаходзіліся магілы тых, хто будаваў лябірінт. У Эгіпце існаваў «нябесны лябірінт», куды траплялі душы памерлых.

Традыцыйна лябірынты вызначаюцца як асепішчы мёртвых, шырэй — як мадэль съвету мёртвых. А калі ўлічыць, што аналагічную архітэктуру маюць і некаторыя старажытныя съвяцілішчы й што ў архаічнай съядомасці «асепішча мёртвых», «валадарства продкаў» і «магічнае валадарства» не адрозніваліся, — лябірінт можна разглядаць шырэй: як абагульненую мадэль іншага быцця. Прыйгадайма таксама, што пасля Гальготы цела Хрыста было паложанае ў склеп, а сутнасць ягоная сышла ў Пекла, каб вывесці адтуль праведнікаў. Ці не таму першыя хрысьціяны маліліся ў катакомбах Рыму яшчэ да нэронаўскіх ганенняў? Сшэсьце пад зямлю съядамі Настаніка сымбалізавала адыход на «той съвет», каб перажыць уласную смерць і адрадзіцца духовам. Менавіта ў лябірынтах адбываўся галоўны рытуал містэрыяў — *iñіцыяцыя*. Яна і складае зъмест і сутнасць аповесьці «Лябірынты».

Ініцыяцыя — абрац пасвячэння, адзін з найбольш старажытных абрацаў, які існаваў амаль усіх народаў съвету. У Эўропе пасвячэнні былі зылківідаваныя адначасова са зынішчэннем апошніх паганскіх съвятыняў. Пазней гэты рытуал захаваўся толькі ў масонаў, якія багата што ўзялі ад папярэднікаў. Сама ініцыяцыя сымбалізowała пераход ад марнасці жыцця празь мяжу смерці да новага, духовага быцця.

«Я хутка глянуў на сцяну, дзе вісіў каляндар, там відаць была дата. Гэта быў дзень, калі я прыехаў у Полацак і ўвечары 20 чэрвеня гасціўся ў Івана Іванавіча.

— Якая сяньня дата? — спытаўся я ў «Падземнага чалавека».

— А якая-ж, то-ж, ведама, 23 чэрвеня, — адказаў ён пасьміхаючыся.

— А калі я ў вас быў?

— То-ж вы заўчора былі ў нас, у ваўторак, а сяньня мы маем, дзякаваць Богу, чацвер, заўтра будзе пятніца. Святога Яна» [104].

Ужо сама дата, калі адбываюцца падзеі аповесі, — невыпадковая. У старажытных календарох, у прыватнасці друідскім, для ініцыяцыі найбольш спрыяльнымі лічыліся дні раўнадзенства й сонцастаянья. Дзень летняга сонцастаянья прыпадае менавіта на 22 чэрвень. Невыпадкова абраная і пара — ноч. У съядомасці людзей замацавалася ўяўленыне пра ноч як пра час актыўізацыі ўсіх сіл. Але ж ноч папярэднічае дню. У мітах пра стварэніе съвету першапачатковы стан быцця, хаос, апісваецца як суцэльнай цемра. Так, ноч — апазыцыя дню: ноч магутнейшая ад дня, яна больш прыродная, касымічная і таму больш адпавядае съяўтарным рытуалам.

Падзеі, перажытыя героем у гэтую ночь, можна назваць фантастычнымі, калі застацца на яе «паверхні», ня быць «дапушчаным». Бо як жа растлумачыць паўстаныне зь мёртвых чалавека, съведкамі смерці якога мы былі? Як растлумачыць рух нежывых прадметаў? Дзіўныя гукі ў сутарэннях? І самае галоўнае: дзеля чаго адбылася Ноч?

Размовы ў гуртку ахвотнікаў старасьвetchыны былі падрыхтоўкай-выпрабаваньнем перадмагчымай ініцыяцыяй новапасьвечанага. Першае выпрабаваныне чакае яго ля старадаўнія труны — корста, муміі. Са старажытных часоў працэс муміфікацыі з'яўляўся рытуальным дзеяннем зь вялікай рэлігійна-містычнай нагрузкай; верагодна, ён і ўзьнік як праява культу. Акрамя таго, ускосна ён съведчыў пра адносна высокі ўзровень ведаў тагачасных людзей, бо вымагаў досьведу ў анатоміі, мэдыцынe ды хіміі, а таксама валоданыя складанымі тэхналёгіямі. Вельмі часта на саркафагах высякалі эпітафіі. Ёсьць такі надпіс і на труне, які съведчыць, што пахаваны тут чалавек пры жыцці быў ня проста валадаром або кніжнікам, а

пасьвечаным — знаёмым з акультызмам: «Я, Ярамір, ходы гэтыя працай многай утварыў і дэманаў пяці моцай слоў тайных на пілнаваньне давечнае ўвязаў тут. Хай уносячага сюды прапусьцяць, а на выносячым споўніцца слова» [85].

Перад труной герой павінен даць прысягу на вечнае маўчанье — абавязковая ўмова для кожнага, хто рашыўся прайсьці выпрабаванье. Самой прысягі ў аповесы ці няма, толькі вядома, што «словы былі такія ўрачыстыя, закляцьці такія страшныя» [85]. Можна прыблізна ўяўвіць сабе тэкст прысягі, бо формулы-заклінаньні ў рытуалах ініцыяцыі былі больш-менш устойлівія. Присяга звычайна ўключае абяцанье захоўваць і не выдаваць ні пры якіх акалічнасцях ніводнай таямніцы з патаемных містэрый ніякімі магчымымі сродкамі:

«Ні мяляваць, ні друкаваць, ні вырэзваць, ні пісаць, ні даваць ніякай падставы да таго, каб гэта здарылася, на любой рэчы пад небам, рухомай і нерухомай, на якой бы яна магла быць прачытаная або зразуметая. Калі ж клятва будзе парушаная — няхай шыя будзе перарэзаная, язык вырваны з коранем і зарыты ў марскім пяску пры ніzkай вадзе, там, дзе прыліў і адліў кожныя дваццаць чатыры гадзіны».³⁶

Пасыль складанья прысягі ў «Лябірынтах» пачынаюць адбываща зусім неверагодныя падзеі — праваднік гіне, а герой знаходзіць на ліхтары надпіс «Обятопрымчэ, прымі другога, з чары тайн півшага». Ён «стараўся ўцяміць ягонае значэнне... Ці-ж бы «Падземны чалавек», згодна з гэтым правам, павінен быў за раскрыцьцё мне тайны заплаціць сваім жыцьцём?» [87]. Герой сумняваецца, але ўсё ж такі пагаджаецца: факты гавораць за тое, што «Падземны чалавек» стаўся «другім, півшым з чары скрытыя веды».

Бяспрэчна, ініцыяцыя накіраваная на абуджэнне пачуцьця містычнага адзінства чалавечай прыроды з боскаю. Тут мы знаходзім супадзеньне рытуалу пасъвячэння з касмаганічнымі ўяўленчымі. Ініцыюецца боскае. Ня толькі памірае Хаос, каб даць жыцьцё Космасу. Памірае чалавек, каб даць жыцьцё іншаму — у

---

³⁶А. П. Пыпин. Русское масонство. XVIII и первая четверть XIX в. Пг., 1916. С. 52.

самім сабе! У містэрыйах Ізыды нэафіт, паміраочы, сыходзіў у падземны сьвет, бачыў съятло ў поўнай цемры.³⁷ Ён праходзіў усе ступені пераадржэння, усе ступені касмаганічнай ахвяры. Новайніцыянаны суб'ект лічыўся носьбітам ведаў і чысьціні, бо паўтарыў шлях ад Хаосу да Космасу.

Герой Ластоўскага не зразумеў, што надпіс — пра яго, ён павінен памерці і нарадзіцца, дзеля чаго і ідзе на выпрабаваньні. А што выпрабаваньні сур'ёзныя — несумненна. Ініцыяцыя нясе ў сабе жахлівую пагрозу: чалавек губляе пачуцьцё рэальнасці, і можа стацца так, што чалавек, страціўшы сувязь з адной рэчаіннасцю, не навяжва сувязі з другою — апынецца паміж двух берагоў. Стaryя каштоўнасці загінулі, новыя 'шчэ ня ўзьніклі. Дух чалавека нібы ў пустэчы. Інакш кажучы, ён на той мяжы, калі дух абвішчае яму ўсякае жыцьцё як съмерць. Матыў съмерці ў ініцыяцыі — «калі пшанічнае зерне, упаўши на зямлю, не памрэ, яно застанецца адно; калі ж памрэ, родзе шмат плоду» (Ян 12:24). П. Генон называе такі стан «псыхічнай съмерцю». Кажучы пра небясьпечнасць ініцыяцыі, ён назначае: «Такі працэс, нават пад кіраўніцтвам людзей мудрых, нясе зямную небясьпеку, фізычную съмерць (часьцей самагубства), страту памяці, вар'яцтва»³⁸. Нешта падобнае адбудзеца і з героям Ластоўскага.

Аповесьць насычаная сымбаліямі — парог, дзвіверы, мост, лесьвіца. Гэтыя аб'екты здаўна былі мэтафарамі пераходу да тайнных ведаў, да сакральнага ўзроўню быцця. У містычных філязофіях і містэрыйах розных народаў існуе безыліч «лесьвіцаў»: брахманічнай Лесьвіца, што з'яўляецца сымбалем Сямі Сусьветаў, кабалістычнай Лесьвіца — сем ніжэйшых Сэфіротаў. Лесьвіца Якуба прыгадваецца ў Бібліі. А таксама Лесьвіца Мітры, Розэнкройцаў, Лесьвіца Тэалягічнай і г. д. Нэафіт павінен прайсці іх, каб убачыць съятло — як кульмінацыю прысьвячэння. (Тут варта згадаць ведыйскі ритуал, прыгаданы В. Тапаровым у сувязі з архаічнымі схемамі

³⁷ Апулей. Метамарфозы, ці Залаты асёл // Лонг. Пастушыная гісторыя пра Дафніса і Хлою. Апулей. Метамарфозы, ці Залаты асёл. Мн., 1991. Кніга XI. С. 255—273.

³⁸ P. Guenon. Apercus sur l'initiation. Paris, 1964. P. 180.

мысьленъя ў Дастаеўскага, абыгрываньнем рэлігійнай ідэі пераходу ад цемры да шырокага съветлага съвету.³⁹⁾

Раскрыць некаторыя фантастычныя элемэнты аповесьці можна, звярнуўшыся да пэўных асаблівасцяў містэрыі, вузлоў ініцыяцыі. Зробім гэта на прыкладзе містэрыі Одына, адна з найбольш вядомых. У яе аснове ляжыць наступная съвтарная драма.

Одын, аднавокі бог, пабудаваў на вяршыні гары казачны палац і назваў яго Асгард. Там жылі 12 багоў, і нага чалавека не магла ступіць туды. На той гары было і месца съмерці, Вальгальля, дзе памерлія героі біліся ды балівалі. Кожную ноч іх раны загойваліся, а дзік, мяса якога яны спажывалі, прыходзіў зноў.

Бальдэр Прыгожы — скандынаўскі адпаведнік Хрыста — быў любімым сынам Одына. Ён не вылучаўся ў ваярскім рамястве: ягоны добры й чулы дух прыносіў радасць багам, і яны ўсе любілі Бальдэра. Але дакладна як Хрыстос меў Юду, гэтак і сярод дванаццаці багоў адзін быў фальшывы — Кёкі, увасабленыне зла. Кёкі сваёй хітрасцю й рукамі съляпога бога лёсу забіў Бальдэра стралою з амялы. Зъ съмерцю Бальдэра зынікла съвято багоў. Тады багі сабраліся, каб вынайсьці сродак ажыўленъя духу маладосьці й жыцця; вынікам іх пошукаў сталася містэрия.

Новапасьвечаны мусіў вярнуць Бальдэру жыццё. Яму адводзілася роля забітага бога. Паслья доўгіх гадзін блуканьня па сутарэньях, адмысловых калідорах і бясконцых залах нэафіт падыходзіў да выявы Бальдэра Прыгожага, якая знаходзілася ў сярэдзіне залі. Толькі паслья гэтага яму адкрываліся таямніцы. Пасьвечаны ўслыўляўся як нанова народжаны чалавек. А цяпер прачытаем у Ластоўскага:

«Урэшце, змучаны пераглядам кнігаў, я надумаў абысьці бібліятэку, і з гэтай мэтай выйшаў у другую залю, а з другой у трэцюю і г. д. Прайшоўшы дзясяткі два залі, напоўненых

³⁹⁾ В. Топоров. Поэтика Достоевского и архаичные схемы мифологического мышления // Проблемы поэтики и истории литературы. Саранск, 1973. С. 101.

кнігамі, я апынуўся перад глыбокай нішай, у якой была зьмешчана фігура чалавечая з бліскучымі вачыма. У меру збліжэньня да яе, вочы фігуры штораз ярчэй сьвяцілі, прычым чулася ў іх нейкая прыцягальная сіла. Капі я быў на адлежнасці мэтраў дзесяць ад фігуры, я ўжо ня меў сілы стрымаць сябе, нешта незразумелае цягнула наперад, і высілкам усяе волі я ня мог спыніць сябе, каб ня ісьці далей. Фігура была з жоўтага металю, утрай большая за натуральны чалавечы рост» [103].

Ці не адпавядает перажытаем героем апісанью містэрыі Одына?

«У гэты мамант фігура правай рукой ударыла тро разы ў шчыт, які быў у яе на левай руцэ. Аглушальны патройны гук дарэшты спараліжаваў мяне, і я страціў прытомнасць» [103]. Фантастыка? Крыпты, патаэмныя падземныя хады, дзе адбываліся містэрыі й хаўтуры, былі поўныя цудаў: напрыклад, лямпады, што гарэлі стагодзьдзямі. Ёсьць дакумэнтальнае съведчанье, што ў Англіі селянін, выпадкова трапіўшы ў магілу розэнкрейцара, ступіў на адзін з камянёў і тым самым прывёў у дзеяньне мэханізм: фігура ў латах узынялася і ўдарыла мэталічнай пікай па лямпе.⁴⁰ Гэтак жа дасыціпна былі збудаваныя і самыя лябірінты — съвятыні містэрыяў. Адмысловое разъмяшчэнне бронзавых вазаў прыводзіла да зъмены тону й гучаньня чалавечага голасу. Кожны пакой меў свае акустычныя асаблівасці. Гэтак, у адным памешканьні нэафіт быццам губляў голас, а ў другім нават уздых ператвараўся ў рык; у адной залі голас Ерафанта гучэў, як званочак, а ў другім грымеў так, што ўсё вакол трэслася й гуло. Менавіта такія цуды ўбачыў і пачуў герой. І ня дзіва, што пасль эмцыянальнага, нэрвовага перажываньня ён страціў прытомнасць. Ініцыяцыя скончылася.

Пэўную цікавасць выклікае съвятыня — той лябірінт, дзе адбывалася містэрия. Старожытныя бажніцы вылучаліся адметнасцю формы. Былі, напрыклад, пабудовы ў выглядзе яйка, зь якога, паводле традыцыйных уяўленіяў розных

⁴⁰Мэнли П. Холл. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символистической философии. Новосибирск, 1992. С. 206.

народаў, пайшлі людзі. Былі круглыя бажніцы, бо кола — сымбалъ Сусьвету. Былі і ў выглядзе крыжа, бо крыж — сымбалъ адраджэння. А таксама ў форме зъмяі, крылаў і г. д. Якою была съвятыня ў аповесыці? Мы ведаем, што ў ёй было багата выяваў багоў, а яшчэ:

«Я заўважыў, што памяшканье, у якім я заходжуся, мае трохкунтную форму, трывук якой, звужаючыся, зыходзіўся ўверсе высокім скляпеньнем. Мне прыпомнілася чытанае некалі апісанье славянскае съвятыні ў Рэтры, якая была збудаваная трывочнай фігурай, як і сама сяліба пры ёй, якая мела з трох бакоў агароду і тры брамы на ўсход, паўдня і поўнач» [87—88].

Бажніца, якую ўзгадвае герой і якая, напэўна, паслужыла правобразам съвятыні ў аповесыці, вядомая з 1002 г. паводле апісаныні ў Дытмара, мэрзэбурскага біскупа ($\dagger$ 1018), і Адама, брэмэнскага каноніка ($\dagger$ каля 1070). Да іхніх съведчанняў трэба ставіцца з пэўнай засцярогай, бо, па-першыне, ніводзін зь іх ня быў у Рэтры; па-другое, абодва яны былі хрысьціяны і таму маглі выказвацца неаб'ектыўна. Зазначым, што само слова *Paganus* стала лаянкам, хаця за часы Тэртуліяна яно абазначала ўсяго толькі невайсковага чалавека, бо хрысьціяны ўяўляліся ваярствам Хрыстовым. *Paganus* — таксама жыхар вёскі, селянін: калі ўжо ўсе гарады сталі хрысьціянскімі, у вёсцы заставаліся прыхільнікі старой веры. Тым ня менш, згаданыя апісаныні — адзінае, што мы маем.⁴¹ Сам горад Рэтры ў правінцыі Рэдaran быў пабудаваны трывочнікам і меў тры брамы. Вакол гораду — съвятасны ва ўяўленыні жыхароў Рэтры вялікі лес, дзе ніхто ня меў права секчы дрэвы. Дзьве брамы адчыненыя для ўсіх, хто хоча ўвайсці. Трэцяя, з усходняга боку, вельмі малая, шлях да яе ляжыць каля мора й выглядае жахліва. У горадзе няма нічога, апрача памастацку пабудаванай драўлянай бажніцы, якую падтримваюць рогі розных жывёлін. Сыцены аздобленыя дзіўнымі выявамі багоў і багінь, у сярэдзіне стаяць рукатворныя багі ў панцырах і шатомах.

⁴¹Далей тэкст паводле: М. Кастроцкій. Начертаніе славянской міфологіі. СПб., 1841. С. 6.

Больш падрабязныя весткі мы маем пра Арконскую бажніцу, апісаную Саксам Граматыкам. Гэтая бажніца супернічала ў значнасці са сваёй сучасніцай — сьвятыняй у Рэтры. Пасярод гораду, піша Сакс, ляжыць пляц, над якім узвышаецца драўлянае збудаванье, вабнае ня столькі майстэрствам выкананья, колькі веліччу бога, у гонар якога тут быў паставлены кумір. Звонку ўсё зіхацела па-майстэрску выкананымі барэльефамі. У сярэдзіну вёў адзіны ўваход. У бажніцы стаяў вялікі, большы за чалавека, кумір з чатырма галовамі на чатырох шыях, зь якіх дзяве выходитзілі з грудзей, а яшчэ дзяве — з хрыбта. У правай руцэ кумір трывал рог з розных мэталаў, левай упіраўся ў бок. Такою была гэтая бажніца, такою яна ўяўлялася Ластоўскому, такою можам бачыць яе і мы. Нават фігура, якая моцна ўразіла героя падчас ініцыяцыі, магла быць частковая съписаная з куміра сьвятыні ў Рэтры або ў Арконе.

З гэтай залі пачынаецца новая, галоўная частка адкрыцця ў героя «Лябірінта». І Правадніком, Вэргліем, выступае полацкі аматар-археолаг Іван Іванавіч, той самы, які, запрашаючы героя ў Полацак, пісаў, што калі яго ўтварыўся гурток аматараў старасьвetchыны. «У нашых вячорных вольных бясёдах запрауды ажываюць мінулія вякі ў казках, легендах і фантазіях» [76]. Іван Іванавіч прыводзіць героя ў круглую залю, «сьцены й столь якое пакрытыя былі рысункамі, а памост — мазаікай» [89]. Тут ён чытае бліскучую лекцыю парадаўнальнай міталёгіі, выяўляючы глыбокую эрудыцыю.

У асобе Івана Іванавіча — пэрсанажа аповесьці «Лябірінты» — угадваецца посташь іншага Івана Іванавіча. Таксама археоляга, які таксама праз усё жыцьцё зъбіраў нацыянальныя скарбы. Іван Іванавіч Луцкевіч... Ён належалі да ліку пачынальнікаў — тых, што стаялі ля вытокаў нацыянальнага адраджэння канца XIX — першай чвэрці XX стагодзьдзя. Вучоны, грамадзкі дзяяч, адзін з заснавальнікаў першых беларускіх легальных газетаў «Наша Доля» й «Наша Ніва». Стваральнік калекцыяў, якія спрыялі вывучэнню матэрыяльнай і духовай культуры беларускага народу й якія пазней сталіся асноваю Віленскага Беларускага Музэю. Можна меркаваць, што менавіта пра Івана Луцкевіча думаў Ластоўскі, ствараючы образ Івана Іванавіча. У гэтым

кантэксъце аповесьць «Лябірынты» ўспрымаецца як даніна памяці чалавеку, дзейнасць якога мае для Беларусі *неацэннае* й *неацэненае* яшчэ значэньне.

Іван Іванавіч, Наастаўнік, паказвае герою выяву Тройцы. Сапраўды, «усе рэлігійныя сыстэмы ад пачатку йснаванья ў чалавецтве съведамае думкі прызнавалі гэтую траістасць рэчаў» [89]. Кожны народ меў сваю эзатэрычную й экзатэрычную рэлігію, адну для пасьвечаных, другую — для народу. Індусы, да прыкладу, мелі тро ступені пасьвячэння. У Эгіпце таксама былі тро першыя, пачатковыя ступені, увасобленыя ў Містэрыйныя хавальнікамі агню. У кітайцаў была вельмі старажытная Траістая Суполка, а ў Тыбэце й да нашага часу існуе паняццце «патройны крок», звязанае ў «Ведах» з трымама крокамі Вішну. Паўсюль старажытнасць выяўляе ўслаўленыне Трыяды й Трыкутніка — першай геаметрычнай фігуры. Шумэрыйцы прызнавалі бога паветра Энліла, які разам з багінёю Пінліл даў жыцьцё Панні, богу месяца. Урарцкаю тройцай былі Галды, Тэйтшэба й бог сонца, імя якога засталося невядомае. Асырыйскаю тройцай былі Ашур, Адад, Шамаш. У рэлігіі Бабілёну бог сонца Шамаш складаў тройцу разам з богам месяца Сінам і богам паветра Паману (або Агаду). Індусіцкая тройца (Трымурты) складалася з Брахмы, Вішну й Шывы, яе часта ўвасаблялі ў постаці трохгаловага бога. Тройца грэцкіх багоў — Зэус, Пасейдон, Аід. Натуральна, адпаведнік ёй знаходзім у рымскай рэлігіі — Юпітэр, Нэптун, Плютон. Вядомыя трохгаловыя багі ў паморскіх славянаў, у сэрбскай і кельцкай міталёгіі. І ўспамінае герой, «што таксама ў трыкутную фігуру была будаваная слав'яна, апяяная Гомэрам Троя, што ўсе бажніцы, ці то «багоды» старое славянскае веры, пасьвячоная Найвельшаму, бацьку багоў, зваліся Троямі» [88].

У Дака-Генцкую Тройцу, паводле Ластоўскага, першым уваходзіць Найвельшы, бацька багоў. Імя, якое юдэі й хрысьціяны абвясцілі «невымоўным», — такім, ня гледзячы на пашыраную думку, не зьяўляеца, таму *не павінна вымаўляцца* — яно сымбалічнае. Менавіта гэтае эзатэрычнае значэньне і мае на ўвазе Ластоўскі, калі піша: «ня мае найменнія» [89].

Другая постаць — Тур, бог сонца й плоднасці. Пра Тура існуе багата звестак, праўда, часам функцыі розыняцца.

(Напрыклад, М. Чулков называе Тура богам весялосці.⁴²) Культ Тура існаваў у Рэтры. Можа, ён быў тоесны богу Радэгастаму? Шырока ведамы таксама белы тур у славянскай міталёгіі, бык ці тур у сусъветных рэлігіях. Рогі, асабліва турыныя, адыгрывалі пэўную культавую ролю (узгадайма апісаныне куміру ў Арконскай бажніцы).

Трэцюю постаць Ластоўскі называе Сіціуратам, Сівай і падае ягоны эпітэт — *ярыла, яравід*. Верагодна, аўтар «Лябірытаў» меў на ўвазе Сварога (румынскі Скалян, якога таксама называлі Траянам): съветларогі, съвятарогі, ярапогі. У санскрыце захавалася слова *svarga*, што было сынонімам Неба, а потым сталася ягоным азначэннем. Тады становіща зразумелай і сувязь зь Ярылам: яры рог: *sva-rg-a* — рог — ярапогі — Ярыла.

У сувязі з постаццю Сварога варты зьвярнуць увагу на такую паралель. Ластоўскі вуснамі Івана Іванавіча расказвае пра першага рэфарматара Зараду з народу гетаў. Зарада «навучыў ратайства і завёў свабодны выбар жон і жонамі мужоў... Ніхто ня мог карысташца чужой працай. Кажны пільнаваў ладу ў сваёй сям'і і дома быў поўным сувэрэнам. За крыўды, зробленыя суседу, караў сход суседзяў» [95].

А вось што чытаем у «Аповесьці мінулых часоў»:

«У праўленыне гэтага Фэоста ў Эгіпце зь неба ўпалі абцугі, і пачалі каваць зброю, а перш паліцамі й камянямі біліся. Той самы Фэост пастанавіў, каб жанчыны выходзілі замуж за аднаго мужчыну й захоўвалі стрыманасць, а расpusьніц загадаў катацаць. Таму і празвалі яго Сварог [...] І пасьля яго валадарыў сын ягоны, імем Сонца, якога называюць Дажджогам».⁴³

Інакш кажучы, Зарада Ластоўскага й Сварог — тая самая асона. Лёгіка пярэваратня — продаковая форма прынцыпу эвалюцыі, якая належыць не да матар’яльнай сферы, а да сынкрэтычнай рэальнасці. Ляйтматыў міталёгіі — ідэя пра пераход съвету з адной ступені на другую, ад Хаосу да Космасу. Ініцыяцыя. На гэтай глебе ўзыдуць усе тыпы съветапогляду, усе рэлігіі. А шлях продкаў, мітычных і рэальных, заканчваецца тым,

⁴²М. Чулков. Словарь русских суеверий.

⁴³«Се повести временных лет». М., 1993. С. 305.

што яны сыходзяць пад зямлю, пакідаючы па сабе знак, сымбалъ, веданье. Надзею на Адраджэньне.

Кожны пісьменьнік стварае свой сусьвет — паэтычны космас, дзе свая сымболіка, мэтафорыка, сэміётыка. Прэцэдэнт ёсьць: Съвет створаны паводле Слова Божага. Сэміятычны съвет мае складаную й шматмерную архітэкtonіку; яна часам мітычная, часам паэтычна, часам малельня, часам — майстэрня, бывае рэальная, бывае фантастычна; сюды ж дадаецца багацьце культуры — сусьветнай і роднай, цэлыя пласты або толькі імёны. І заўёды — Адкрыцьцё, Шчырота.

«На шляху з варагаў у грэкі»: праблемы гісторыі — праблемы сучаснасці

Пачатак XX стагодзьдзя прынёс надзею на вызваленне. Асабліва моцна гэтая надзея авалодала беларускай інтэлігенцыяй, бо цяжка было прыгадаць другі народ з такой багатай гісторыяй, чыя мова й культура доўгія гады былі б так зневажаныя. Ідэя нацыянальнага й дзяржаўнага адраджэння падняла ці мала таленавітых людзей на служэньне Бацькаўшчыне, зрабіла іх асьветнікамі й прапагандыстамі беларускай гісторыі й культуры, уцігнула ў актыўную грамадzkую дзейнасць.

Падзеі пачатку стагодзьдзя правялі глыбокі палітычны падзел у асяродzьдзі нацыянальнай інтэлігенцыі. Адныя яе прадстаўнікі звязалі свае надзеі з савецкай уладай, другія, захопленыя ідэяй стварэння незалежнай беларускай дзяржавы, не прызналі саветаў, трэція доўгі час хісталіся.⁴⁴ Сярод першых было многа выдатных дзеячаў навукі, мастацтва, пісьменнікаў. Дастаткова прыгадаць імёны Ўсевалада Ігнатоўскага, Сыцяпана Некрашэвіча, Зыміцера Жылуновіча, Флярыяна Ждановіча, Уладзіслава Галубка. Зь цягам часу яны ўсьвядомілі нябытнасць надзеі на нацыянальнае адраджэнне пры савецкай уладзе, але, адсунуўшы на другі плян сваю ўласную літаратурную й навуковую творчасць, працягвалі грамадzkую дзейнасць.

---

⁴⁴Інстытут Беларускай Культуры. Мн., 1993. С. 175.

Толькі рэпрэсіі, распачатыя сталінскім рэжымам у 30-я гг., пераравалі іхную працу. Большасць загінула ў турмах, канцліегерах, на этапах, некаторыя, як Язэп Дыла, выжылі, былі ў высылцы, але і там, далёка ад роднага краю, шукалі й знаходзілі магчымасць працягваць сваю працу.

Язэп Дыла быў актыўным удзельнікам падзеяў, што адбываліся ў 10—20-х гг.: браў удзел у рабоце Ўсебеларускага Кангрэсу ў Менску; у студзені-лютым 1918-га ён камісар працы ў Часовым Рабоча-Сялянскім Савецкім Урадзе Беларусі. Калі ў 1924 годзе быў створаны Інбелкульт, Дыла стаў яго правадзейным сябрам, а ў 1925 г. — старшынём прэзыдыуму Інбелкульту. Яму было даручана выяўляць рукапісы беларускіх аўтараў у архівах Масквы й Ленінграда, ён перакладае клясычныя драматычныя творы, бярэ чынны ўдзел у стварэнні рэпертуару беларускіх тэатраў, кіруе зборам экспанатаў для тэатральнага музею Беларусі. (Тут будзе да месца сказаць, што падчас навуковай камандыроўкі ад Інбелкульту ў 1926 г. у Ленінградзе Дыла працаваў у Бібліятэцы Расейскай драмы і Архіве Галоўнае Ўправы ў справах друку. Менавіта тут ён адшукаў забароненыя ў свой час п'есы Міколы Янчука і Міколы Гримоты. Нажаль, сёньня лёс гэтых рукапісаў невядомы.) Язэп Дыла ўваходзіў у камісію, якая вырашала лёс будучых спэцыялістаў з вышэйшай тэатральнай адукацыяй. На базе Беларускае Драматычнае Студыі быў арганізаваны нацыянальны тэатар у Віцебску — БДТ-2 (пазней — Коласаўскі). Дыла быў дырэктарам БДТ-1 (пазней — Купалаўскі), намеснікам загадчыка Белдзяржкіно, дырэктарам Інстытуту па Вывучэнні Мастацтва. Неаднаразова выступаў у абарону чысьціні сцэнічнай беларускай мовы, узначальваў установы, вакол якіх групавалася сапраўды народная беларуская інтэлігенцыя, для якой адраджэнне нацыянальнай культуры было справай жыцьця.

Пачатак творчай біяграфіі Язэпа Дылы датуецца 1909 годам, калі ён напісаў свой першы празаічны абрэзок «Перад раніцаю». Першым надрукаваным творам Дылы быў верш «Вечар ясны, ціхі...» («Наша Ніва», 1912). Дыла вядомы як аўтар драматычных твораў, успамінаў пра Янку Купалу, Якуба Коласа,

Яна Райніса, перакладчык вершаў Марыі Канапніцкай. Шэраг публістычных артыкулаў Дылы быў апублікованы ў газэце «Дзяньніца» (1918). Пры жыцьці аўтара ўбачылі съвет гістарычныя драмы «Панскі гайдук» (пастаўленая ў 1924 г., выдадзеная ў 1926 г.), «Юнак з Крошына» (1965), аповесць «У імя дзяцей» (1968).

Частка твораў Язэпа Дылы знаходзіцца ў рукапісах. Архіў Я. Дылы ў Акадэміі Навук Беларусі налічвае 386 адзінак захаваньня. Сярод іх — фантастычны раман «Альбін I і апошні», пераклады, артыкулы, лекцыі. Гістарычна аповесць «Сена пана Гельмерсена», як і шэраг прыватных лістоў, захоўваецца ў Слуцкім Краязнаўчым Музэі. Аповесць зьяўляецца адностранным уражаньнем уздельніка падзеяў 20-х гадоў.

Толькі ў 1981 г., праз 100 гадоў пасля нараджэння й сем пасля съмерці Язэпа Дылы, выйшла ягоная першая кніга, падрыхтаваная А. Мальдзісам.⁴⁵ Сярод апублікованых у аднatomніку твораў — урыўкі зь незакончанага рамана «На шляху з варагаў у грэкі». Гэта адзін зь першых гістарычных раманаў у беларускай літаратуре. Ён ствараўся падчас Другой сусветнай вайны ў даволі складаных умовах — у саратаўскай высылцы. Дыла ня мог карыстацца архівамі, дакумэнтамі, спэцыяльнай літаратурай — тымі крыніцамі, на якіх звычайна грунтуюцца мастацкі твор, прысьвежаны мінуламу. Дачка Дылы, Ганна, пацвердзіла: «У Саратаве пра Беларусь ён нічога ня мог адшукаць. Тоё-сёе дасылалі, але гэта было кроплямі ў моры. Бацька карыстаўся тым матар'ялам, які быў у памяці, сваімі ведамі».⁴⁶

Язэп Дыла на працягу ўсяго жыцьця вывучаў і асэнсоўваў мінулае Беларусі. З выкладчыцкай катэдры прарапагандаваў гістарычныя веды. У розныя гады свайго жыцьця Дыла напісаў шэраг працаў (яны захоўваюцца ў архіве Акадэміі Навук Беларусі), прысьвежаных гісторыі Беларусі: «Вялікі закон мангола-абратаў», «Месца беларусаў сярод тубыльцаў Усходняй

⁴⁵ Я. Дыла. Творы. Mn., 1981. Цытаты падаюцца паводле гэтага выданьня, нумары старонак — у прастакутных дужках.

⁴⁶ Ліст Г. Дылы да Л. Юрэвіча ад 5.07.1987.

Эўропы», «Праайчына славянаў і іх расьсяленьне», «Мінулае Беларусі», курс гісторыі Беларусі, прадмову да кнігі па гісторыі беларускай культуры. Таму заканамерны зварт Дылы да жанру гістарычнага рамана. «Пазбаўлены бацькаўшчыны, я мог зъвяртадца толькі да гістарычных падзей, бо валодаў веданьнем гісторыі і яе культуры. Вось чаму напісаў раман».⁴⁷

Гістарычны жанр дазваляе ў мастацкай форме асэнсаваць шляхі раззвіцця чалавечага грамадзтва. Выбар часу дзеяньня залежыць ня толькі ад сымпатыяў і антыпатыяў аўтара, але, у першую чаргу, ад патрэбай грамадзтва, ад пануючых філязофскіх і палітычных ідэяў.

У гістарычных творах савецкага пэрыва дзеяньня адлюстроўваюцца крытычныя, пераломныя моманты гісторыі. Гэта абумоўлена філязофскай канцепцыяй марксизму, якая сцвярджае, што раззвіццё чалавецтва не зьяўляецца эвалюцыйным працэсам, што самы важны й цікавы для мастака — час рэвалюцыйных зменаў рэчаінасці — стваральная, творчая эпоха. У савецкіх гістарычных творах адлюстрравана гісторыя, якая рухаецца катаклізмамі і рэвалюцыйнымі выбухамі. Яны прасякнутыя духам жорсткай барацьбы, а не ідэй мірнага вырашэння гістарычных калізій.

Такі погляд на гісторыю быў практычна нязменны ў савецкім літаратуразнаўстве. Сама рэвалюцыя, адпаведна марксысцкай ідэі, адбылася ня ў выніку зьбегу пэўных акалічнасцяў, а як заканамерная зъява ўсей гісторыі. Мінулае разглядалася пры гэтым толькі як падрыхтоўка да сацыялістычнай рэвалюцыі. У сувязі з такім падыходам найбольш істотнымі ў мінульым сталіся падзеі й дзеячы рэвалюцыйных часоў. Сусветная гісторыя пераглядалася й з гісторыі эвалюцыі чалавецтва ператваралася ў гісторыю барацьбы прыгнечаных з эксплоататарамі. Разам з тым зъмяніўся і падыход да маральных каштоўнасцяў. Яны сталі разглядацца выключна з пункту гледжання іх карыснасці для справы рэвалюцыі.

Для Дылы ж галоўнае ў гісторыі — не разъдзяленне людзей, а іхнае яднанье. Гісторыя рухаецца наперад не

⁴⁷Ліст да Р. Родчанкі ад 19.10.1966.

катаkläzmamі, а культурным супрацоўніцтвам народаў. І важкасьць маральных каштоўнасцяў інварыянтная для ўсіх часоў, яна не адносная, а абсалютная.

У рамане Дылы «На шляху з варагаў у грэкі» няма ніводнай постаці, засведчанай гістарычнымі крыніцамі, няма ніводнага рэальнага дзеяча мінулага. На нехарактэрнасць такога мэтаду падачы матар'ялу для прозы савецкай эпохі ўказвае выказванье К. Сіманава на II Усесаозным Зьездзе Савецкіх Пісьменнікаў:

«Калі гаварыць аб адлюстраўваньні гісторыі нашага грамадства ў літаратуры, трэба адзначыць, што патрабаваньне гістарычнай канкрэтнасці зводзілася да імкнення адлюстраваць першым плянам абавязкова й толькі найбуйнейшыя постаці [...] Навуковы гістарызм нашых раманаў набыў у пзўнай ступені аднабокі харектар, што, у сваю чаргу, было ўжо замацавана ў крытычных артыкулах, якія абвясцілі абавязковым правілам уводзіць у раман у якасці галоўнай фігуры найбольш вядомую гістарычную асобу свайго часу». ⁴⁸

«На шляху з варагаў у грэкі» ня мае таксама ніводнай даты, якая б дапамагла вызначыць час дзеяньня рамана. Але багацьце ў дакладнасць рэалій, іх судноснасць з пзўнай эпохай дазваляюць акрэсліць прамежак часу падзеяў у творы, убачыць, наколькі праудзіва адлюстраўваная рэчаіснасць адпаведна рэальнаму часу. Вось некалькі прыкладаў.

Падзеі ў рамане адбываюцца да прыняцця хрысьціянства. З гісторыі вядома, што пераход да гэтай рэлігіі (як дзяржаўнай) адбыўся параўнальная хутка: яшчэ ў 980 г. князь Уладзімер Святыслававіч зрабіў спробу замацаваць паганства ў якасці дзяржаўнай рэлігіі. У рамане паказана, што сіла паганства яшчэ вялікая, што хрысьціянства яшчэ не ўяўляе для яго небясьпекі. Не відаць спрабаў Бізантыі прымусіць дрыгавічоў прыняць хрысьціянства. Да носьбітаў новай рэлігіі (Страцім, ягоная жонка Тэофілія) у славянскім племі ставяцца з павагай, як да роўных. З усяго роду толькі адзін Страцім — хрысьціянін (Тэофілія — грачанка). Гэта невыпадкова: адэптамі новай рэлігіі былі купцы —

⁴⁸Второй Всесоюзный съезд советских писателей. Стенографический отчет. М., 1956. С. 96.

такія, як Страцім. «Ужо ў 60-х гадох IX ст. частка рускіх купцоў прыняла хрысціянства».⁴⁹ Улічваючы гэта, можна меркаваць, што час дзеяньня рамана — не пазней за 988 г., калі хрысціянства было прынятае ў Кіеве як дзяржаўная рэлігія.

У творы часта прыгадваюцца варагі (варангі), прычым стаўленне насељніцтва да іх насыцярожанае. «Да таго ж вятрылы на караблі былі не чырвоныя, як у варангаў, а сінія. Значыць, прыбываюць не ворагі» [48—49]. «Тут прывыклі бачыць варангскія ладдзі з чырвонымі вятрыламі. Гэты ж карабель не меў пераду, не быў аздоблены страшыдламі з разяўленымі пашчамі ці дзюбамі... Дзіўным было тое для палаchan, што па баках карабля не чырвонелі радамі шчыты, за якія звыкла вырысоўваліся шаломы ўзброеных чужынцаў-варангаў» [51]. Вядома, што яшчэ з пачатку IX ст. на рабочых шляхах нашай раўніны сталі зьяўляцца госьці з Балтыйскага мора, якія атрымалі назну варагаў.⁵⁰ Аб гэтым съведчаць «Аловесць мінулых часоў», жыці ѿ святых Георгія Амастрадзкага й Стэфана Сураскага. Варагі прыходзілі на тэрыторыі сучаснай Усходняй Еўропы або ваяваюць, або гандлююць. Найбольш актыўнымі сталі контакты паміж славянамі й варагамі ў X ст.

Характэрным для гандлю ў IX ст. было выкарыстанне грошей, якія прыйшлі і з захаду, і з усходу, бо гаспадарка на той час на славянскіх землях была натуральная. Першыя гроши ўласнай чаканкі з'явіліся толькі ў X ст. Дыла і акцэнтуе на гэтым увагу. Ягоныя персанажы разылічваюцца разнастайнымі грошовымі адзінкамі: дырганамі, бізантыкамі-носьцімі, хазарскім, перскім серабром, грэцкім золатам.

На гэты ж час указвае і апісанье традыцыйнага занятуку нашых продкаў — ганчарства. Усяміла робіць з гліны выяву найвышэйшага бóstва, Перуна, і нябожчыцы — грачанкі Тэафілі.

«Пачуўшы крокі Трывоя, Усяміла азірнулася. Брат прынёс мех з глінай. Дзяўчына ўзяла невялікую лаўку, паклала прывезеную з сабой широкую дошку, зверху расціснула ком

⁴⁹Г. Г. Китаврин, Д. Ангелов. Славяне и Византия // Изучение культур славянских народов: Сб. статей. М., 1987. №1. С. 63.

⁵⁰В. П. Ключевский. Сочинения. М., 1956. Т. 1. С. 132.

гліны, паставіла ўслончык і распачала сваю работу. Як і Страцім, яна, аддаўшыся творчай працы, не заўважала нічога, што адбывалася ў пакоі... Заходзілі людзі, стаялі ля нябожчыцы, выхадзілі адсюль — а Ўсяміла з адданасцю тварыла. Яна выявіла Тэю ляжачай галавой на падушцы, у вянку кучаравых кос, здолела перадаць той асаблівы выраз красы і душэўнага спакою, які прыкмету раней Страцім.

Якраз у гэтую пару ў пакой зайшоў Цвярдзісіл. Ён убачыў Усямілу, прыкмету ўсе работу, падышоў і доўта ўглядзе, параўноўваючы копію з арыгіналам. Па твары яго можна было зразумець, што ён быў здзіўлены здольнасцю ганчаркі» [37].

Прылада працы Ўсямілы — шырокая дошка, якая была папярэдніцай ганчарнага кола. Дарэчы, менавіта вынаходніцтва ганчарнага кола дазваляе падзяліць гісторыю ганчарнай працы на два вялікія пэрыяды.⁵¹

Па знойдзеных гліняных рэчах археолігі вызначаюць, што ганчарнай справай спачатку займаліся жанчыны. Усходнееврапейскія пісьмовыя помнікі пачатку 2-га тысячагоддзя ўжо згадваюць ганчара-мужчыну. Улічыўшы, што ў смаленскіх курганох IX ст. сустракаецца посуд, выраблены на коле (шлях Страціма пралягаў і па Смаленскай зямлі), можна зрабіць выснову: дошка, прылада працы ганчаркі, — съведчанне больш ранняга часу, і падзеі ў творы маглі адбывацца ў пачатку сярэдзіне IX ст.

Такім чынам, нават павярхоўны аналіз асобных рэалій рамана паказвае, што дзеяньне адбываецца ў сярэдзіне IX ст.

У творы ёсьць і такая падказка гістарычнага часу.

«Страто! — паклікала яна [Тэафілія] мужа. — Чуеш? Зусім як тыя гарматныя стрэлы, калі да Канстанцінопаля падступіў флот Фамы» [20]. Фама — адзінае гістарычнае імя ў рамане. Гутарка паміж Тэафілій і Страцімам ідзе пра паўстанье Фамы (Хамы) Славяніна ў 821 г. Як вядома, Фама абвясціў сябе бізантыйскім імпэратарам, сабраў войска з вольных сялянаў, жаўнераў, арандатарап, схіліў на свой бок кіраунікоў бізантыйскага флеўту й

⁵¹История культуры древней Руси. Домонгольский период / Под ред. Б. Грекова. М., 1948. Ч. 1. С. 100.

распачаў аблогу сталіцы. Але ў 823 г. ён зазнаў паразу, трапіў у палон і там загінуў. (Цікава, ці выпадкова ўзынікае гэтае імя ў размове Страціма й Тэафілі?)

Тэафілія — маладая жанчына, але памятае пра падстаньне, сама чула стрэлы. Можна меркаваць, што прайшло ад той падзеі гадоў 10—15, ня больш. Значыцца, дзеяньне рамана сапраўды адбываецца менавіта ў сярэдзіне IX ст.

Якія ж яны, славяны, ва ўяўленьні Язэпа Дылы?

«Аповесьць мінулых гадоў» спрыяла фармаванню погляду на нехрысьціянаў-тубыльцаў як на людзей цёмных, дзікіх:

А древлине живаху звѣринскімъ образомъ, живуще скотыски ѹвінваху другъ друга, ѣлкху всѧ нечисто, и крака ѹ птице не вѣкаше, не ѹмыкаваху чады дѣнца.⁵²

Адпаведна летапісу, асновы маральнасьці былі прынесеныя сюды спачатку варагамі, а потым хрысьціянамі. На такую думку наводзяць і іншыя старажытныя літаратурныя помнікі, якія імкнуліся ўзмацняць асьветніцкі сэнс прыняцця хрысьціянства. Адмаўляючы пагансскую духоўную культуру, яны прыводзяць у доказ эвангельскае цверджанье: «Народ, седзячы ў цемры, угледзеў съятло вялікае, і тым, што сядзелі ў краіне ў ценю съмерці, зазвязала съятло вялікае» (Мц. 4:16).

Якую пазыцыю ў спрэчцы пра культуру, «не асьвечаную» ўплывам з усходу, пра съветапогляд тубыльцаў займае Дыла, як ягоная пазыцыя адлюстроўваецца ў рамане?

Для Дылы няма значнай розніцы паміж асноўнымі прынцыпамі маралі адной і другой рэлігіі. Аўтар спрабуе паказаць сутнасьць духоўных каштоўнасьцяў старажытных славянаў. Гэтак прабацька роду Цвярдзісл кажа Ўсяміле:

«Ты валодаеш рэдкім дарам перадаваць ня толькі рысы чалавечага твару, але і выяўляць характар чалавека. Будзе да цябе просьба — ствары нам новую стаць бога. Яна павінна выявіць яго ўласцівасці: магутнасць, літасцівасць да сваіх ухвальнікаў,

⁵²Памятники Древней Руси XI—XII вв. М., 1978. С. 30.

суровасць да тых, хто заслужыў яго кару... Дар твой — ад яго, прасвяціцеля чалавечага» [22].

Цьвярдзісл падкрэслівае тыя рысы Перуна, якія найбольш цэнняць «барбары», якія найбольш істотныя для іх.

Дыла парайноўвае Перуна й Хрыста, існуе сугестыўнае супастаўленне: чалавек—Бог і Бог—чалавек. Так, Пярун — суровы, і славяны гэта ведаюць. Іншым і ня мог быць бог, які, паводле выразу С. Хмары, з гневу пана Сусьвету Дальбога нарадзіўся. Хрысьціяны кажуць пра свайго Бога словамі Новага Запавету: «І ніводзін зь іх [волас] не ўпадзе на зямлю бяз волі Айца вашага» (Мц. 10:29). Але і Хрыстос карае — нездарма яго клічуць «ярае вока». Да таго ж карае ён не адных вінаватых.

«Але чаму так? Чаму ён, той нібы міласцівы хрысціянскі бог, тварэц і ўладар сусвету, тварэц першых людзей, чаму ён бывае нялітасцівы да людзей, пасылае ім такія цяжкія кары?.. Нашто ж яе пазбаўляюць жыцця? Хаця б у імі дзяцей, не вінаватых яшчэ ў грахах, бог ня слаў бы смерць такім, як яна... Не! Не! Хрысціянскі бог — такі ж, як дрыгавіцкія богі, а мо’ і горшы ад іх, бо ён лічыцца літасцівым, а куды больш гневаеца на людзей, чым, скажам, Пярун...» [36]

— разважае Страцім пасолья съмерці жонкі.

Маральныя прынцыпы той ці іншай рэлігіі ды іх рэалізацыя, паказвае Дыла, — розныя рэчы. І тут сымпатіі аўтара, безумоўна, на баку дрыгавічоў. Верагодна, Дыла, калі пісаў раман, памятаў словаў Ластоўскага (зь якім разам, дарэчы, знаходзіўся ў высылцы ў Саратаўе):

«Візантыцкі рэлігійны прынцып у стасунку да нехрысьціянскага съветапогляду і яго выражэння ў літаратуры адзначаўся поўнай непашанай, а ласьне: ён чужога народнага съветапогляду не прызнаваў. Усё, што не ўкладалася ў рамкі хрысьціянства, як яго разумелі візантыйцы, лічылася адрынутым, "бесаўскім"».⁵³

Дыла, знаўца гісторыі, ведаў, што сабой уяўляла «рамейская самасвядомасць» (самі бізантыйцы ніколі не называлі сябе ні бізантыйцамі, ні грэкамі, а «рымлянамі», у сярэдневяковым

---

⁵³ В. Ластоўскі. Гісторыя Беларускай (Крыўскай) кнігі. Коўна, 1926. С. 7.

грэцкім маўленьні — рамеі. Менавіта гэты назоў ужывае і аўтар рамана). Простая «ісьціна» — думка пра «абраны Богам» народ рамеяў — падсвядома засвойвалася зь дзяцінства як адзін з атрыбутаў хрысьціянскасці па-рамейску. Пачуцьцё неаспречнай перавагі над жыхарамі іншых краінаў стала іхнай другой натурай. Ганарыстасць, фанабэрыйстасць рамеяў згадвае Дыла ў разьдзеле «Прысяга».

Адразу пасля імшы да Страціма падыходзіць брат нябожчыцы, Павел, і патрабуе, каб той пакляўся перад абразамі Спаса, што невінаваты ў съмерці Тэі, хоць як хрысьціянін павінен быў ведаць слова: «А я кажу вам: не прысягай саўсім: ні небам, бо яно пасад Божы; ні зямлёю, бо яна падноўжа яго; ні Ерузалімам, бо ён места вялікага Цара; ні галавою сваёю не прысягай, бо ня можаш ніводны волас зрабіць белым ці чорным. Але няхай будзе слова вашае: *але, алe; не, не;* а што больш таго, тое ад злога» (Мц. 5:34—37). Павел парушае запавет свайго Бога. Гэта добра разумее Страцім і з горыччу гаворыць:

«Павел, відаць, поўны недаверу да мяне, не рамея, чужынца з «дзікай», як ён казаў учора, краіны, захацеў праверыць праўдзівасць маіх слоў... Я захацеў перад усімі прынесці сваю прысягу, бо хто ведае, што думаюць пра барбара-славяніна іншыя» [59].

А калі Павел кажа, што і прысягай можна пакрыць няпраўду, Страцім з гневам і абурэннем кідае: «Тут, у Рамеі, можа і так, а мы, славяне, барбary, і без прысягі верым людзям» [59]. Рамейскай ганарыстасці дрыгавічы супрацьстаўляюць свой кодэкс годнасці. Так востра й адкрыта пастаўленае Дылам пытанье пра рознасць этычных прынцыпаў славянаў і рамеяў і пра іхнае адрознае стаўленне да іншых народаў. Няштодзённасць абставінаў — съмерць Тэі — абвастрае сітуацыю, здымае з чалавека штучнае, выяўляе погляды пзўнай часткі рамеяў, для якіх славяны, нават сваякі, застаюцца дзікунамі. Даочы сваім героям магчымасць выказацца, аўтар дазваляе чытчу за прыватным убачыць агульнае, пакідае яму права на ўласную выснову.

Ад антыноміі «мой народ» — «чужы народ» да праблемаў грамадзкай маральнасці вядзе Дыла чытача ў разьдзеле

«Рамейскія ўцехі». Дамы ўсалоды, рассказываеща тут, знаходзіліся практычна ў кожным квартале Царграда (Канстанцінопаль). Там жылі багатыя й адукаваныя гетэры, але часта сярод прастытутак сустракаліся й бедныя дзяўчата-сіроты. Паступова разбэшчанасьць выйшла за межы дамоў усалоды на вуліцы й нават трапіла ў тэатар. Відовішчы сталі грубымі і цынічнымі: непрыстойныя выказваныні суправаджаліся адпаведнымі рухамі. Актаркі выступалі ў незвычайнай вонратцы — кароткім хітоне зь вялікім выразам. Праўда, царква настойліва перасъледавала іх і не пускала на гіпадромы (найбольш папулярнае відовішча). Аднак акторкі карысталіся вялікім попытам. Часта іх запрашалі на начныя баліваньні багатай моладзі і нават у палац імпэратора.

Вось на такую «агенскую ночь» і трапіў Страцім — як зацікаўлены глядач, што імкнецца як мага болей зъведаць і ўбачыць. Стрыманаму славяніну было агідна: «Танцы ў большасці былі вельмі непрыстойныя, разлічаныя на ахмеленых людзей. Страцім здзіўляўся іх надуманасцю, намёкамі на ненатуральнае здавальненне чалавечаскай хоці» [66].

І на гэтым съвяце распustы славянін расказвае эгіпецкай танцорцы пра інтymнае жыцьцё сваіх суродзічаў:

«Мы жывём і кахаемся так, як гэтага вымагае чалавечая натура. Рана пабіраемся, а сышоўшыся ва ўзаемным каханні, здавальняемся скрытна, бо гэта — вянец кахання, самае поўнае злучэнне двух каханкаў, што поўніць іх шчасцем, родніць» [66].

Крыху раней, як бы сабе ў адказ, ён чуе: «Тады яны ўсе шчаслівія. Лепш простае жыцьцё, чым бляск чужых багаціяў побач з беднасцю, ад якой так гінуць людзі! Вашы дзяўчата сапраўды шчаслівія» [64].

Падчас падарожжаў у Бізантыю Страцім знаёміўся з культурнымі набыткамі съвету, там ахрысьціўся (хоць застаўся жыць у сваім паганскім родзе), узяў жонку-хрысьціянку й прывёз яе зь Бізантыі ў родныя Сьвіслачаны. У Страцімавай душы змагаюцца два пачуцьці, два съветапогляды — паганскі й хрысьціянскі. Таму шлях «з варагаў у грэкі» становіцца для яго шляхам асэнсаваныя й пераасэнсаваныя проблемаў жыцьця, проблемы ўласнага я, проблемы выбару між сваім народам і рамеямі.

Далёкія гандлёвыя экспэдыцыі ўзбагачалі славянаў ня толькі таварамі, зброяй, золатам, але і ведамі, хрысьціянскай ідэалёгіяй і культурай, пашыралі кругагляд. Толькі прымалі тубыльцы далёка ня ўсё, а прынятае пераасэнсоўвалі. Так, зрабіўшы выяву Перуна, Усяміла

«…чакала Страцімавай ацэны з некаторай настярожанасцю. Яшчэ раней яна заўважыла, што Страцім разбіраецца ў мастацкіх справах, знаёмы з працамі грэцкіх разбяроў… Нарэшце Страцім прамовіў:

— Ведаеш, Усяміла, ты добра прыдумала, каб вочы Перуна сустракаліся з вачыма людзей. Мне падабаецца, што ты так выразала зрэнкі — інакш вочы былі б сляпыя, як у грэцкіх разбяроў. Усё вельмі добра, але было б яшчэ лепш, калі-б ты ўставіла ў зрэнкі блакітныя каменъчкі. Гады вочы здаваліся б зусім жывыя» [45].

Раман «На шляху з варагаў у грэкі» важны ня толькі гістарычнай канцепцыяй, ён цікавы і сваёй будовай, мастацкім асаблівасцямі. И. Еремин съвязаў друже, што летапіснае апавяданье — гэта сістэма гістарычнага й мастацкага мысьлення ды што своеасаблівыя рэцыдывы летапіснага стылю можна прасачыць у творах новага часу.⁵⁴ Праўда, ён лічыць, што такія рэцыдывы сустракаюцца адно ў якасці рудымэнтаў або мадыфікацыяў. Асобныя праявы такіх рэмінісценций — у дачыненьні да літаратуры XIX ст. — разгледзеў Б. Эйхенбаум.⁵⁵ Натуральна, паўстае пытанье: дзеля чаго пісьменнік съядома выбірае летапісны стыль, адкуль узьнікаюць такія мадыфікацыі?

Як паказвае аналіз, зроблены Б. Эйхенбаумам, цікавасць да летапіснага стылю павышалася ў складаныя, пераломныя для краін і народаў часы, калі роля «выпадку» здавалася вызначальнай, а спробы асэнсаваць і прадбачыць ход гісторыі цярпелі няўдачу. У такія моманты мастак шукаў рэалізацыі праз эпас, фальклёрныя формы, праз жанры, уласцівыя старажытнай літаратуры.

⁵⁴И. Еремин. Повесть временных лет. Л., 1948.

⁵⁵Б. М. Эйхенбаум. О прозе. Л., 1969. С. 371—374.

Старажытная літаратура асабліва была скіраваная на выхаваньне маральнасці, імкнулася ўзьдзейнічаць на грамадзтва, спрыяць выкараненю ягоных хібаў. На працягу ўсяго свайго разъвіцца яна выступала настаўнікам грамадзтва. І ў якія б часы старажытны пісьменьнік ні жыў, пра што б ён ні пісаў, перад чытачом паўстаем дзеяны й верны сваім ідэалам герой. Стыль манумэнтальнага гістарызму, які адпавядзе гэтаму кірунку ў літаратуры, паводле вызначэння Д. Лихачева,⁵⁶ зъяўляецца асноўным стылем старажытнай літаратуры.

У рамане Язэпа Даўы даўдзычай разнастайна ўжывающа мастацкія прыёмы, уласцівыя старажытнай літаратуре. Мы бачым неrudымэнты летапіснага стылю, а плённае й творчае выкарыстаньне асаблівасцяў стылю манумэнтальнага гістарызму.

У старажытнасці кнігі й мастацтва былі прасякнутыя імкненнем да сымбалічнага асэнсаванья зъяваў прыроды й гісторыі. То, што можна прыняць за мэтафару, у шматлікіх выпадках зъяўляецца прыхаваным сымбалем, народжаным пошукамі таямнічых адпаведнасцяў матар'яльнага й духовага сьвету. Абапіраючыся на міталягічныя або хрысьціянскія систэмы бачаньня сьвету, сымбалі ўносілі ў літаратуру пэўную абстрактнасць. Калі мастацкія тропы абапіраюцца на адпаведнасць вобраза рэальному, непасрэднаму ўспрыманню сьвету — сымбалі старажытнай літаратуры пакліканыя да жыцця тэалягічнай думкай.

Раман Даўы насычаны мэтафарамі-сымболямі. Сама назва рамана ня толькі гістарычная, але й сымбалічная: па шляху «з варагаў у грэкі» вёўся гандаль і ажыццяўляліся ваенныя паходы. Гэты шлях стаўся восьсю дзяржаваўтаральнага працэсу.⁵⁷ У пісьменьніка водны шлях — яшчэ й скрыжаваньне паганскіх і хрысьціянскіх культур, тубыльскай і рамейскай.

Разъвіцца ёсць славянаў зь іншымі народамі, пашырэньне культуры ішло ў першую чаргу па шляху, апісанье якога неаднойчы сустракаецца ў летапісах. Спачатку гэта простае

⁵⁶Д. Лихачев. Избранные работы. В 3 т. Л., 1981.

⁵⁷М. Ермаловіч. Старажытная Беларусь // Маладосць. 1988. №7. С. 138.

паведамлењне пра існаванье шляху з апісаньнем мясьцінаў, назвы якіх Дыла захаваў у сваім творы:

Подъюмъ же живашашъ освѣтъ по горамъ смыть, вѣ путь
иуть Барлыгъ ятъ Грекъ и изъ Грекъ по Днѣпру, и подъ
Днѣпра велокъ по Лекати кинти к Ізами, зверь великае, изъ
пшага же смира потечеть к озеру великоем Неко, и того озера
киндетъ устье в море Каражъское. И по тому морю ити до
Рима, а от Рима прити по тому же морю к Царюгораду, от
Царюгорода прити в Понть море, в не же втекет Днѣпъ
рѣка.⁵⁸

Калі ўлічваць сапраўднае значэнье гэтага шляху, становіща
зразумелым, чаму хрысьціянства ішло менавіта па ім. Нездарма і
апостол Андрэй вандраваў гэтым шляхам:

Онъдѣлье учацію къ Синесію и прынедвію ему в Корсунь,
укѣдѣ, яко не Корсунь клязъ устье Днѣпрыское и оттуда
пойде по Днѣпру горѣ. И кончи по прыкачюю приде и ста
подъ горами на перезѣ. И заутра вѣставъ и рече к сущимъ с
нимъ ученикамъ: Быдите ли горы см? — яко на снукъ горадъ
коснестъ благодать вежа, иматъ градъ великанъ бытн и церкви
многи къздыницти иматъ.⁵⁹

Рэальная падзея праз прызму хрысьціянскага съветабачаньня
ператвараецца ў сымбаль-мэтафару, які знаходзім у цытаце з Яна
Залатавуснага ў першым пасланніІванаў Жахлівага да Курбскага й
які — у дачынеіні да рамана Дылы — дае цікавую прапанову
што да інтэрпрэтацыі і самой назвы рамана, і вобразу галоўнага
героя Страціма, і агульнай канцэпцыі твора:

⁵⁸Памятники Древней Руси... С. 26.

⁵⁹Тамсама.

Сідзе саў пешиг море и песяця, но Ісусова корабля не может потопіць, на камені на стонгі имамы іх заместо корамчю Христу, заместъ же грешца — апостолы, заместъ же корабленик — пророки, заместъ правітвель — мученикі и преподобныя, и ся ўсе віса паміці, аще и весь мир возмушчіся, не утонеши пагрэшнікі.

Шлях «з варагаў у грэкі» рэпрэзэнтуеца ў творы як сымбаль — сымбаль новага, прышлага, ня толькі станоўчага, але і адмоўнага.

Раман «На шляху з варагаў у грэкі» належыць да своеасаблівага жанру — *ансамблю* (які, дарэчы, зъяўляеца адным з атрыбутаў стылю манумэнтальнага гістарызму й быў шырока распаўсюджаны ў X ст.). У чым асаблівасць гэтага жанру? Па-першае — «анфілядны» прынцып пабудовы твора, у які ўводзіцца гістарычныя аповесьці, пасланні, дакумэнты. І невыпадкова кожны твор успрымаўся як частка нечага большага. Так, напрыклад, уключэнне ў летапіс геаграфічных запісаў купца Афанасия Никитина, ператварыла падарожныя нататкі ў гістарычны твор. Таму і апавяданьне пра Страціма-купца набліжаецца да апісання ў гістарычных падзеяў, воінскіх аповесьцяў. У раман уключаны быццам бы не звязаныя агульнымі героямі й сюжэтам разьдзелы «Распад родавага ладу», «Паўстанне Хамы-Славяніна», «Пра Страціма-госця славутага ды пра грачанку-паланянку», «Паданьне пра абарону Слуцака».⁶¹ Для Дылы гэта ня проста сукупнасць бытлівых і гістарычных апавяданьняў ці песень (разьдзел «Пра Страціма-госця» вершаваны, стылізаваны пад бытліны). Ансамблевая структура твора дапускае сусідаваньне розных мастацкіх прыёмаў у асобных ягоных разьдзелах. У рамане натуральна спалучаюцца верш і проза, бытліна й рэалістычнае апавяданьне. І сам раман зъяўляеца сінкрэтычным па форме — гэта і летапіс, і геаграфічны аповед, і ваенная аповесьць.

⁶⁰Послания Ивана Грозного. М., 1951. С. 18.

⁶¹Гэтыя разьдзелы не ўвайшлі ў кнігу «Творы».

Найбольш яскрава й паказальна вылучаеца ў творы прыпавесьць. Пісменнік нездарма ўвёў яе элемэнты ў канву рамана. Прывесці маюць дыдактычны харктар, перадаюць вобразнае абагульненне рэчаіснасці. Прывесці гавораць пра агульнае, вечнае. Вечным насычаны і раман: кахранье Страціма й Тэафілі, сяброўства славяніна й «госця з Хазарскай зямлі», чалавечая годнасць, роля мастацтва і патрыятызму. Усё, што адбываеца ў рамане-прывесці, мае, як і ў жыцьці, два аспекты: адзін — зъвернуты да часовага, імгненнага, другі — да вечнага. Адзін — рэальный факт, другі — спрадвечная барацьба добра і зла. Але абодва аспекты не існуюць самастойна: яны цесна пераплецены ў творы. Часовае разглядаеца празь дзеяньне. Вечнае ж ня мае падзеяў: яно можа быць толькі праілюстраванае падзеямі або растлумачанае ў непасрэдным звароце да чытача. Напрыклад, разьдзел «Рамейскія ўцехі». У Страцімавым непрыніцці ўцех атэнскай ночы — часовым — праяўляеца адрознасць маральных крытэрыяў славянаў і рамеяў. Можна аналізаваць тое, як Страцім сябе паводзіў, што гаварыў Тэціс, архітрыкліну, якой убачыў ноч. Але думкі Страціма, іхны сэнс, як і прадугледжваюць законы прыпавесці, робяцца зразумелымі толькі ў апошнім разьдзеле твора — «А далей што?»

«Якая вялікая розніца паміж намі і імі! Мы яшчэ — той пясок, нас шмат, мы аднолькавыя, але яшчэ малаз'яднаныя. Народ рамейскі жыве ўвогуле багата, ды побач з багаццем колькі беднасці, колькі тых, хто прадае працу і не мае часу жыць для сябе. Мы шмат у чым бяднейшыя ў параўнанні з рамеямі, але такой беднаты ў нас няма. Потым — гэта ўлада базілеуса. Вакол базілеуса вяльможы вядуць паміж сабой бясконцую барацьбу. У нас усё гэта куды прасцей. Па-брэтэрску кіруюць плямёнамі сходы старэйшын. А калі былі напады — аб'ядналіся прадстаўнікі плямёнаў» [76].

Можна палічыць думкі Страціма наўнай марай аўтара аб «златым веку», а можна — пэўнай праекцыяй на сучаснасць, на падзеі 30—40-х гадоў, асэнсаваньнем праблемаў улады, узаемінаў з суседзямі. Так прывесці сама робіцца гісторыяй, рэальнаясцю, бо гэты жанр — адметнае вобразнае філязофскае асэнсаванье гісторыі. Праз прывесць, праз гэтае, апошняе ў ёй

павучаньне, укладзенае ў вусны галоўнага героя — выказыніка думак аўтара, — падаецца асноўная тэза твора. Яна праходзіць праз усе разьдзелы, вар’юеца, і ёю заканчваецца раман.

У адпаведнасці з асаблівасцямі стылю манумэнтальнага гістарызму аўтар разглядае падзеі нібы зь вялікіх адлегласцяў — прасторавых ці часавых. Усё навакольнае бачыцца магутным, манумэнтальным. Аўтар паказвае зямлю быццам з вышыні, вядзе апавяданье пра вялікія зямнія абшары, лёгка, імгненна пераходзячы ад падзеі у адным месцы да падзеі у другім, супрацьлеглым, канцы краіны. Дзеяньне пераносіцца са Смаленску ў Полацак, са Свіслачан зноў у Смаленск, Тураў, Менск, Кыеўград, Царград, Варну, Канстанцінопаль, на Дняпро... Вось геаграфія твора, асобныя часткі якога звязаныя толькі галоўным героем Страцімам. Такое панарамнае бачанье адлюстроўвае аўтарскае ўсьведамленье адзінства сьвету.

Выключнае значэнне пры такім мэтадзе апісаньня набывае дэталь. У рамане шмат розных геаграфічных назваў, і кожная звязаная з пэўнымі падзеямі, асьвежаная імі: «Тут, на возеры, выбраўшы зруны бераг для прычалу, пераначавалі, а на другі дзень к поўдню падышлі да ўтоку Сергуча. К вечару дабраліся да месца, дзе варагі паставілі на беразе памятны знак з каменняў» [47]. Гэтыя съвятыя для аўтара мясьціны — нібы маякі на роднай зямлі. Прастора павінна быць населеная гістарычнымі ўспамінамі, рэліквіямі. Для Язэпа Дылы, які ўсё жыцьцё аддаў адраджэнню беларускай культуры, бачыў яе ўздым і заняпад, гэты прынцып надзвычай істотны.⁶²

Дынамізм рамана «На шляху з варагаў у грэкі» не звязаны з унутраным разьвіццём харектараў, зъяваў, падзеяў. Як і ў старажытных творах, ён — у зьнешнім руху, хуткай зьмене зьнешніх абставін і падзеяў. Дынамічнасць выяўляецца ўжо ў назыве твора. «На шляху» — гэта значыць па дарозе, якая абавязкова звязаная з рухам. Дыла падкрэслівае шматлікасць і хуткасць пераходаў на караблях і пешшу. Хуткасць перамяшчэння — сымбалъ улады над прасторай. Нездарма

⁶²Пазней гэтую ж думку пакладзе ў аснову сваёй кнігі «Плыве з-пад съвятое гары Нёман» Віцьбіч.

пісьменьнікі X—XI стст. успрымалі перамогу над ворагам як авалоданье прасторай, а паразу — як яе страту.

Старажытныя пісьменьнікі звычайна абыходзіліся без апісаньня пераходаў ад аднаго месца дзеяньня да другога. Дыла ж насычае шлях Страціма перашкодамі й цяжкасцямі, падрабязна апісвае іх. Але пераадоленне іх адбываецца параўнальна лёгка:

«Вечер усю дарогу тримаўся спрыяльны. Бярозу за тры дні прыйшлі з яе стромкім цячэннем. А як выбраліся на Дняпро, ісці супраць плыні было цяжка, хоць і дзымуў добры вечер. Так што да парогаў на Верхнім Дняпры, дзе ён робіць загін на ўсход, прыйшлі толькі на дзвеяты дзень. Волак тут аказаўся добры, бо па ім часта хадзілі варажскія дружыны» [23—24].

Замалёвак прыроды ў рамане няшмат. Дыла, як і старажытныя аўтары, што звычайна апісвалі прыродныя катаклізмы (нашэсьці саранчы, паводкі, землятрусы), спыняеца толькі на зьявах прыроды, якія набываюць сымбалічны зъмест. У творы гэта крыгала. Менавіта з крыгалому пачынаеца аповед:

«Першая вясна ў Свіслачанах пасля звароту Страціма з Царграду прыйшла рана. Толькі мінулі апошнія маразы, як стала з дня ў дзень усё больш цяплець. Праз якога паўмесяца сонца растапіла снягі, раскавала рэжі — і Бяроза ўзламала свой лёд, панесла яго ў Дняпро. Загаманілі лясныя ручай, зацурчэлі рачулкі, і нават Свіслач, звыкла адсталая ў парайнанні з іншымі прытокамі Бярозы, у гэту весну пастаралася хутчэй аслабаніцца ад лядовых ланцугоў... Тэафілія прачнулася ноччу ад моцнага грукату, які чуўся з боку Бярозы» [20].

Крыгала — сымбаль-метафара. Зъ яго пачынаеца новы этап у жыцці Страціма й Тэафіліі, якія чакаюць дзіця, новы этап у жыцці ўсяго роду. І ў апісаньні крыгалому — тая ж магутнасць, тая ж веліч, якія ўласцівія манумэнтальнаму стылю.

«Паводка на Бярозе ў той год была надзвычайная. З вярхоўя ракі полай водой гнала шмат паламаных дрэў, сарваных з лугу ў Бабровічах і Свіслачанах дзесяткаў стагоў сена і саломы. Шырокія прасторы нізкіх лугуў былі доўгі час заліты водой. У сябе дома яна [Тэафілія] не бачыла нічога падобнага. Яшчэ едучы ў

Свіслачаны, яна дзівілася магутнасці Дняпра і самой Бярозы. Яны ж і цяпер рабілі на яе моцнае ўражанне» [23].

У рамане шмат месца адведзена каханьню Страціма й яго любых Тэціс, Тэафілі, Тадоры, грачанкі-паланянкі. Сцэны блізкасьці ўражваюць цнатлівасцю, пачуцьцём годнасьці герояў. Каханье як сродак — быць шчасльвым, захаваць мужнасьць, аптымізм. Раман і гэтым збліжаецца са старажытнай літаратурай, для якой аптымізм быў вызначальны рысай.

Тэціс гаворыць:

«Кахаць салодка, але калі каханне прыходзіць само. Тады яно люба і мужчыне, і жанчыне... Я вярнуся дамоў, маючи дастатак. Знайду чалавека, які не пабрыдзіца пабраца са мной. Мець сям'ю, дзяцей — гэта шчасце жанчыны. І гора той, хто забывае пра гэта» [64].

Смерць Тэафілі, жонкі Страціма, не пазбаўляе героя надзеі, веры; са стратай роднага, дарагога чалавека багата што гіне, але ня ўсё. Застаецца нешта, дзеля чаго варта жыць, змагацца. Нездарма менавіта ў вусны Цьвярдзіла, прабацькі роду, укладзенныя слова:

«Доля дала табе і вялікую ўчеху. Тэа пакінула табе малых дзетак! Ты яшчэ не зусім усведамляеш, якім светлымі душамі надзяліла яна абодвух сыноў... А таму — скарыся лепей перад доляй, съвята шануючы імя нябожчыцы, аддай ім, сваім дзеткам, усю моц свайго кахаючага сэрца» [34].

Гэта пачынае разумець і сам Страцім: «Цяпер успомніліся слова яго хрысціянскага настаўніка — айца Нікіфара. Праўдзівей кажучы, не ўласная думка манаха-настаўніка, а настаўніка Нябеснага: «Не паўстане новае жыццё, калі не памрэ тое, з чаго ўзнякае гэтае жыццё...» Так! Так! Трэба было, каб Тэа нарадзіла дачку, каб перадала ёй усё самае лепшае, што мела. За гэта сама заплаціла сваёй смерцю» [35]. Паказальна, што асноўная падзея — падарожжа Страціма да грэкаў — разгортваецца пасля съмерці Тэі.

На апошніх старонках рамана адбываецца размова, у якой выяўляюцца розныя пазыцыі ва ўспрыманьні жыцця й съмерці. Страцім знаёміцца ў Царградзе з грачанкай Тадорай, якая прыводзіць яго да сябе дамоў. Гутарка ідзе ў пакоі, поўным

расьлін. Страцім, разглядаючы іх, заўважыў незнаёмыя кветкі зь непрыемным пахам, які нагадваў нешта тухлае. Гаспадыня тлумачыць, што гэтыя кветкі прысьвечаныя Празэрпіне, жонцы падземнага бoga, і пахам сваім нагадваюць съмерць.

«Страцім не згаджайся:

— Можа, яно і так, як казалі старажытныя грэкі. Але мне незразумела другое: чаму, напрыклад, вы, прыгожая, жыццярадасная жанчына, маладая, трymаеце гэтыя магільныя кветкі побач з такімі, якія сапраўды цешаць чалавека, напаўняюць яго адчуваннем шчасця, радасці жыцця?

[Тадора:]

— Мне гэтыя тленныя кветкі напамінаюць пра звыклы канец усіх радасцей жыцця.

— Я не згодзен з вашымі поглядамі, — горача аспрэчваў Страцім» [71—72].

Істотнай рысай стылю манумэнтальнага гістарызму зьяўляеца яго надзвычайная здольнасць да інтэграцыі. Элемэнты розных культур уліваюцца ў гэты стыль, уваходзяць арганічныя часткі, што асабліва добра відаць пры аналізе мовы твора. Гэтаму працэсу спрыяе і ансамблевы харектар рамана, і здольнасць «усочваць» у сябе часам супрацьлеглыя элемэнты контрастных зъяваў. Дыла паказаў варыянт утворэння нацыянальнай культуры на глебе ўзаемадзеяньня ўласнай і суседніх культур. На зъмену старой мясцовай і нацыянальнай замкнёнасці прыходзіць пэўная залежнасць адной нацыі ад другой. Сусьветнае мастацтва садзейнічае нараджэнню мастацтва нацыянальнага, якое, у сваю чаргу, арганічна ўваходзіць у сусьветнае мастацтва і ўзбагачае яго. Без такой інтэграцыі, узаемаўзбагачэння — існаванье й развицьцё культуры немагчымае.

Адмаўляючы савецкую практыку закрытых ад сусьветнай культуры межаў, Дыла сцівярджае: нацыянальному мастацтву не патрабныя бар'еры й заслоны, яно не павінна зачыняцца ў сабе, а наадварот, мусіць усочваць у сябе ўсё каштоўнае, што ствараеца іншымі народамі. Але гэта ні ў якой ступені не азначае падначалення аднаго народу другому.

Сапраўднаму мастацтву ня шкодзяць ні старажытныя формы, ні авангардысцкія пошукі. Гэтую тэзу можна аднесці і да твора самога Язэпа Дылы, які, выкарыстаўшы традыцыйныя формы старажытнай літаратуры, стварыў раман, актуальны ня толькі для 40-х гадоў, а і для сённяшняга часу.

**«Русальчына бальляда»:
міталёгія й дэмманалёгія ў паданьнях
Святаслава Каўша**

Калі б мне давялося ствараць сымбаль літаратуры, я зрабіў бы яго ў выглядзе кола — прыкладам, так, як уяўлялася нашым продкам Кола Часу. Ідэя, жанры, мастацкая сродкі паступова зъмяняюцца, зънікаюць, каб вярнуцца зноў на новым павароце. А ў сярэдзіне кола зъмясьціў бы міталёгію — «сэрца» культуры, ад якога ідуць ніткі-«артэрыі», што злучаюць мінуўшчыну і будучыню: славутыя сто сюжэтав — зь міталёгіі; найбуйнейшыя творы съвету — ад Гамэра да Т. Мана, Х. Борхэса, М. Павіча — бяруць свой пачатак таксама ў мітах.

Неяк не адразу прыгадаецца твор (наш, беларускі), які б можна было безь перабольшанья запічыць у гэты шэраг. І не ў адсутнасці таленту, ідэй, не ў правінцыйнасці справа. Звесткі пра багоў — у нашых казках і прыказках. А яшчэ, бадай, у працах гісторыкаў мінуўшчыны ды гасцей вандроўных: у разнастайных съпісах «Жыція Ўладзімера», кроніках Бельскага й Стрыйкоўскага, гісторыях Арбіні й Татищева, працах Длугаша й Шляйзынга. Аднак тыя залацінкі, што захаваліся да нашых часоў, ідуць ад пары зънішчэння паганства і ўзвышэння хрысьціянства — усё гэта стваралася хрысьціянамі, якія не прымалі старой рэлігіі, баяліся яе. (Дастаткова зірнуць на малюнкі ў кнізе

Шляйзынга «Рэлігія маскоўцаў», 1712, дзе і Пярун, і Хорс, і Стрыбог — быццам розныя ўласбленіні д'ябла.)

Пісьменства, што дайшло да нас, — скрэз хрысьціянскае. Летапісы, як і старажытная царкоўная літаратура, імкнуліся па магчымасці не называць імёнаў старых багоў. Чаму? З аднаго боку, гэта было жаданье съцерці суперніка з памяці народнай. З другога — паганства ўспрымалася як нячыстая сіла, якую лепей ня згадваць. Таму забароненая (табуяваная) імёны прапускаліся, зъмяняліся пры напісаньні, бо, як ні дзіўна, у хрысьціянстве захаваліся рэшткі магіі таго самага паганства, і ўжыванье забароненага імя асацыявалася з уласбленінем адпаведнага яму вобраза. У выніку — старажытная беларуская міталёгія, прасяяная праз хрысьціянскую культуру, дайшла да нас мікраскапічнымі крупінкамі, захаванымі ў народных паданьнях, казках, легендах. Пісьменнікам, якія імкнуліся аднавіць сувязі сучаснай культуры зь яе старажытнымі вытокамі, вярнуць ёй жыццяздайную крыніцу — міталёгію, — прыйшлося браць на сябе ролю і гісторыкаў, і культуролягаў, і этнографаў.

Сённяня, калі паспрабаваць ахапіць беларускую міталягічную прозу, выразна акрэсліваючы два кірункі ў аднаўленыні самых старажытных пластоў культуры беларусаў. Першы — фальклёрна-міталягічны, набліжаны да народнага съветаўспрыманья (бо й выйшаў адтуль), рэпрэзэнтаваны ў творах Яна Баршчэўскага й Максіма Багдановіча. Другі — кніжны, «элінскі», уласблены найбольш яскрава ў творах Вацлава Ластоўскага.

Чаму «элінскі»? У якасці тлумачэння хачу прывесці ідэю О. Сенковскага, якая вабіць сваёй прыгажосцю. Магчыма, кнігі гэтага таленавітага пісьменніка й філёляга ня ў кожнага пад рукою, таму дазволю сабе вялікую цытату. Можа, цяпер напаў забытая тэорыя сустрэне большую прыхільнасць, калі не гісторыкаў, дык, прынамсі, філёлягаў.

«У апавяданьні Гамэра пра падарожжа Ўліса да цыклёпаў і ў выдзябаныні адзінага вока Паліфому, што ў перакладзе азначае Яраслаў (тытул скіфскага Геркулеса, гоцкага бога Харса, Хорса, Нестаравага Хорса), у гэтым на першы пагляд бессэнсоўным апавяданьні — мы спадзяемся вывесці гэта з належнаю дакладнасцю — у сапраўднасці размова вядзеца пра крывічоў і

іхнага аднавокага Одзіна. А мараль казкі: хітрамысьленны Ўліс быў такі спрытны й тонкі ваяр, што, выпадкова трапіўшы да вусьцішных гігантаў, вялікарусаў, перад якімі трыміць уся Скіфія і ўся Гасцінна Бездань (Гостинная Пучина), у хвале адолеў і іх: у іхнай зямлі, заселенай аднавокімі крывічамі ды людаедамі, пастырамі, ён розумам і хітрасцю сваёю выкараніў гідотную вялікарускую гарэзію, якая Геркулеса ставіць вышэй за Юпітэра — Яраслава свайго вышэй за магутнага Жыва-Дзіва — напаіў гэтага волата салодкім грэцкім віном і выдзеўб яму вока калом. Вынікам такога съмелае і ўдалае экспедыцыі нацыянальнага героя-махляра мусіла незвычайна захапляцца базарная публіка Гамэра, адмалку наслуханая ад нянек пра існаванье за Понтам, за Гасцінаю Безданью, лютага народу волатаў-русаў і, між імі, племяў адзінавокіх (крывых) і людаедаў (літоўцаў), якіх гарэзія, увасобленая ў вобразе галоўнага бoga Яраслава, а па-грэцку Паліфема, з адным круглым вокам (cycl-ops) у лобе, жахала пагансскую прававернасць грэкаў».⁶³

Вацлаў Ластоўскі быў знаёмы з гэтай тэорыяй і прымаў яе:

«Можна сказаць, што большасць грэцкіх мітаў цесна звязана з нашымі прашчурамі Гэтамі... Навет наш сягоньняшні край быў вядомы грэкам у той час, калі тварыліся ў іх першыя міты. Відаць гэта з Гамэра і іншых паэтаў старой Грэцыі».⁶⁴

Трэба зазначыць, што тэрмін «элінская міталягічная плынъ» умоўны, ён выкарыстоўваецца як сынонім паняццяў «кніжны», «літаратурны».

Рэзкае разьмежаванье «элінскай» і фальклёрнай плынняў — зьява рэдкая. Часцей бачым сынтэз або кангламэрат, што цудоўна выяўляе, да прыкладу, кніга С. Хмары «Аб багох крывіцкіх сказы» (Таронта, 1986). Прайлюстраваць сказанае можна творамі Святаслава Каўша. Ён — адзін з нешматлікіх беларускіх пісьменнікаў, хто пісаў у жанры міталягічнай прозы. Нізка паданняў і легендаў Каўша выяўляе істотныя асаблівасці беларускай міталягічнай прозы. Праўда, трэба зазначыць, што

⁶³О. Сенковский. Собрание сочинений. СПб, 1859. Т. VII. С. 431—432.

⁶⁴Власт. Творы. Мюнхэн, 1956. С. 90.

асаблівасці гэтыя на сёньняшні дзень яшчэ вельмі мала дасьледаваныя, як і наагул міталёгія беларускай літаратуры.

Коўш слушна зазначае ў прадмове да кнігі «Русальчына бальляда»:⁶⁵ «Для беларуса, думаочага дзяржаўнымі катэгорыямі, ягоная Бацькаўшчына ўяўляеца як цэласнасць у яе розных імёнах на працягу амаль што тысячагадовае пісанае гісторыі». Міталёгія — крыніца спачатку народных казак, пазней — літаратурных твораў — зъяўляеца старажытным культурным фондам народу. Гэты пласт культуры выпрацоўваўся не адно стагодзьдзе, падпадаў пад розныя ўплывы й змены, у выніку якіх нараджаліся ўяўленыні, што заканамерна разыходзіліся зь першапачатковымі.

Натуральна, пад уздзеяньнем часу мяняліся сюжэты, перайначваліся ролі. Нязменнымі заставаліся, мабыць, толькі сымбалі. Такія сымбалі — міталягічныя элемэнты — сёньня ня проста йснуюць паасобку, а ўтвараюць адзіную структуру, у якой міталягізующа ня толькі старажытныя вераньні, але часам і рэальнія падзеі, якія набываюць новы сэнс і выкарыстоўваюцца ў якасці матар'ялу для стварэння новых мітаў, новых дачыненіяў паміж рознымі міталягічнымі схемамі. Так узынікае апакрыфічная (адраджэнская) міталёгія.

Можна заўважыць, што пры ўсёй тэматычнай разнастайнасці легенды Каўша ўяўляюць сабою своеасаблівую трансфармацыю архетыпаў — той базы, якую выкарыстоўвае апакрыфічная міталёгія.

К. Юнг, заснавальнік аналітычнай псыхалёгіі, адзначыў істотную для нас акалічнасць: мэтафарычны (не алегарычны) харектар архетыпаў; ён разглядаў іх як шматзначныя сымбалі, а ня знакі. Характэрна, што архетыпы К. Юнга зъяўляюцца пераважна вобразамі, часам — ролямі (у Каўша — постаці Ўсяслава Чарадзея, князя Кейстута, князя Клецкага замку).

Механізм стварэння апакрыфічнай міталёгіі часцей за ўсё не залежыць ад часу ці месца падзеяў. Для ілюстрацыі думкі возьмем, да прыкладу, дзъве ўмоўныя (каб не паглыбляцца ў

⁶⁵С. Коўш. Русальчына бальляда. Лягены, апавяданыні, выбраныя рэфэраты. Саўт Рывэр, 1980.

палітычную гісторыю) нацыі. Уявім працэс — добраахвотны ці гвалтоўны — іхнага аб'яднання. Што адбудзеца зь іхнау духоваю культурай, асабліва культурай прыгнечанае нацыі? Больш моцная й багатая культурная традыцыя або цалкам паглынае ёсцебою залежную, або міталёгія пераможанага народу губляе свой першасны сэнс, сваю сакральнасць, і тады старыя формы міту напаўняюцца новым зъместам у адпаведнасці з патрэбамі часу. Такая здольнасць міталёгіі да рухомасці, відазьмінення тлумачыща падвойнай структурай міту — гістарычна ѹзяўная пазагістарычна, часаваю ѹзячасаваю. Але гэтая ўзяўная супярэчнасць паміж вечным і часовым здымасцца спэцыфікай міталягічнага спазнаваньня, якое цалкам грунтуюцца на ўзяўленьні, бо ўзынікла, як ведама, тады, калі ўсіх іншых мэтадаў спазнаваньня яшчэ не йснавала.

Разумеочы ролю міталёгіі ўвогуле і сымбаляў у прыватнасці, Ластоўскі пісаў:

«Трэба памятаць, што міталёгія многіх народаў нічога супольнага з тэасофіяй ня мае, як прыклад можа служыць лацінская міталёгія. Лічу патрэбным гэта зазначыць дзеля таго, каб стала відней, *што* з нашай міталёгіі належыць да тэасофіі, а *што* зъяўляецца толькі сымбалем пройдзенай народам гісторыі».⁶⁶

Беларускія пісьменнікі, у адрозненьне ад славутага героя Х. Л. Борхэса П'ера Мэнара, не перапісвалі гісторыю, не стылізавалі свае творы пад старадаунія паданьні. Яны ўзнаўлялі тую гісторыю Беларусі, што ніколі не была адлюстраваная ў помніках.

Галоўная ідэя беларускіх пісьменнікаў, якія ўзнаўлялі легендарную мінуўшчыну сваёй Бацькаўшчыны й на гэтай аснове стваралі апакрыфічную міталёгію, — ідэя магутнай дзяржаўнасці, зынітаванасці сучаснага й мінулага, прысутнасці ў сёньняшнім дні велічных постасцяў нашых продкаў. Прыйгадаем творы Купалы «На Куцьцю», Хмары «Ўслонім-гарадок». Гэтую самую тэму працягвае і Коўш у легендзе «Зачараваны князь»:

«Над берагам павольнай Лані стагодні сон снue стары курган.
Увакол яго забытыя магілы зайдросна берагуць астанкі паўшых

---

⁶⁶ Власт. Творы. С. 96.

тут барацьбітоў. Іх шмат; ніхто імёнаў іх ня зыліча, ня паліць съвечак ім у дзень Дзядоў. Там съпяць сыны бязъмежных стэпаў, татары — гадунцы Арды, там прэюць косьці съмелых Швэдаў, а побач іх ляжыць Маскаль, Паляк і Беларус. Іх прыняла крывіцкая зямля, ім кветкі сее беларуская вясна, а Лань ім казкі свае бае. Няўмольных ворагаў у жыцьці, іх пагадзіла съмерць. Старое замчышча — курган — іх сон вартуе».

Пасыль традыцыйнага для паданьня ў зачыну, засьведчаньня павагі да продкаў, незалежна ад іхнага веравызнаньня й паходжаньня, ідзе апавяданьне пра падзеі, што адбыліся «даўно, даўно, шмат соцен год таму назад». Тады на кургане стаяў Клецкі замак. Ён славіўся багаццем, быў ведамы як бойкае торжышча: з-за Прывіці й Дняпра, з-за мора прыплывалі замежныя купцы, везьлі тавар і куплялі мёд, збажыну, скуры жывёлаў. Калі ж нападалі татары, княжая дружына іх сустракала на мяжы й гнала преч. Тады воям дапамагала ў зямля: лясы, балоты, паплавы. Але на съвеце нічога вечнага няма. І аднойчы татары штурмам узялі Клецкі замак, спустрошылі зямлю, забілі князя.

«Плылі гады, плылі вякі... Ды памяць вечная кругом жыве ў погудцы людзкой аб справах прошласці глухой. Сівыя кажуць там дзяды, што і дагэтуль князь жывы, што дух ягоны ад тых дзён вартуе верных вояў сон. І раз адзін на год старое будзіцца жыцьцё: апоўначы ў замку tym устае дружына з дамавін, ды князь сядзе на пасад, а зь ім княгіня. Вояў рад стае з дабытымі мячамі, іскрыца толькі сталі агнямі: гатовы ў бой на князеў знак! Старыя людзі кажуць так, што мовіць слова князь тагды да ўсіх людзей сваёй зямлі аб tym, што час пакінуць сон і час закончыць свой прыгон. Хай усе зь няволі ўстаюць, што соннаю душою існуюць ды топчуць грэшнымі нагамі съвятыя прадзедаў съяды. Хай распачненца валаданьне сваіх людзей у сваім краі! Ды пройдуць доўгія гады, а можа цэлыя вякі, аж слова тыя хтось пачуе, пайме заклятую ў іх моц, народ зь няволі ўратуе, прагоніць немач з краю проч».

Легенда трансфармуецца ў міт на аснове галоўнага структурнага элемэнту герайчнага міту — другога нараджэння, нараджэння пасыль съмерці. Тыпалалягічнае адзінства міталягічных архетыпаў трансфармуе легенду ў герайчны міт. Адсюль ідэйная

агульнасць названых твораў Купалы, Хмары й Каўша, нягледзячы на адрозньенне іх і ў зъмесце, і ў форме. Сутнасць справы не мяняеца ад таго, што ў паданьні Каўша замак загінуў не праз занядбанье памяці продкаў, а саступішы навале ворага: каб узъяцца зь мёртвых, трэба выпіць той казачнай чароўнай вады — пачуць слова князя — адчуць, узгадаць сваю мінуўшчыну. Таму ж, хто топча съятыя прадзедавы съяды, усё жыцьцё наканавана існаваць у прыгоне. Ня так істотна, якім чынам трапілі мы ў такое становішча, быццам кажа аўтар; выйсьце адно — помніць сваё мінулае, герайчных продкаў, шанаваць іхнью памяць і чэрпаць сілы ў духоўнай сувязі зь імі.

Паданье Каўша «Бірута» грунтуюцца на сюжэце так званага Кнідзкага міту. Міт узънік на пачатку нашай эры на паўвысьпe Кнід (Малая Азія). Першыя варыянты гэтага міту з'явіліся ва ўмовах барацьбы ранняга хрысьціянства з паганствам. Гэтая барацьба монатэізму з політэізмам суправаджалася пэўным узаемапранікненнем абедзівю рэлігій: прыхільнікі старой веры й пасля прыняцца хрысьціянства не маглі цалкам адмовіцца ад былой веры. (Прыгадайма Страціма з рамана Я. Дылы «На шляху з варагаў у грэкі».) Такая самая рэлігійная ситуацыя была на Беларусі ў XIII ст. Напрыклад, у кнізе Адама Варлыгі «Чатыры ўрачыстасці» (Нью Ёрк, 1970) мы чытаем:

«Калі ў пачатку XIII веку на нашых землях заснавалася Вялікае Княства Літоўскае, дзе вялікія князі ўважалі сябе паганамі, але пры сваіх дварох заводзілі хрысьціянскую культуру й пісьменства, дык тады ў сем'ях князёў і баяраў былі пераблытаны між сабой паганская й хрысьціянская звычай, што тут нялёгка было адрозніць, хто зь іх паганін, а хто хрысьціянін. Усё гэта спрыяла рэлігійнай талеранцыі ў краіне ды яднала між сабой і хрысьціянаў і паганаў. Можна прыпушчаць, што гэткі стан рэлігіі сярод і вышэйшага нашага грамадзтва цягнуўся аж да часоў рэлігійных зводак у краіне. [...] Але сярод масаў ніжэйшага мяшчанства й сялянства мешаніна рэлігіі (хрысьціянства й паганства) працягвалася аж да XX веку. У бажніцах (цэрквах і касцёлах) яны сумленна выконвалі хрысьціянскія абрааднасці й павіннасці, дома — паганская».

Сутнасьць Кнідзкага міту, яго стрыжань — разъяднанье мужчыны й жанчыны духамі, багамі (што часьцей) або іх узъяднанье празь перашкоды й выпрабаваньні. Героі гэтага міту звычайна пражываюць некалькі стадый: знаходзяцца пад уладай ідала (статуі), належаць яму, сустракаюць чалавека, кахаюць яго, спрабуюць вырвачца з-пад улады ідала і нарэшце, паслья працяглай барацьбы з апошнім, перамагаюць або гінуць.

Паданьне Каўша пра рэальных асобаў нашай гісторыі — Кейстута й яго жонку Біруту. Паводле гістарычных звестак, князь — хрысьціянін, падзеі ж паданьня звязаныя з культам паганскаіх багоў:

«Жыла там гожая жмудзінка, а сны аб ёй снаваў ліцьвін. Яна радзілася з туману, румянец ёй дала зара, сьвітаньне бліск уклала ў очы, бяліла грудзі ёй раса. Шумелі пушчы верхавіны, гулі сярдзітая дубы, з Бірутай — звалі так жмудзінку — разгаварыліся багі. Яна ім цноту абяцала, агонь паліла ім съвяты, а ёй служылі казъляры. Складалі песні вайдэлёты пра чар дзяячое красы, а ім падпейвалі лясы.

Была Бірута гожаю съвятаркай. Съвятынай быў ёй гай съвяты, а хорамам — дуб старавінны. У дубе тым жылі багі. Ахове Зыніча — вогнішча таго — Бірута прысягла жыцьцё. Ёй недаступны чары Лады, затое ў выраі левады ёй абяцаюць съвятары. Багом аддацца кажа Крэвэ — найстарэйшы з казъляроў».

Як бачна, у паданьні ёсьць усе фазы Кнідзкага міту: Бірута цалкам належыць багам, але толькі да таго часу, пакуль не сустрэла ў лесе князя Кейстута, пакуль яны не пакахалі адно аднаго, нягледзячы на тое, што «за зраду вернасьці багам Біруце помсту Мара абяцала, чакала лютая расплата ад Пяруна». Супраць Біруты паўсталі зямля: гнуўся ад буры лес, зіхалі маланкі, выйшла зь берагоў Вяльля. Тым ня менш, Бірута й Кейстут злучыліся.

У Кнідзкім міце зямное каханье пераважна саступае, нясе страту, съмерць — не збавеньне. У «Біруце» каханье перамагае:

«Ці-ж можна зьнішчыць пачуцьцё, зь якога зродзіцца жыцьцё, што славаю краіны стане». Цікава адзначыць, што гэтае прароцтва ідзе ад духа-вешчуна — служкі паганскаіх багоў.

Значыць, багі даравалі Біруце ейную «здраду» — дзеля славы Бацькаўшчыны. І таму канец апавяданьня — нібы пачатак новага: «Тваё імя ўславіць сын, Вялікі Князь Літвы — ліцьвін. Яго прызнае ўся Літва, і Жмудзь скарыща перад ім. А Вітаўт будзе гэты сын».

«Усяслаў Чарадзей» — яшчэ адно паданьне, якое можна аднесці да так званага «элінскага» цыклу. У парадынаньні з пагярэднімі, у ім больш захавана гісторычнай праўды, адпаведна з рэальнымі падзеямі: паланеньне Ўсяслава ў Кіеве, княжанье там і вяртанье ў Полацак.

Тое, што загадкавы вобраз Усяслава Чарадзея ўзынікае ў апавяданьні Кауша, — ня дзіва. (Успомнім шэраг літаратурных твораў ад манумэнтальнага «Слова пра паход Ігараў» да вершаў Л. Генюш.) Усяслаў княжыў 57 гадоў, і народ быў перакананы, што князь мае надзвычайнную сілу, што ён чарадзей. Нездарма ж пра таямніцу яго нараджэння згадваюць легапісы; хадзілі чуткі, што бацька ягоны — Зымей, што маці нарадзіла яго ад чарадзейства. Быццам бы на галаве Ўсяслаў меў знак, мету, язъвено, ад якога і ўшла ягоная сіла. Ля ягонай кальскі зьбліпаліся вешчуны.

Такая перадгісторыя стварыла вобраз Чарадзея, быццам бы хрысьціяніна, але, па сутнасці, прыхільніка паганства.

Насыльедзе сюжэт і Коўш. Ягоны Ўсяслаў — перш за ўсё ахоўнік Полацкага Княства, горды й літасціўны. Разьбіўшы вояў Ноўгараду, ён згадвае, «як калісь Полацак ляжаў стаптаны чужынцамі, як наўгародзкая нага таптала дзедаву сьвятыню, як Рагвалод у дымох пажараў паміраў». Памятае пра ўсё, але ня помніць. І, здаецца, ствараеца кананічны вобраз, у якім няма месца міталёгі.

Але Коўш бярэ з сымболікі міталёгіі парадынаньне «як воўк», якім і харктарызуе Ўсяслава: «Ён нездарма, як воўк, па ночы краіну мерый борздым ходам, ад рубяжа да рубяжа», «Для іх Усяслаў пакінуў Кіеў, каваны золатам пасад і шэрым воўкам у Полацак зълятаў». І тым самым пераводзіць вобраз у міталягічны плян.

Сымбалъ ваўка ў міталёгіі шматзначны. Воўк можа займаць як ніжэйшую, так і вышэйшую прыступку ў гіерархii міталягічных істотаў (параўн. у зораастрызыме). Праўда, пры

гэтым воўк заўсёды сымбалізуе адасобленасць чалавека ад грамадства. Параўнанье з ваўком ужо зъяўляеца харктарыстыкай князя й таго месца, якое ён займаў у Полацку і ў Кіеве.⁶⁷

---

⁶⁷Пра міталягічнае асэнсаванье ваўка вельмі добра, хоць у іншым плянне, напісаў Ю. Віцьбіч у лісьце да Ант. Адамовіча ад 14.01.63: «А на разе, акрамя іншага, працую над творам, прысьвежаным ваўку. Гэтак і распачаў: «Надысь мне пашанцавала наведаць земляка». Запрауды: і львы, і тыгры скачуць праз агністыя абручы, ліс абдымаецца з куркамі ды пацукамі, «смаргонскі акадэмік» падарожнічае на веласіпедах. Але за мільёны год не падпрадкаваў сабе чалавек ваўка, хоць той і бліжэйшы сваяк да сабакі. Ніколі не пачне ён круціць хвастом, лісліва заглядаць у очы ды стаяць на задніх лапках, выпрошаючы абрывеную костку. У тым заапарку, дзе я наведаў земляка, усе зверы спакойна ляжалі ў клетках. Толькі адзін воўк бегаў з кута ў кута турмы, ні на хвіліну ня спыняючыся. У ягоных зялёных вачох не адбівалася нічога, акрамя бязьмежнае нянавісці да чалавека і бясконцага суму па волі. Перад ім ляжалі бадай некранутыя кавалкі мяса: лепш нэндза на волі, чым дастача за кратамі.

Асабліва мне падабаюцца ваўчыныя очы. У часы юнацтва мне неяк давялося ўзімку ўначы ехаць з Віцебску ў Вяліж. Нечакана я заўважыў уперадзе агенъчыкі. І мне здалося, што мы набліжаемся да Суражу. Аднак конь спалохана захрыпей, а балагол заўважыў: «Да Суражу яшчэ 12 вёрст. Гэта ваўкі».

Не захаваю ад Вас, што мне гэтыя агенъчыкі спадабаліся на ўсё жыццё больш за караленкаўскія.

А ці чулі Вы калі-небудзь, як вые воўк на волі? Нават у прызвычайнага чалавека ад ягонае песьні пакоцяцца па сыпіне мурашкі. «Я тут і пляваць хачу на вашых сабакаў і на вашыя стрэльбы». Не дарма ні адзін зьев не адбіўся гэтак у беларускім фальклёры, як воўк. Прынамсі, я асабіста ведаю аб ім блізу сотні прыказак ды дзясяткі казакў. І не кажу ўжо пра ваўкалака:

*Буду вольным ваўкалакам.
Ты-ж на прывязі сабакам.*

Аднак вобраз-сымбаль ваўка-ваўкалака глыбейшы. Перш за ўсё ён нясе ідэю пераўасабленьня. Усяслаў можа мець іншае цела, ён становіца ваўком або птахам. Зъменам цела адпавядзе хуткая зъмена лёсу — зломы, што адыгралі істотную ролю ў адлюстраваньні князя як ваўкалака ў летапісах і фальклёры. Здольнасць пераўасабляцца звязаная з магчымасцю аддзялення душы ад цела; душа (думка) ваўкалака вольна пераходзіць з адной цялеснай абалонкі ў другую:

«Праз краты вузкага ваконца Усяслаў глядзеў, як прамень сонца гуляў у крылцах матылькоў. Ён лётаў думкамі ў Полацк, ён чуў званоў радзімых голас, ён бачыў сіветлую Дзьвіну, сіве далечы смугу. На крылах вольных сакалоў днём лётаў думкамі дамоў».

Роля ваўка дваякая: ён і ахвяра, і паляўнічы. Матыў пагоні, у сваю чаргу, звязаны з хуткім рухам («Паўночны князь Усяслаў, як здань, хадзіў няраз у Тмураракань»).

Пералічаныя здольнасці выяўляюцца ва ўладзе над часам і робяць Усяслава Чарадзеем. І можа таму, што Коўш надае постаці князя такое значэньне, апавяданье заканчваецца наступным чынам: «Калі памерла стомленае цела, магутны дух Усяслава Чарадзея трymае варту Беларускае Зямлі».

Разгледжаныя паданьні належаны да «элінскага» цыклу — апакрыфічнай, адраджэнскай міталёгіі. Іхнімі крыніцамі можна лічыць літаратуру й рэальную гісторыю, а таксама пэўныя гістарычныя падзеі ў часе напісаньня. Пералічанае робіць зразумелым, чаму адзначаны тып міталёгіі адносна малады.

Напачатку разыдзела было згадана й пра другую плынь у беларускай літаратуре — фальклёрна-мітальгічную. Пра яе, у дачыненьні да Я. Баршчэўскага, Р. Падбярэскі заўважаў:

«Тое, што піша п. Баршчэўскі прозай, не датычыць непасрэдна ні гісторыі, ні літаратуры, ні мовы Беларусі, але рэчы больш важней, а менавіта духу й паэзіі народу, адкуль выйшлі і

Вось і хочацца напісаць нешта накшталт гімна ваўку. Ён больш, чым арлы ды ільвы, годны таго, каб стацца дзяржаўным гербам». (Ліст пераходзіцца ў архіве Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва (БІНІМ) у Нью Ёрку.)

гісторыя, і літаратура, і мова. Ухапіўся ён за самую жыцьцёвую аснову й вырашыў паказаць у мастацтве вялікі народны вобраз. Ён мае перад сабою народ, часта з усёю прывабнасцю фантазіяў з паганскіх часоў, якія ён апраменявае сваім беларускім гафманізмам. Як у баладах ён стараўся паказаць пачуцьцёвы бок пазіі народу, так у апавяданьнях — яго творчасць і нібыта нейкую філязафічнасць паняццяў пра быт, авеяных уласнай яго фантазіяй».⁶⁸

Разуменьне сутнасці й зъместу фальклёрна-міталягічных апавяданьняў گрунтуєца на ўяўленьнях пра міталягічныя істоты й чалавечыя зносины са съветам іррэальнага, якія трансфармаваліся ў літаратуры ў ідэю існаванья некалькіх узоруўняў жыцьця. Вера ў прадказаньні, сны таксама паслужыла крыніцай народнай фантастыкі. Увогуле, тэма сну надзвычай істотная ў літаратуры. (Прыгадайма, напрыклад, паэму «Тарас на Парнасе», «Лябірінты» В. Ластоўскага, «Багіню» А. Гаруна й г. д.) Сны ў міталёгіі — гэта сувязь памяці з продкамі, генэтычная повязь нашчадкаў зь мінулым. Гэта й невядомае, часам варожае (бо непадуладнае). Фальклёрна-міталягічная проза адлюстроўвае съветапогляд і харектар народу, становіща асаблівасцю мясцовага калярыту, складаюча часткаю народнага быту. І, што асабліва цікавіць нас, яна захоўвае рэшткі дахрысьціянскіх вераньняў.

У дачыненьні да фальклёрна-міталягічнай прозы Каўша, у першую чаргу, трэба адзначыць уласцівы аўтару антыэкзатычны падыход да съвету міталягічных і дэмоналягічных пэрсанажаў. Апісанье ідзе без захаванья «дыстанцыі», быццам знутры, і рэчаіснасць у творах успрымаецца як нейкая патрыярхальная еднасць і натуральнасць. Съвет патаемнага, містычнага ствараеца перш за ўсё шляхам адбору і выкарыстаньня спэцыфічнай лексыкі:

«Чароўны съвет забытых казак... Табой спавіта Беларусь. Цябе зрадзілі нашы пушчы, расой пайлі вечары; ты зачарована ў курганах, за съведкаў маеш камяні. Твой дух лунае над краінай: выходзяць цені з дамавін і паржавелымі мячамі яны пра съмелы съведчаць чын; у лёхах замчышчу́ забытых заснула вояў чарада;

⁶⁸Пачынальнікі. Мн., 1977. С. 68.

на вежы старае званіцы зьвініць апоўначы званы: іх парушае дух — званар стары... Выходзіць з вод чарга русалак і ў сълённым зорна-месячным съятле спраўляе гучны карагод. Чароўны съвет забытых казак! — цябе съпяваюць калыханкі, ты дрэмлеш у ленасці палёў, гамоніш шумам каласоў».

Месца дзеяньня, адлюстраванае ў паданьнях, лякалізуецца звычайна каля вады — Ракі. Нават назовы твораў — «Белыя лілеі», «Чортаў вір», «Таямніца Сулы», «Сула шапочка» — паказваюць на гэта. А ў паданьні «Русальчына бальляда» згадваецца речка Вяльля, пра якую Віцьбіч напісаў: «Сама красуня Вяльля знайшла значны адбітак у паданьнях і мастицкай літаратуры трох народаў: беларускага, польскага й лятувіскага». Рака, адначасна з мовай, тэмай, настроем, аб'ядноўвае ў нешта адзінае нізку твораў, якія, здаецца, нічым між сабою ня звязаныя.

Абраўне Ракі месцам дзеяньня вызначаеца сымболікай міталёгіі. Менавіта Рака выступае мяжою паміж *гэтым* съветам і *тым* — людзьмі й дэманамі, жыцьцём і съмерцю. У славянскай (дый ня толькі славянскай) міталёгіі Рака — пэўны аналёг хрысьціянскага чысца. Ён уяўляўся продкам як змрочнае месца, дзе грэшнікі павінны адбываць пакаранье. Пасля больш-менш працяглага знаходжанья па той бок Свят-ракі (г. зн. паміж Жыцьцём і Съмерцю — канчатковай съмерцю) яны пераходзілі да Сварога.

Разам з тым, Рака выступае і як геаграфічная мяжа: рэкі ахоўваюць краіну. І ў гэтым выпадку пераход ракі асэнсоўваецца як съмерць. (Напрыклад, неаднойчы прыгаданая Сула зъяўляеца мяжой у «Слове пра паход Ігараў».)

Съвет прыроды ў паданьнях напоўнены жыцьцём, бачным і нябачным, відавочным і патаемным, прывабным і агідным. Духі прыроды — гаспадары багнаў і рэк — неаддзельныя ад прыроды, але сама яна не вычэрпваеца імі. У легендах сустракаюцца апісаныні прыроды, звычайна даволі ляканічныя. Падаюцца яны своеасабліва: расказваеца ня толькі пра тое, што можа бачыць чалавек, але і пра нябачнае для ягонага вока, уяўнае, містычнае. Так краявід набывае другое вымярэньне — духовое, якое адлюстроўвае сувязь прыроды з дэманалягічным съветам:

«Паміж пяшчаных берагоў плыве Вяльля, плыве сягоньня,
як плыла гадоў шмат тысячаў назад. У зялёны тоні яе вод
спраўляюць рыбы карагод: лускою зязяюць шчупакі, паважна
плаваюць лінны. Уночы месячныя косы расцьветляюць пар
белавалосы і на заснушыя лугі русалка вынырне з вады. Вада
сплывае зь яе веек, у косы ўблытаецца лілеі, а вусны шэпчуць
дзіўны сказ» («Русальчына бальяды»).

Асноўны дэманалягічны пэрсанаж у паданьнях — русалкі,
або, як яшчэ іх называлі, *жасці*, бо перарвалі сваё жыцьцё,
няма ім сапраўднай съмерці, няма ім супакою. Сустрэчы зь імі
прыносяць толькі няшчасцце. «Каханье хлопцам абяцае, іх
песьняю вабіць, красой, а возьме ў абдымкі — загубіць,
нацешыцца так, як калісь хлапец насымяйцца над ёй». Русалка —
бадай што адзіная постаць у міталёгіі, што некалі была чалавекам,
таму яна лучыць съвет людзкі зь съветам дэманалягічным.

Прысутнасць духаў прыроды ў штодзённым жыцьці,
зноўны чалавека зь імі — паўстаюць ў паданьнях Каўша ня
проста як магчымае, але зъяўляюцца звычайнай формай існаванья
двух пачаткаў. І духі, і людзі ўключаны разам у прыроду й нават
культуру. У паданьнях амаль што не адлюстроўваецца праца
людзей, іхны побыт. Творы населеных людзімі своеасаблівага
лесу, часцей — ахвярамі жарсыці, якая прыводзіць спачатку да
кантактаў з дэманамі, а пазней — да непазьбежнай съмерці. Так
ці інакш, сутыкненіе чалавека з патаемным съветам надзвычай
небясьпечнае. Паданье «Чортай вір» менавіта пра гэта. (Цікава
адзначыць распрацоўку гэтай самай тэмы ў балядзе
Я. Баршчэўскага «Дзяючая крыніца».⁶⁹)

Каханье млынаровай дачкі Галіны й вясковага хлопца
Янука было съветлае й ціхае. Маладым здавалася, што ня толькі
іхныя ўласныя сэрцы, але і ўсё вакол пра любасць шэпча. Нават
заможны млынтар, даведаўшыся пра іхнае пачуцьцё, даў згоду —
дарма што Янук бедны.

Ды вось у пансікі двор прыехаў госьць.

«Казалі — панін брат. Таємны быў ён, непрыветны. Дарма,
што гожы быў сабою: яго ў палацы не любіў ніхто. У вачох

---

⁶⁹Niezabudka. Petersburg, 1841. S. 223.

нядобры бляск палаў. Глядзець у вочы іншым госьць нейк унікаў. Ня знаў ніхто, адкуль прыйшоў ён ды чаго, як доўга будзе і пашто начамі конна езьдзіць ён у лес».

Гэтага госьця баяліся і пан, і пані. Паступова чытач разумее, што перад ім — не чалавек.

Аднойчы, калі «пан» (узгадайма, што ў беларускім фальклёры так часта называлі чорта) прыехаў да млына, ён убачыў дзяўчыну.

«[З таго часу] начны прыход палохаў Галю. Бо кожны раз, як сон змыкаў павекі, зъяўляўся Ён, спакусылівы і злы. Прыйходзіў і вабіў халодным поглядам вачэй, пагрозы позіркам кідаў або багацьце абяцаў ёй за кахранье. Будзілася Галіна зь цяжкім стогнам — здань зынікала. Як гасыне съвetchка, так Галя гасла з кожным днём».

Аўтар акцэнтуе ўвагу на адной агульнай патрэбе і для людзей і для духаў — патрэбе кахранье. Роля кахранье ў жыцьці й паводзінах — выключная. Менавіта гэтае пачуцьцё зъяўляеца рухавіком падзеяў у паданьях. Подых пансексуальнасці ахоплівае ўсіх і нават, як бачым, самога д'ябла. Кахранье людзей, замілаванье аднаго аднага і гвалтоўны націск чорнае сілы — розныя праявы сексуальнасці. Звычайна яна вядзе да съмерці, да павелічэнья зла (ператварэнне ў русалак). Аднак часам кахранье становіцца галоўнаю перашкодай для съмерці (паданье «Бірута»). Сексуальнасць духаў мацнейшая за чалавечыя пачуцьці, і накіраваная яна на съмерць, а не на жыцьцё. Кахранье ж людзей можа стацца адзінай маральнаю сілай, якая дапамагае ім супрацьстаяць злу.

Паміж съветам людзей і съветам духаў існуе пэўны бар'ер. З аднаго боку, гэтыя два съветы падзяляюцца прыродай, у прыватнасці рэкамі, якія чалавек ня можа проста пераадолець. З другога боку, дом чалавека зъяўляеца ягонай аховаю, пранікнуть у дом д'яблу няпроста.

«Было нейк раз... Шалела бура за вакном. Такое буры тут ніхто ня помніў. Праз гоман буры і дажджу выразны стук у дзвіверы сеняў чуўся. Галіна выйшла адчыняць. Назад бяз памяці яе ўнеслі. Хто стукаў у дзвіверы ў гэту пору? Аб чым Галіне ён

казаў? Адкуль прыйшоў, куды ён зьнік? Галіна ведала аб тым, але яна бясслоўная ляжала».

Рачны госьць (Ён) ня здолеў увайсьці у дом, але думкі чалавека, яго сон (што адзначалася вышэй) яму падуладны. Пра тое, што дакладна ўбачыла й пачула Галіна, мы ня ведаем. Але Агата, жабрачка з блізкага сяла, бачыла бойку Янuka з «панам»:

«Янук трymаў за чуб чарта, а чортам быў той панін брат. Зялёны бляск палаў у яго вачох і съмех чартоўскім дробным рэхам рассыпаўся, калі парой гару ён браў над Януком. Змагаліся яны так доўга, аж пакуль Янук магутным штурханцом зваліў у вір ракі праклятага панка».

Вядома, Ён не загінуў: вір ракі для яго — родны дом. Дый пазнейшыя падзеі съведчаць пра тое: Янук згінуў, млынар памёр, а млын сарвала вада (ци ня помста жыхароў патаемнага съвету?). Аднак было б памылкай лічыць, што сэнс паданняў (у тым ліку нізка легендаў пра русалак — дзяўчат, што скончылі жыцьцё самагубствам) можна звесці праста да перамогі д'ябла. Так, старая багі зьніклі, новых яшчэ няма, і здаецца, што адзіны прэтэндент на вакантнае месца — Валадар Цемры. У паданнях Святаслава Каўша робіцца спроба знайсьці спосаб утримацца па гэты бок Rakі: сапраўднае кахранье, разуменне таго, хто я, адкуль прыйшоў і куды іду.

KAMUNIKAT.org

KAMUNIKAT.Org

KAMUNIKAT.org

Чорт, Янка Юхнавец ды беларуская літаратура

Вобраз чорта даўно цікавіў дасьледнікаў нацыянальных культуры.⁷⁰ У першым беларускім міталягічным слоўніку⁷¹ чорт — па колькасці адведзеных яму старонак — займае ці ня першае месца. Ёсьць працы пра вобраз чорта ў беларускай літаратуры, пераважна да пачатку XX ст.,⁷² раскрыцьцё ягонага харектару ў апісаньнях М. Нікіфароўскага, Ч. Пяткевіча, Ё. Ляцкага. Дый тое зразумела, бо, як піша А. Фядосік, «асаблівасці ўяўленняў беларусаў аб міфалагічных вобразах раскрываюцца на прыкладзе

⁷⁰ В. Милорадович. Українська відьма. Київ, 1993; В. Baranowski. Pozegnanie z diablem i czarownicą. Lódz, 1965; J. Leonard. Pelka. Polska demonologia ludowa. Warszawa, 1987; M. Pozek. Diabel w kulturze polskiej. Warszawa–Kraków, 1993; С. Максимов. Нечистая, неведомая и крестная сила. СПб., 1994; А. Амфитеатров. Дьявол. Ташкент, 1993; Ф. Рязановский. Демонология в древне-русской литературе. М., 1915.; Ф. Буслаев. Бес. СПб., 1886 ды інш.

⁷¹ Міфы Бацькаўшчыны. Мн., 1994.

⁷² І. Штэйнер. Беларуская балада. Мн., 1989; В. Каваленка. Міфа-паэтычныя матывы ў беларускай літаратуры. Мн., 1981; М. Шаховіч. Дэмамічныя постасці і з'явы ў народным вераванні на стыку польскай і беларускай культур // Most przez wieki. Białystok, 1982. S. 127—137 ды інш.

аналізу аднаго з найбольш пашыраных у міфалогіі і фальклоры славянскіх народаў вобразаў хтанічнага свету чорта».⁷³ Вось толькі аўтарскае абагульнен'не наўрад ці адпавядае сапраўднасці:

«Ва ўяўленні старажытных палешукоў і ўсіх беларусаў чорт — звышнатуральная істота, здольная нарабіць нямала бед; адначасна — гэта істота, слабая розумам. Чорт у міфалагічна-фальклорных творах амбівалентны: валодаючы магутнай звышнатуральнай сілай, значна большай, чым чалавек, ён бяссільны ў супрацьстаянні чалавечаму разуму».⁷⁴

Наўрад ці беларусы гэтак думалі пра таго, пра каго пісаў Памва Бярында ў сваім «Лексіконе» 1627 году: «Кудес, Кудеснік — чорт ілі чаровнік».

Чорт вядомы яшчэ з дахрысьціянскіх часоў, пазней ён толькі ўвабраў у сябе адмоўныя рысы біблейскага д'ябла. Але яшчэ доўга ў людзкой съядомасці яны стаялі асобна. Да прыкладу, у «Аповесьці пра Дракулу» знаходзім:

Бысть в муњтъянской земли греческыя веры христіанин воевода именем Дракула влашеским языком, а нашим діавол. Толико зломудр, яко же по имени его, тако и житіе его.⁷⁵

Натуральна, зъмяняліся ягоныя паводзіны, харктар, нават выгляд. Якім чорт прыйшоў у літаратуру нашага часу, літаратуру беларускую? Часцей за ўсё, маючы справу з «алітаратурненымі» сюжэтамі, мы шукаем першапачатковы сэнс, сакральнасць тэксту. З нашым героям, здаецца, наадварот: мы больш ведаем пра ягонае мінулае, але ніяк не сучаснае.

Пачаткова чорт у беларускай літаратуры быў блазнам, махляром-круцялом, згодна з тэрміналёгіяй сучаснай міталягістыкі

⁷³ А. Фядосік. Фальклор у фарміраванні нацыянальнай съядомасці беларусаў // Тэматычны зборнік. Беларусіка. Незалежнасць Беларусі: актуальныя праблемы — шляхі іх вырашэння. Мн., 1993. С. 91.

⁷⁴ Тамсама.

⁷⁵ Повесть о Дракуле. М.—Л., 1964. С. 117.

— *трыкстэрам*.⁷⁶ Якія б высокія тэмы ні закранаў міт, ён заўсёды «заземлены», нездарма ж і ягоныя героі належаць да так званай ніжэйшай міталёгіі. Вось гэтую функцыю «зазямленьня» якраз і выконвае трыкстэр. Усё высокое — страх перад смерцю, перад багамі — можа ператварацца ў пародью, набываць карнавальную форму. Белае становіща чорным. Съвет пярэваратняў. Антысьвет. І першым жыхаром ягоным, напэуна, можна назваць кульгавага д'ябла з аднайменнага твора гішпанца Люіса Вэлеса дэ Гэвара (1641).

Цэлую галерэю чартоў знаходзім у Каараткевіча:

«Адзін жыў у вадзе, пасвіў шчупакоў, лінёў ды акунёў. Быў зялёны і калматы, вельмі падобны на купу твані. Звалі яго Вадзянік. Другі жыў у лесе, пасвіў аленяў і быў падобны на аброслы мохам пень. Калі сустрэнеш, то і не адрозніш. Звалі яго Лесавік. Але быў і трэці, што жыў па хатах і пасвіў цвыркуноў. Гэты быў самы шкодны. Рожкі ў яго былі, як у козкі, зубкі, як часначок, хвосцік, як памялцо».⁷⁷

Міт — гэта праекцыя чалавека навонкі ягонай псыхалёгіі й мысьльніні. Таму сэміётыка міту антраламорфная (чалавекападобная). І чалавек тут — пункт адліку. Натуральна, што й чорт прыпадбянецца да чалавека як зьнешне, гэтак і ўнутрана: «Чорт у іх ва ўсіх не абы-хто — ня то на пана, ня то на папа падобен: у капелюшы, у палітоне з струкаватым каўняром. Так рызыкоўна адзеты, што — проша бачыць!»⁷⁸ Праўда, сыштэма спрацоўвае і ў другі бок: на людзей, якія нечым не дагадзілі, сталі перашкодай, пераносяцца рысы чорта. Вось, да прыкладу, радкі зь верша А. Дудара, дзе аўтар ганьбуе былых паплечнікаў:

*Страшыдлы, касцякі з магільнікаў старых,
Што ўжо, здавалася, даўно згнілі і зьніклі,*

⁷⁶К. Леви-Строс. Структура мифов // К. Леви-Строс. Структурная антропология. М., 1985; Ю. Манин. «Мифологический плут» по данным психологии и теории культуры // Природа. 1987. №7.

⁷⁷Ул. Каараткевіч. Збор твораў. У 8 т. Т. 2. Мн., 1988. С. 472.

⁷⁸Лукаш Калюга. Творы. Мн., 1992. С. 397.

*Як вострыя нажы, бліснулі,
Забойства прагнныя наставіліся іклы.*⁷⁹

Часам чорт паўстае ў змадэрнізаваным, эўрапеізаваным абліччы, не забываючыся нават на ўлюбёнае нямецкае:

«Прымракаваты съвет прыкручанай лямпі на стале дазволіў мне адразу разглядзець толькі цёмна-зялёны нямецкага крою сурдут, ёмка сядзеўшы на доўгім, жылястым тулаве, высунутыя зь недазволена кароткіх рукавоў цёмныя калматыя рукі з чалавечымі пальцамі і цёмнымі кругла астрыжанымі пазногтамі на іх канцах і голыя, але аброслыя калматай шэрсьцю, так што выглядалі, нібы ў футраных нагавіцах, ценкія, але, відаць, моцныя ногі з нейкімі пятушынамі ці індычымі лапкамі замест ступняў. Чорны фрыздрыхайскі траярогі капялюш ляжаў на каленях, а на ім адпачываў, скруціўшыся, як вужака, канец голага, ледзь апушанага хваста. Асвойчыўшыся са съветам, я разглядзеў і твар. Цёмны, але не як мурынскі, даўгавіды, але не вышагнуты, пажылы і абвеяны, але не паношаны, з цвёрдасцю, але не жорсткасцю ў міне, ён, зыліваючыся ў барве з гладкімі, коротка астрыжанымі валасамі на галаве, выглядаў пекнай рамкай для пары цёмна-нябескіх з чарнаватымі зрэнкамі вачэй, зь якіх съязціліся ня то глыбокая думка, ня то яшчэ глыбачайшая журба і агромністы, шалёны, надлюдзкі розум».⁸⁰

Заўважым, што ў параўнанні з аналагічным зьяўленнем да Адрыяна Левэркюна⁸¹ беларускі чорт больш лагодны, «цёплы» (што адчуваеца па тэмпратуры ў пакоі), разумны (!). І нават не такі страшны ў параўнанні з роднасным яму ўкраінскім чортам. (Прыгадайма, як памірае ад страху Хама Брут у гогалеўскім «Вію», як палохае чорт у «Чырвонай сьвітцы»⁸²). Вельмі

⁷⁹Алесь Дудар. Ліст да рэдактара // Полымя. 1931. №10.

⁸⁰Алесь Гарун. Сэрцам пачуты звон. Мн., 1991. С. 257—258.

⁸¹Томас Ман. Доктар Фаўстус / Пераклад В. Сёмухі. Мн., 1989. С. 235—236.

⁸²Сваё бачаныне расейскага чорта ў С. Аверинцева. Ён піша, прыгадваючы расейскія прымайкі «где смех, там и грех», «и смех и грех»: «Самы звычайны эўфэмізм для чорта (бес) — ‘шут’ ці, на

цікавым у гэтым кантэксце падаецца назіраньне, выказанае І. Штэйнерам:

«У цэлым у беларускай фантастыцы адсутнічаюць злавесныя тыпы надпрыродных сіл, кардынальна супрацьстаўленых свету чалавека, што было характэрным для ўсходняй і заходненеўрапейскай міфалогіі».⁸³

Дзеля справядлівасці неабходна зазначыць, што воблік чорта зазнаў істотныя зьмены ў 20—30-я гг. ХХ ст., калі яму была адведзена агітацыйная антыроля. Менавіта такім ён паўстае ў Бядулевых «Палескіх байках»: «злы нячысьцік», «чорт з рагамі, з хвастом і худы, як той хорт. Чорт — гідкі і сылізкі, нібы жаба», «шальмец», «малпа дурная».⁸⁴ У той час, калі беларускіх пісьменнікаў, таксама ня вельмі выбіраючы доказы, абвінавачвалі ў шпінажы на карысць Японіі, чорта вінавацілі ў патураныні царкве: «Чорт снуе, як павук. Ён усё — храк і храк. Вылез поп зь яго ляпны паганай. Поп калматы такі».⁸⁵

Чаму гэтак адбылося? Барацьба з «панскім бізуном і націкам рэлігіі»? Ці толькі? А можа таму, што беларускі чорт быў сапраўды беларускім? Таму, што чытаў «Беларусь», таго ж Зымітрака Бядулю, цікавіўся дзеянасцю Рады БНР?⁸⁶ Ці таму, што прадказваў незайдросную будучыню, «калі толькі Полацак ня стане Ерузалім або Вялікі, ня будуць дзеі Сапраўднасцяція усяўладнай»?⁸⁷ Напэўна, там трэба шукаць падставы вобраза чорта-выгнанца, чорта-ізгоя (Ул. Караткевіч «Аповесьць пра беднага д'ябла»). І наўрад ці можна пагадзіцца зь цверджаньнем, што «фігура чорта ня страчвае сваёй традыцыйнай міталягічнай

больш фрываольны манер, ‘шуцік’. Гэтая папулярная дэмманалёгія сама па сабе, несумненна, не спэцыфічная для Расеі; унікальная толькі энэргія, зь якой сама мова звязвае ‘чорта’ й ‘жарт’, ‘грэх’ і ‘съмех’» (С. Аверинцев. Бахтин и русское отношение к смеху // От мифа к литературе. М., 1993. С. 341).

⁸³І. Штэйнер. Беларуская балада. С. 27.

⁸⁴Змітрок Бядуля. Збор твораў. У 5 т. Т. 1. Мн., 1985. С. 226, 230.

⁸⁵Тамсама. С. 232.

⁸⁶Алесь Гарун. Сэрцам пачуты звон. С. 258—259, 262.

⁸⁷Я. Юхнавец. Калюмбы. НЁ., 1967. С. 4.

сутнасьці ні ў фальклёры, ні ў літаратуры. Гэта па-ранейшаму ўвасабленъне ўсяго нізкага, разъліковага, практичнага і здрадлівага ў жыцьці».⁸⁸

Якая ж сутнасьць чорта? Паэма Юхнаўца «Калюмбы» — нэаміталягічны твор, дзе рэальный персанаж, Скарына, суснене зь мітам. Можа, гэта казка пра выпрабаваныні героя ў пошуках чароўнага прадмета, а чорт — добры памагаты? Менавіта добры, бо як інакш, паслья Коласавага «Сымона-Музыкі», Бядулевага «Салаўя», «Музыкі» Багдановіча, «Страшнай музыкавай песьні» Гарэцкага зразумець Юхнаўцовых словаы: «І я ня ведаю, ці Музыка — Чорт, ці я Чорт ад волі Боскай».⁸⁹ Ягоная шчырая гутарка са Скарынам пачалася таму, што той не зьбянтэжыўся, пабачыўшы капыты, не адчураўся ад ізгоя, вымушанага, як у свой час хворыя на праказу, насыць адзнаку сваёй чужасці, адрынутасці ад грамадства. І чорт кажа: «Па вашаму, людзкому, я адзінокі ёсьць».⁹⁰ (Што ён хоча сказаць: на вашую, людzkую, думку ці праз вас, людзі, я самотны? Хутчэй другое, бо «памажы ці не памажы, усё’ дна вы, людзі, грэхам назавяцё»⁹¹). Развагі чорта (а гаворыць ён, «усьміхаючыся добрасьцяй») у «Калюмбах» можна было б укладыці ў вусны героям «Крывічоў» М. Зарэцкага, ці «Дзьвіюх душ» М. Гарэцкага, ці «Лшона Габоо Біррушалайм» Ю. Віцьбіча, настолькі яны прасякнутыя замілаваньнем да сваёй гісторыі, культуры — і нелюбоў да новых, прышлых: «Музыка пра радасці вясёлія і пра балочыя нядолі граў. І я, слухаючы, падумаў, пераканаўся па-люцыпарску: добра, што Музыкі на сьвete водзяцца. Яны і для Чорта добрае»,⁹² «А вось пра казкі народу свайго забыліся. У іх Боскасць і праўда людзей зямлі

---

⁸⁸В. Каваленка. Міфа-паэтычныя матывы ў беларускай літаратуре. Мн., 1981. С. 86.

⁸⁹Я. Юхнавец. Калюмбы. С. 5.

⁹⁰Тамсама. С. 7.

⁹¹Тамсама.

⁹²Я. Юхнавец. Калюмбы. С. 7.

ўсёй; кожная рэч, жыцьцю прычасная, названая імём сваім і месцам».⁹³ Ці такі маналог:

*Можса гэтага заўтра ня будзе.
Але любуюся будынкам стройным.
Бы зь неба апушчаныя прастакутнікі,
съцены выпаўзлы над ракой.
я ня думаю ў мроі кідаца,
буду тады: бядняк і бяздомнік.
Хачу таксама пасяліца тут,
уладнасьць замець між съцен чатырох.
Ад часу, зямля калі стала ведаць
маё імё зь імёнамі іншымі,
Жыцьцё я люблю называць ня Жыцьцём,
а съціпла: існаваньнем.
За гэтых съцены яно не праб'ециа,
як трава між пустэльных пячынаў.
Там Новыя мніхі сабраліся
слать жыцьцю праклёны з паклонам.*⁹⁴

Няхай не бянтэжыць, што чорт можа быць добрым і быць беларускім. У Гарэцкага, да прыкладу, мерцвякі, духі, што таксама належалаць да ніжэйшай дэмманалёгіі, зьбіраюцца на сход, заклапочаныя лёсам роднай Беларусі: «з расьцерзаным да краю сэрцам» Скарына, «съцень вусатай постаці» Багушэвіча, «глабаўся з-пад груд трупаў брацкай магілы ў Коўне Лявон Гмырак», «празрыста-белы Сяргей Палуян зь сінім шнурам на шыі».⁹⁵

Нарэшце можна паспрабаваць сформуляваць праблему свае/чужыя. (У міталягістыцы часам яна падаецца, як чалавек/нечалавек, што звужае й спрашчае праблему.)

У літаратуры, шырэй, у кантэксьце культуры чалавеку супрацьстаіць нейкая сіла. Гэта можа быць таксама чалавек-дэмман, съмерць («Ладзьдзя Роспачы» Ўл. Карагевіча), д'ябал і г. д.

⁹³ Тамсама. С. 8.

⁹⁴ Тамсама. С. 13—14.

⁹⁵ Максім Гарэцкі. Творы. Мн., 1995. С. 117—119.

Уявім сабе прыкладную дэманалягічную систэму, якая складаецца зь дзьвюх катэгорый пэрсанажаў. Да першай належаць звычайныя людзі, якія валодаюць незвычайнімі здольнасцямі (доктар Фаўст), да другой — уласна дэманы (гэта і вобразы рэальных памёрлых людзей, як у Гарэцкага (гл. вышэй), і ваўкалакі, і чарты, і г. д.). Першая група — больш аморфная, размаітая, бо, згодна міталёгіі, незвычайнімі здольнасцямі валодаюць, акрамя ведзьмакоў, і млынары, і кавалі, і музыкі — валадары Звышулады, Веды. Чалавек можа трапіць у гэтую катэгорию й не па ўласным жаданьні, калі ў яго на загад чарапініка ўваходзіць злы дэман. «Ці ня чорт тут часам паддлятвае? Я так і думаю, што — ніхто іншы — ён выносіць маё добро! Гіну я празь людзкія варагі. Згубіў мяне благі чалавек — наслай чорта на невінаватую душу».⁹⁶

Схема свае/чужыя не зусім супадае з дэманалягічнай систэмай. Так, да «чужых» належаць дэманы й людзі іншых паглядаў, чужаземцы, псыхічна хворыя, часам нават проста іншыя. Інакш кажучы, «чужасць» вызначаецца ня толькі паходжаньнем ці прыналежнасцю да іншага съвету, але й нутраным жыцьцём пэўнае супольнасці. І стаць «чужым знутры», маргіналам, можа практычна любы чалавек, нават калі ён раней быў «свaim». Для гэтага дастаткова проста валодаць нейкім эзатэрычным веданьнем ці ўменьнем, апынуща ў надзвычайнай сітуацыі. Адрозненіе схемы свае/чужыя ад чалавек/ не-чалавек яшчэ ў тым, што чалавек нясе ў сабе адначасова і Боскае, і дэмантчнае.

Калі падагульніць вышэйсказанае ў адносінах да чорта, можна вывесці наступнае. Чорт заўсёды належыць да дэманалягіі, але ў схеме свае/чужыя ён пераходзіць з адной катэгорыі ў другую ў залежнасці ад сітуацыі ці, шырэй, грамадзтва: ён свой і папу (у Бядулі), і Скарыне (у Юхнаўца), ён можа быць і «добра», і «злы».

У межах схемы свае/чужыя людзі й чарты нават могуцьмяняцца статусам. Чужынцам у сваім горадзе, у Вільні, стаўся Альхэмік (імя, разам з адсутнасцю іншай характарыстыкі героя,

---

⁹⁶Лукаш Калюга. Творы. С. 383.

гаворыць пра чалавека Пасьвеченага) з твора Ф. Аляхновіча «Круці, ня круці — трэба памярці».⁹⁷ А Чорт-1 стаеца выгнанцам у сваім, чортавым, асяродзьдзі. (Агульнасьць чалавека й не-чалавека падкрэсліваецца тым, што Сыльвук і Чорта закаханыя ў Агапку, маладую ведзьму.) Апісаньне жыцьцёвага канца Альхэміка (натоўп вядзе яго на вогнішча) адсылае да хранікальных і агіяграфічных тэкстаў, дзе съятога забівае натоўп блізкіх яму людзей (сваякі, знаёмыя і г. д.). Забойцы — ня людзі, пярэваратні (прынамсі, гэтак яны малююцца ў прыгаданых тэкстах), і забойства адбываецца калектывуна (стадна; паленъне — нібы закланъне). Гэткім чынам, адзін (Альхэмік) застасца «сваім», усе ж астатнія — чужымі.

Цікавую заўвагу выказаў у сваіх успамінах Л. Галяк:

«...Лютар пад апекаю мясцовага князя займаўся перакладам Бібліі ды змагаўся з чортам, які яму ў гэтым перашкаджаў. Лютар кінуў быў у чорта чарнільніцай, але, відаць, ня трапіў, бо на съянне засталася вялікая пляма. Я спаткаўся недзе зь цьверджаньнем, што гэтым чортам меў быць Францішак Скарына».⁹⁸

Ці ня ў творах Юхнаўца? Цалкам верагодна, бо ў кнізе «Запіскі і зацемкі, напісаныя ў працягу некаторых гадоў перад траўнем 1996» ёсьць такі запіс: «Паданьне ёсьць: Лютар кінуў чарнільніцу ў съяну пасыля сустрэчы з Скарынам. Уявіце чалавека адукаванага, Скарыну, сустрэща зь Лютарам?»⁹⁹

⁹⁷ Сюжэт «сцэнічнага гратэску», як і твораў З. Бядулі «Палескія быўлі» і «Сярэбаная табакерка» (съмерць ня можа ссыці з лавы, зь яблыні, з торбы, з табакеркі), зафіксаваны ў: П. П. Андреев. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне. Л., 1929. №330А. Казкі з аналагічным сюжэтам прыводзяцца А. Афанасьевым (Народные русские легенды. Казань, 1914. 16а, б, с), Д. Зелениным (Великорусские сказки Пермской губерніі. Пг., 1914) ды інш. Таму наўрад ці мае рацыю I. Навуменка, калі піша пра адсутнасць фальклёрнай першакрыніцы ў З. Бядулі (I. Навуменка. Змітрок Бядуля. Мн., 1995. С. 131).

⁹⁸ Леанід Галяк. Успаміны. Кн. 2. ЗША: Летапіс, 1983. С. 10.

⁹⁹ Я. Юхнавец. Запіскі і зацемкі, напісаныя ў працягу некаторых гадоў перад траўнем 1996. НЁ., 1996. С. 107.

Чорт Юхнаўца «ў супадзе неабыякавы з людзьмі». Яму падабаецца, што людзі...

«...раны крывяточныя нясуць на суд Гісторыі пазнаць сябе... Богам створаны я. Даў крылы на зямлю зъляцесь постаяй несамавітай, але з голасам у казках — мяне ўсюды чуюць. З хваль-жыцця падскокваю паплаўком заўважаным. Я Боскія тварэнні падцікавіў, як зло і памальнае дабро ў адну здабычу зводзіцца».¹⁰⁰

А ў апавяданні, якое і называецца «Чорт», маленькі Віця пытаецца: «...а чартом і чарцякам баліць, калі іх б'юць, ці не?», нягледзячы на тое, што ягоны бацька, па словах маткі, на вайне б'еца з чартамі, а ѡтка праз тых самых чартоў захварэла ды памерла.¹⁰¹

Незразумелы чорт, нейкі шматузроўневы, рознакаляровы. А галоўнае — незвычайны. То свой ён ці чужкі?

«Як гэта наагул часта бывае, глыбіннасць тая і ў Юхнаўца можа абарочацца цімніёю, няяснасцю. І запраўды, талент Юхнаўцу, асабліва на дадзенай ступені ягонага разьвіцця, у вялікай меры, казаў той, «цёмны» талент, у тым сэнсе, у якім звалі калісь «Цёмным» гэткага глыбокага філёзафа антычнасці, як Гэракліт Эфескі. Ды съпяшацца на гэтай аснове з адмоўнымі ацэнамі ѹ асудамі Юхнаўцавага таленту, ці хоць-бы дадзенага боку яго, могуць хіба судліўцы павярхоўныя, асабліва з тых, што жадаюць ад паэзіі не індывидуальнасці, прыватнасці дазнання, а якраз наадварот — максымальнае публічнае дыскрымінабельнасці яго, «яснасці, зразумеласці» ўсім адразу і дарэшты, не здаўмяночыся, што гэткім падыходам ужо ў самым прынцыпе адмаўляецца якраз аснова спэцыфічнасці паэзіі, літаратуры, супраць іншых галінаў духовага дзеяния як навука, публіцыстыка й г. д.»¹⁰²

¹⁰⁰ Я. Юхнавец. Чорт і Сталін // Дань майго часу. НЁ., 1993. С. 167.

¹⁰¹ К. Юхневіч. Чорт // Беларуская моладзь. 1962. №16. С. 20—24.

¹⁰² П. Склют [Ант. Адамовіч]. Пад зорамі белымі — Шорах моўкнасці — Ля ціхай брамы. Крытычны нарыс // Конадні. 1953. №3. С. 79.

Калі кажуць пра паэзію Юхнаўца, звычайна падкрэсліваюць яе незразумеласьць, «дзікасць» (як ён сам піша: «Дзікім аставаўся я»¹⁰³), беручы пад увагу і зъмест (мова-зъмест, мова-сутнасць), і абалонку (мова-сувязь, мова-я). Нехта ставіцца да ягоных экспэрымэнтаў як да моўнай гульні, адарванай ад рэальнай карціны моўнага съвету; у яго мы знаходзім ня толькі дыялектызмы, але і аўтарскія наватворы, аказіяналізмы. Гэта нібы лексычны хаос — мінулага, сучаснага, будучага, *магчымага* ў беларускай мове.

Спрэчкі вакол творчасці Юхнаўца пачаліся зь першага зборніка — «Шорах моўкнасці». У газэце «Бацькаўшчына»¹⁰⁴ была надрукаваная рэцензія К. Рамановіча (псэўданім Р. Казака, больш вядомага як Рыгор Крушына), які залічыў паэта да «катэгорыі мадэрністых», голас якога мае «экстравагантна ненатуральны тэмбар». І далей:

«І гэтак скрэзь ува ўсёй кнізе Юхнаўца гучаць вершы, як незразумелая замова паўночных шаманаў. У гэтым паэтычным хаосе, відаць, таксама ёсьць эмацыянальная сіла ўзьдзейнічання на чытача. Напэўна, знайдуцца аматары і прыхільнікі такой паэзіі».¹⁰⁵

З артыкулам «Пра незразумеласьці ў творчасці Юхнаўца» ў палеміку ўступіў Мікола Панькоў. Па невядомых сέньня прычынах рэдакцыя «Бацькаўшчыны» артыкул адхіліла, і ён праляжаў у Панькова да 1995 г., калі той, прадчуваючы сваю смерць, перадаў яго паэту, а Юхнавец, у сваю чаргу, аддаў у 1996 г. аўтару гэтых радкоў. Паколькі артыкул-рэцензія існуе, відавочна, у адным экзэмпляры й мае значную цікавасць, падамо яго цалкам.

«Неспакоем жыцьця імкнуща абняць дый зъдзейсніць «навакольную пустечу». Сама «шорахнасць» — унутрымоўкнае жыцьцё, як вадаліў гэтага-ж жыцьця. Прываблівае прыгаство — мэта жыцьця, з усялякім згубамі, узнаўленнямі із зблытаных формаў існавання. Але ёсьць Прамежак у самім Жыцьці, бадай

¹⁰³ Я. Юхнавец. Творы. Т. 2. С. 191.

¹⁰⁴ Бацькаўшчына. 1955. №30—31 (260—261).

¹⁰⁵ Таксама.

дзверы, мяжа, ад якой толькі «памяцяй глядзяца рэчы». Трэба ўнікнуць у гэтую моц уяўлення паэта, і тады вам раскрыеца зьмест, не экстравагантны сэнс, а прысутнасць цэлае сям'і здарэнняў, прылукаў асноўнасці ўлады дый вялікомасці самога жыцця. Значнасць жыцця цяжка азначыць. Яно — утойна, як съмерць. Таму Юхнавец стараеца знайсці мамэнт да «вадаліву жыцця, пакіненага сярод пустэчы». І гэта: унікнуць ва ўзоровень памяці, у зборнік жыццёвых досьведаў, што можа і ўваскросіць «пакінutaе сярод пустэчы», быццам унутрана мерыць усялякія жыццёвые спады, каб бачыць, «як памяцяй глядзяща рэчы».

«Шорах моўкнасці» — вадаліў жыцця — гучыць жаданьнем узънесціся бруеньнем струменю да пералікаў звычайных і нязвычайных здабыткаў жыцця. Весь, прынамсі, у папярэdnіх радках перад прыведзенымі К. Рамановічам цытатамі Я. Юхнавец піша:

Сунімаеца млява съпякотнае лета.

Побач песня — кліч съмерці:

— Ідзі! Ня прыходзь!

I абяцаны аванс ня звярнеца,

i крик гандляра: Ня зводзь!

Яно аддаеца чытчу пэсымістычнай імпрэсіяй і адначасна адольваеца агульнай реальна-сымбалічнай зразумеласцю ўсей існасці людзкога існавання. Усё родніца: і «крик гандляра: Ня зводзь!», і «кліч съмерці: Ідзі! Ня прыходзь!». Усё ў вобразе паэта Юхнаўца злучана ў тлумачэнні ўтойнага, усярэдняга жыцця на вонкавае захаванье і дбайнасць.

...азіраеца памяць — шасцяньнем мерыць

свой спад із дрэва ліст.

Паэт турбуе сваю моўкнасць. Яна знаходзіць веру і спадзеў у памяці, якая толькі і можа натхніць, узбагаціць самую реальнасць жыцця. Ён хоча быць у сваяцтве зь ёй, бо толькі адно што магчыменец выявіць чалавеку ягонас мінулас і адчуць будучае. Гэтыя ўзаемадносіны паэт Юхнавец, бадай, поўнасцю выказаў у вершы «Вобразы з утулу акіяну». Весь некалькі радкоў з яго:

*Ня позна ім ламаць узлоні!
Бы даланямі на узлонь далін
берац уздымаць і пеніца узроняй:
нятратай пырскаў з ухопінай жарсъцин.*

Або некалькімі словамі:

*Жыцьцё ясьніць нат' кроплямі малымі.
Пытаеіся: Ці жыць хоць ічасъцямі благімі?*

Гэтак скро́зь увесь зборнік «Шорах моўкнасьці» паэт ня ўхіляеца свайго голасу: памятнай узроні, што мусіць быць і знаходзіцца і ў «прокмеці», і ў «вокмеці», і ў «сузъмені», і ў «скратках». Словы звычайнага — беларуская й выразныя ў мэтафарычнасці, хоць для Рамановіча чамусьці яны незразумелыя.

Юхнавец адчувае ды бачыць у «шчызе» (гусьціні) восеньскага подзымуху «спакметнасьць» часінаў, якія пасъля, у канцы твору, даводзяць чытачу: «Жыцьця карцівасці само жыцьцё зьбірае». Бо жыцьцё гэткае, іншоу прыходзіцца ўторыцца словамі паэта Юхнаўца зь верша «Яму жадалася»:

*Зьбіраюцца на выган дзеци.
У карагодзе ічодра мігацяцца пяткі.
Дзядок сівы іх радасцяй абняты,
жадае небу сказаць усё:
— Мой дзень яичэ — бы зьніч.*

Так што цяперака, здаецца, ня трэба даводзіць спадару Рамановічу, што значаць слова ў вершы «Сакратава» або «Шорах моўкнасьці» — вадаліў жыцьця».

*Ціхінь мінулая — разъмёты крылаў асьцярожжныя
тайніцай атулі разгаданай ня імі.*

Спадар Рамановіч мусіць уцеміць: у большасці людзей некаторыя ўтойнасці, чыста прыродныя, зьяўляюцца часткай іхняга съвету, часткай уяўнасці апынёных у саміх сабе. Надвышэйшае над чалавекам за ўсё — заставалася ў паэзіі і застаецца творчай наканаванасцяй, якая як-бы зроньвае, дапаўняе

рэальную існасьць жыцьця, а можа і стварае яе. Бязь яе чалавек мог-бы згубіць бясконцасьць пачуцьця жыцьцёвае волі.

У вершы «Сакратава» паэта Юхнавец любіць «ціхінь мінулую» — мінуласьць. Парапоўнавае яе да «разъмётаў крылаў асыцярожных», ня інакш толькі; дый убожваеца ёй: «тайніцай атулі разгаданай ня імі» — інакш і ня можна. У вершы «Сакратава» паэт даў арыгінальную станьву сучаснасьці й мінуласьці. Ёсьць штосьці адвечнае ў Сакратавым — нашым жыцьці.

*Існасьці вускрос карэньнямі даўгімі
забары граніт і часьлінкі душы парожній.*

І калі прыйдзеца самому паэту Юхнаўцу чытаць маю зачэмку, не пачуе ад мяне рады — *што і як пісаць*. Я толькі хачу выказаць маю ўцешнасьць, што паэт Юхнавец ухіліўся ў паэзіі сухіх фактавых рэальнаіх «зразумеласьці», у якой, як тут, на эміграцыі, так і там, на Беларусі, усё чытаеш пра камбайн, вечарынку, сенакос з думкай пра Сталіна або пра бярозы, крушыны. Мабыць, вельмі добра ёсьць, што паэт Юхнавец ня робіцца паэтам-статыстам у літаратурным Наргас-уліку. Ягоны ўзорнізм вельмі карысны ў літаратуры, бо адказвае нашай беларускай нацыянальнай псыхіцы:

*...дзе станьвай замкнёнаі, апрычонаі
цярплівасьці згубленых мрой
пакінуцца вокмецяй новай,
я вечны адпусьнік — жыцьця няўтой.*

Шмат спрыяльнага і вялікага ў паэта ёсьць, калі ён у сваёй творчасьці любіць тое, што ён любіць, і што можа любіць паміж намі і жыцьцём напаткане. Гэтакім некалі жыў наш Максім Багдановіч, гэтакім быў і Язэп Пушча. І вядома, як сталася: Багдановіч «выратаваў» нашу родную паэзію, а Пушча «зап'вердзіў» ейнас існаванье¹⁰⁶.

Дык што, творчасьць Юхнаўца можа быць зразумелая адно крытыкам, але не «аматарам паэзіі»? Ці мы можам казаць пра

---

¹⁰⁶Рукапіс артыкула пераходзіваеца ў прыватным архіве Л. Юрэвіча.

задаткі «геніяльнасці», але не пра паэта як зьдзейсьненую асобу, асобу творцы-мастака, і тады міжволі аналіз скіроўваеца ў рэчышча псыхалёгіі, псыхіяtryі? Ці геніяльнасць усё ж харктарызуе творчасць? Тады, да каго б мы ні залічылі аўтара — да «клясыкаў», «авангардыстаў», «дзівакоў-дзікуноў», — пажадана зразумець зробленае адэкватна.

Нягледзячы на вонкавае адрозненьне мовы Янкі Юхнаўца ад, прыкладам, мовы Петруся Броўкі ці каго іншага, магчыма выявіць і іхнюю агульнасць. Абедзьве моўныя плыні заснаваны на цэльнасці знакаў і прадугледжваюць перавагу формы над зъместам. У абодвух выпадках функцыяй мовы зъяўляеца не аднострэванье рэчаінасці, а яе падмена, стварэнне «сюрэральнасці». Тым ня менш, хоць абедзьве плыні мовы адноўлікава бяруць пачатак ва ўтопіі, іхня мэты — супрацьлеглыя. Калі БССРаўская дасягаеца шляхам рэдукцыі й спрашчэння, зводзіць мову да ўзору мінімальнага ўсярэдненага дэнамінатара, мова Юхнаўца прэтэндуе на ўніверсальнасць, ахоплівае ўсё шматабліччу культуры індывідуальнага досьведу ў паэтычным сынтэзе. Гэтым мова Юхнаўца стварае духоўную апазыцыю і Дзяржаве, і ейным песьнярам. Словатворчасць Юхнаўца не стварае свой варыянт мовы, у адрозненьне, скажам, ад моватворчасці Янкі Станкевіча, не засяроджваеца на дыялектызмах, як у Алеся Змагара, а набліжаеца, як думаеца, да сутнасці беларускай мовы. Мова Юхнаўца — бадай адроджаная беларуская паэтычная мова, мова ва ўтопіі.

Юхнавец-жывапісец, Юхнавец-скульптар і ў паэзіі стварае ўласны ўтапічны сьвет, што можа быць зьведзены да хранатопу Саду («Адам і Ева», «Урачыстасць у Садзе», «Невядомы Бог і анёл») — працягу Эдэму («О вышыні! Найбёсныя вышыні! Мяне зямныя ня страшыць рогат перамогаў пад вашай цёмнай або сьветлай зналіцай...»¹⁰⁷). Там, у Садзе,

*Ёсьць мір між паучых кветак
(і смутак мо' — напэўна, здарыцца),
усъмехам будзе ён,*

---

¹⁰⁷ Я. Юхнавец. Творы. Т. 1. С. 155.

разгледжана, праведна ад дваіх

*(усё паміж дваіх)
далёкая ад вачэй іншых.*

«З народнага»¹⁰⁸

Цікавай уяўляеца сувязь паміж утопіяй Юхнаўца й той народнай традыцыяй, прадметам апісання якой зьяўляеца «будучыня», дзе зынітоўваюча ў адзіне элемэнты казкі й элемэнты рэлігійнай культуры, дзьве ўлюбёныя паэтавы тэмы. Як у казках, лес у вершах Юхнаўца набывае поўную сэмантычную аўтаномію, атрымлівае дадатковыя значэнні (што ідзе зь міту й народнай традыцыі):

*Лес. Уваходжу ў тваю съвятыню.
У ичырасці людзкай.
Кілімы з моху там.
Утомленыя сухадолам ногі
мякнучь моўкнасцій лясной.*

Пераход прыроды ад аднаго парадку да другога моўна ствараеца, рэалізуеца ў мэтафары «калоны ў лесе», дзе «лес» зьяўляеца мовай, а «калоны» — прадметам апісання.

*Замкавыя калоны — лес.
Ды над ім, ад пажараў, хмары
на сіняве нябеснай торуць.
Як на былі сабой ущешаныя
зводлесьцій кароткага жыцця —
днём зноў і ўночы азіраемся:
узбочы съцежак да лясных
вядуць калон...
...Съцяной гусьціліся калоны лесу.
Да іх з боем не падступіцца...
Непераможсаны Чалавек у съмерці*

---

¹⁰⁸ Я. Юхнавец. Дань... С. 62.

*нешапотна вуснамі съцярог цішынъ.*¹⁰⁹

Лес ператвараецца ў іншы съвет, са «званіцамі», са съятарамі, а «калоны» цалкам адыходзяць у съвет расылін, іншымі словамі, у сэмантычны абсяг «лесу» з усімі адпаведнымі канатацыямі. Тут «лес» ёсьць іншая краіна — лясное валадарства народных казак, беларускі архетып Саду. Стаяўленне да прыроды й архаічнага съвету ажыцьцяўляеца праз моўны ўчынак — змадэляваны, выказаны словам съвет зъяўляеца для аўтара рэчаіснасцю, якая, да таго ж, на цэлую вершаліну вышэйшая за нашую, рэальную. Натуральна з гэтым лучыцца і тэма вандроўніцтва (тэма пошуку далёкіх, бадай што недасяжных зямель — даўняя тэма беларускай літаратуры):

*Зъяўлюся незнамым я вандроўнікам,
дзе нары пераступалі людзі
ўжко багатыя, някрыху шаноўнасцей вядомыя.
І слова чутныя скажу:
— Да вас убогім заўтра, як і сяньня,
не вярнуся.*¹¹⁰

*І я ваўком плятуся на чужыне,
ад болю ран ня чую сваіх ног.*

Шэраг твораў адлюстроўвае ўплыў на Юхнаўца асобных ідэяў Ніцшэ, пра цікавасць да якога паэт неаднойчы пісаў. У прыватнасці, думкі Ніцшэ пра розныя ідэалы розных народаў, што кожны імкненца да зьдзяйсьнення сваёй ідэі дабрыні й зла, пра свой уласны, апрычоны шлях:

*Ён штодня няхай дагадваеца
мальбу да Бога, ці да чорта...
Сусед, зайдросцьць!
Жыві, як хочаи,
але паміж маіх пракосаў*

¹⁰⁹ Я. Юхнавец. Творы. Т. 1. С. 12.

¹¹⁰ Тамсама. Т. 2. С. 20.

*не хадзі.*¹¹¹

Можа, таму моватворчасьць-мітатворчасьць мусіць разглядаща як адзін са шляхоў да разумення твораў пісьменьніка? Зрэшты, нельга сказаць, што Юхнаўцу ўвесь час спадарожнічала адно неразуменне. Вось, да прыкладу, некалькі вытрымак зь лістоту Ю. Віцьбіча да Ант. Адамовіча й самога паэта, якія сведчань пра адваротнае.¹¹²

24.7.51. Часам мяне наведвае Юхнавец. Люблю яго як паэта. Ня ведаю, ці чытаў ён Апакаліпсіс, але гэтая кніга сугучна яму.

30.9.52. У мінулую нядзелю Юхнавец наведаў мяне і аж занадта хваляваўся з тae прычыны, што ёсьць два Юхнаўцы — празаік і паэт. Калі першы, на ягоную думку, знайдзе сваё месца на старонках пэрыядычных выданьняў, дык на другога рэдактары пазіраюць скоса, як на нейкага дзівоснага, як на незразумелага. Мне чамусьці здаецца, што ён мае хваляваньне зусім беспадстаўнае. Запраўды, Юхнавец як паэт не для шырокіх колаў. Між іншага, гэта трапна падкрэслена ў эпіграме:

У яго зусім другія скрыдолы,
Ён ні на кога не падобны з нас.
Руінаў моўжнасць — яго Парнас.
А куст крапівы — Азарыс.

Юхнавец зъяўляеца адзіным і разам з тым тыповым прадстаўніком сюрэралізму ў нашай эміграцыйнай паэзіі. Калі ня ўсім, дык шмат каму ягоныя вобразы даюць эстэтычную насалоду.

17.4.54. А ўсё-ж, нягледзячы на тыя ці іншыя недахопы, «Паэма пачаткаў» мацнейшая за ўсё. Можа, сам назоў штучны, аж занадта літаратурскі. Але гэткае мастацкае прозы яничэ ня бачыў ні адзін літаратурны часапіс на эміграцыі.

28.12.51. У сувязі з набіваньнем на матрыцы «Шыпішыны» маю няшмат вольнага часу, але хочацца хая-б крыху напісаць

¹¹¹ Я. Юхнавец. Творы. Т. 1. С. 166.

¹¹² Лісты захоўваюцца ў прыватным архіве Л. Юрэвіча.

наконт *Вашае аповесьці* «Чалавек бяз съветача». Прачытаў яе з аднаго подыку. Яна съведчыць аб тым, што як празаік стаіць ніжэй, а, магчыма, і вышэй за Юхнаўца-паэта. Ва ўсякім разе, гэта адзін з найлепшых празаічных твораў, які зьявіўся ў часе эміграцыі.

6.1.52. Мне спадабаліся *Вашыя апавяданьні* «Съледчы Гаевіч» і «Паслья гутаркі». Першае зь іх, на маю думку, мацнейшае за другое, а разам і паасобку ўзятыя, яны лепшыя за «Карнавуха» — яны не эпізадычныя і не на анекдоце пабудаваныя. Мне асабліва спадабаўся «Съледчы Гаевіч» таму, што боскае ў ім перамагло д'ябальскае. Мне падабаецца таксама, што Вы знайшлі ў Гаевіча туж боскую іскру, якая не пагасла пад попелам. Добрае апавяданьне.

У мяне ёсьць толькі некаторыя заўвагі наконт мовы. Мне думаецца, што, цалкам захоўваючы свой своеасаблівы лексыкён, Вы разам з тым мусіце пазъблягачь паганізмаў, якіх усе мы тут на эміграцыі набраліся ад беларусаў-заходнікаў. Мне таксама думаецца, што, цалком захоўваючы свае стылёвыя своеасаблівасці ў сэнсе пабудовы сказаў, Вы, разам з тым, мусіце пазъблягачь цымнянасьці.

Закранутае пра паэзію — слушнае і ў дачынені да прозы, тым больш, як любіць паўтараць сам спадар Юхнавец, «рэзьніцы паміж паэзіяй і прозай няма». Проза паэта — гэта ня толькі нізкі апавяданьняў, надрукаваныя ў часапісах «Шыпшина», «Сакавік», «Конадні», «Беларуская Думка», іншых. Проза паэта — гэта таксама вялікі, на 250 старонак, рукапіс рамана «Яно».

Выглядае, што аўтар «Яно» пазычыў у Фройда, нягледзячы на вельмі адмоўнае стаўленье да вуччыння апошняга, тэзу пра схільнасьць (цягу, памкненіне) я да самазахаванья (жыцьця) і да самаруйнаванья (съмерці), ускладненае ўзаемаадносінамі Эраса й Танатаса, а таксама ягоны пагляд на маральную функцыю Звыш-я. Можна сказаць, што героі рамана адчуваюць варожасць ад усіх трох Фройдавых небясьпекаў — зьнешняга съвету, лібідо яно й суворасці Звыш-я.

Своеасаблівымі праявамі Эраса (любові—нянавісці) і Танатаса зьяўляюцца лініі Цярэма і Міхася, да таго ж у абодвух дамінует «інстынкт съмерці». Адзін зь сюжэтаў «Яно» наследуе

лёгіку Фройдавай думкі пра «зьняцьцё засыярогаў» культуры, уседазволенасці, пра сутыкненне адных і тых індывідуальных схільнасцяў у абставінах зьняцьця гэтых засыярогаў і ў сітуацыі тырана-диктатара. Канфліктная схема рамана абумоўленая гэтымі ідэямі — узаемаадносінамі я й Звыш-я. Згодна з Фройдам (у працы «Я і яно»), энэргія агресіўнасці пераходзіць ад сферы я ў супрацьлеглу ёй сферу Звыш-я, выклікаючы ў я маральныя імпульсы, пад ціскам якіх я можа нават загінуць. Фройд прапануе тую частку нашай псыхікі, што не супадае з нашым я, назваць яно — гэта тая цёмная стыхія жаданьняў і памкненняў, якую мы гостра адчуваем у сабе якая актыўна супрацьстаіць розуму. Яно — жарсьці. Я — розум і памяркоўнасць. Для яно існуе адзін прынцып — насалоды, я — носьбіт прынцыпу рэальнасці. Можа, эпіграфам да рамана маглі быць слова Фройда: «Прырода чалавека як у адносінах дабрыні, гэтак і ў дачыненьні зла далёка пераўзыходзіць тое, што ён сам ведае ў сабе, іншымі словамі, тое, што вядома яго я пры дапамозе съядомага ўспрыняць».

*Споведзі нябываўшыя слухаеи,
ад съятароў, судзьдзяў ці
палічнікаў?*

*Споведзь лепіцу ю і наганяй
псыхітары нам даюць.*

«Новая Элегія»

Аўтар вызначае жанр «Яно» як аповесьць у начырках, але твор можна назваць і ўспамінамі, сярод прататыпаў якога — і бытвая знаёмыя зь вёскі, і Ермачэнка, Сабаленка ды іншыя. Рэальный час, падзеі, месца. Але ж адкуль гэта?

«Ніколі раней, як тады, ён адчуваў сваё адзіноцтва, адзіноцтва чалавека, якому застаецца толькі чагосці спадзявацца або жыць ільлюзиямі жыцьцёвых сноў, ці мо’ інакш: упрыгожваць самога сябе мрояй выпуклай і магчымай. У словах мрояў няма формы, але ёсьць будучыня, што возьме ад іх сваяформная — праўдзівая сапраўднасць у душэўным хароме

чалавека, безъ якой блудзіў-бы або поўзаў, як чарвяк, у падзямельлі».

Чалавек ХХ стагодзьдзя стаіць на парозе духовага съвету, і ў напаўсвядомасці, у снах, мроях бачыць-адчувае свайго «вартаўніка парога» — таго самага «Антыхрыста» Ніцшэ. Адсюль і зацікаўленыне чортам — харектэрная рыса перажываньня на парозе як разуменьне ўласнай незавершанасці, недасканаласці. Перажываньне свайго двайніка — гэта як дыскусыя з чортам. Хто ён будзе, чалавек ці не-чалавек, свой ці чужы? Ці пераможа яго, ці, як у Ніцшэ, дасць авалодаць сабой Арыману?

У пошуках адказаў Юхнавец задумваеца над прыродай сноў: «Што такое сны? У астралягічныя разважаньні ня кінуся. Я вяртаюся ад будзённага, учарашняга да мамэнту магчымасці неабманныага, але яно часта прыводзіць да зусім іншага. Знаходзіцца штосьці незайменнае ў азначанай частцы думаньня. Яно творыцца сваёй формай мастацтва, з узмоцненымі вывадамі пазбаўлення сэнсу, або наадварот, дадаюць сапраўдныя сцэны, выцягнутыя ўласным жыцьцём. Сны, хто любіць гэта чуць, — трагедыя падказная. Яўна заўсёды падказвае: як ад трагедыі пачынаеца жыцьцё — вярнуцца да свайго бытаваньня».¹¹³

Ці ў іншым месцы:

«Кожную ноч съняцца сны. Дыктуюцца нават вершы. Пакідаюцца ўрыўкі. Хвалююць раніцай. У снах я выходжу на падмосткі тэатру. Мае вобразы ўяўня не адчуваю жывымі, а скалечанымі бязжаласцілівай формай, а я люблю зьмест. Зъяўляюцца дзікаабразныя асобы, ня прывучаныя любіць чалавечай любоюю. Можа, гэта ад балючага жыцьця. Нешта ёсьць, што ў мінуласці фізычна не адолена, раптам вырашаеца ў падсвядомай сіле — снах».¹¹⁴

Ёсьць у вершах ды думках Юхнаўца і сум, і туга. Толькі ня тая туга па радзіме, што перашкаджае бачыць, адчуваць навакольнае жыцьцё й часам выкарыстоўваеца ў палітычных мэтах. Туга Юхнаўца ў адчуваньні, што беларусы на Беларусі —

---

¹¹³ Я. Юхнавец. Запіскі... С. 33.

¹¹⁴ Я. Юхнавец. Запіскі... С. 64.

таксама выгнанцы. Няма ў ягонай паэзіі й дэкларацыйных патрыятычных вершаў:

...«событіе» здарылася.
Чорт мітычны, горды,
скінены зь нябёсаў у чорнай вонраты, —
але з ablіччам белым, як у нас, людзеi,
адчуў усё ад самага пачатку спаду
трагічнасцій снаваца ў Маўзалаеях.
Вясёлку каляровую — боскае прыгоства летам
чорнай аркай над людзьмі зрабіў.
Вельмі хутка навучыўся
апускацца на зямлю,
чымся лётныя сэрафімы,
моўжна стоячыя перад Богам

(не асудзі сурова, паэзія Айчынная:
пра Чорта ўспамінаць!?).

Ледзь крыху аддзяляюся ад твае сучаснае патрэбы.
Але прывычка ў чалавека ёсьць
свайго трыматаца, калі ня дзеяннасцій,
дык думкай урасьці ў цела і душу,¹¹⁵
можна некаму да мяне падобнага.

Усё і прасьцей, і складаней. У паэзіі Юхнаўца, якую часта параўноўваюць з паэзіяй А. Разанава, выказваючы тым самым неразуменне паэтаў, — філязофія, сусветная па глыбіні й беларуская па мэнтальнасці. Філязофія ня Ф. Нішшэ ў Ж. П. Сартра, ня Поля Элюара ці Эзры Паўнда. У паэта Янкі Юхнаўца філязофія Янкі Юхнаўца:

...сябе ніколі не прапаноўваі на’т да съцілага
пінаньня
за няздолънасці ў жыцьці.
Ня люба прапаноўваць — разьбі акно

¹¹⁵ Я. Юхнавец. Дань майго часу. С. 163—164.

*ў сваім уласным доме.
І яно разъбітае.
У яго паўзуць пачвары,
бы сказакі ад Яна Барычэўскага.
На стол сядоюць, прычэпляюцца да столі.
А ў мяне намеры волі
не палохахца.
Пазбаўляюся, сялю ѿ стадоле парожніяй,
якую ад людзей сваіх купіў.
Падпалью! Страхоўку атрымаю.
Янка Юхнавец з Полаччыны пасяліўся ѿ сваёй
души
з пачварамі Барычэўскага.*¹¹⁶

---

¹¹⁶Я. Юхнавец. Запіскі... С. 31.

Паэзія й праўда жыцьця: Янка Юхнавец

У амэрыканскай паэзіі — Эзра Паўнд, Томас Эліат. У летувіскай — Мікалоюс Чурлёніс. У расейскай — Велемир Хлебников, Іосиф Бродскій. У беларускай — Янка Юхнавец. Такое збліжэнне й супастаўленне вельмі адрозных аўтараў, бязумоўна, «прыцягнутае», умоўнае, але, разам з тым, дазваляе праз вядомае зьведаць нязьведанае, убачыць месца паэта ў літаратуры. Праз чужынскае — сваё.

*Геніямі й генамі чужымі захапляемся.
Пазъдзеленые ступкі ўсёткі,
паміж імі ёсьць — наша,
атрыманая ад Часу вечнага.*

[186]¹¹⁷

Так, менавіта нязьведанае, бо нягледзячы на тое, што ймя мысьляра, паэта, празаіка, драматурга, перакладчыка, мастака, скульптара, выдаўца Янкі Юхнаўца трывала ўзгадваеца побач з імёнамі іншых пісьменнікаў-эмігрантаў, ягоная творчасць падранейшаму застаецца *terra incognita*. Нават горш — прыблізнаўняўленая, бо выдадзены на Беларусі зборнік «Сны на чужынне» стварае ў чытача памылковое ўражанне ведання пісьменніка. Астатнія ж зборнікі, выдрукаваныя ў ЗША, —

---

¹¹⁷Усе цытаты ў гэтым нарысе са зборніка «Дань майго часу».

хутчай размножаныя машиныапісы, бо выдаваліся самім аўтарам па 5—10, зредку 15 асобнікаў, і бачылі-чыталі іх лічаныя асобы.

Знаёмства з творчасцю пісьменьнікаў беларускага замежжа адбываецца звычайна адначасна са знаёмствам зь іхнымі біяграфіямі, пэрыпэтыймі лёсаў, жыцьцёвымі шляхамі, што сваёй пакручастасцю недзе паўтараюць гісторычны шлях Беларусі.

З Ўхнаўцом адбылося інакш. Па сёньня вядомыя адно агульныя рысы ягонай біяграфіі, як кажуць, пункты адбыцця ў прыбыцця. Свой жыцьцёвы маршрут паэт раскрывае ён хоча, хавае ад старонінга вока, як хавалі ў свой час геаграфічныя мапы першапраходцы ў пошуках зямлі запаветнай, абязнай. «Нарадзіўся-памёр»,¹¹⁸ — адказвае ён на неаднаразовыя просьбы напісаць аўтабіяграфію. «Мая біяграфія — у вершах, у защемках». У гэтым, па ягоным уласным прызнанні, — нелюбоў да ацэнкі творчасці на ўзор «жыў-быў».

А ўсё ж патрэба больш-менш падрабязнага апісаньня жыцьця ў творчасці паэта адчуваеца востра. Бо «Біябліяграфічны даведнік беларускіх пісьменьнікаў» ужо ўзаконіў факталягічны недакладнасці. И «міт» Юхнаўца, народжаны на эміграцыі, знайшоў працяг ужо на бацькаўшчыне.

*Я ніжуся быць паэтам, а ня мітам,
у Часе апрацованим майго жыцьця...*

[188]

Зрэшты, у сваёй працы «Жыцьцё паэта» Лоўрэнс Кіпкін вылучыў тры моманты жыцьця-біяграфіі, калі паэт уступае ў дыялог зь лёсам і ўласнай творчасцю, «канстатуе жыцьцёвы вопыт»: 1. Момант прарыву, ініцыяцыі (initiation); 2. Час падрахаваньня, «збору камянёў» (cartonum); 3. Момант пераходу (tombbeau), калі паэтычны набытак, ягоная душа, сутнасць перадаюцца нашчадкам, пераемнікам.¹¹⁹ Можа гэтыя «пункты» і ёсьць адзіная сапраўдная біяграфія, якую нам трэба ведаць, якая адна толькі ўажная для гісторыка літаратуры —

---

¹¹⁸. In my beginning is my end' (T. Eliot).

¹¹⁹L. Kipkin. The Life of the Poet: Beginning and the Ending Poetic Careers. Chicago, 1981.

для мадэляваньня таго псыхалягічнага асяродку, у якім высьпявалі творы? Мусіць, мелі рацыю паэты, калі гаварылі пра пачатак-канец?

Згодна з канцэпцыяй Кіпкіна, празь ініцыяцыйны твор паэт упершыню знаходзіць сябе, надае свайму жыцьцю эпічны сэнс. У Юхнаўца такім творам стаўся верш «Вежы стрункія узвысіў замак», упершыню надрукаваны ў часапісе «Шыпшына». Па сутнасці гэта невялікая паэма:

*Пад далінаю з куртатымі лясамі,
між скалаў сівых, абгрызеных вятрамі,
дзе лісьце клёны скідаюць увосень,
плачучы па лету рыжымі съязьмі, —
мінуўшынай паніклай у прарэхі хмараў
вежы стрункія узвысіў замак.
Яго спакой і съястасць мараў
вартуе толькі волны веџер.
Уnoch маўклівую калісьці
у роў глыбокі із вадою
зыходзіў месяц, каб із хмараў
ныраць у хвалі з галавою.
І тысячай залатых вачэй
ноч ціхая на яго глядзела.
І зоркаю дрыготнаю ярчэй
съяціліся празорцы вежсаў.
Гады тут чынна гартавали
мячы адважнейшых людзей.
І век для іх прывольля, славы
гады бяз жалю аддаваў.*

[189]

Ужо першыя радкі Юхнаўцевых вершаў съведчаць: гэта — сапраўдане. Нават калі ў чытача няма поўнага разуменя, ёсьць адчуванье. І яшчэ — алозіі да пачаткаў нашае літаратуры, да Трышчана, да Ластоўскага, да паэмы Купалы «На Куцьцю».

*Ды съмерць тваю —
аплаціць съмерць.*

*Ён цепліць сам агні ў пекле.
Яго прысуд,
што быў табе,
багіня Парка
съціпла, пекна
яму самому прачытае.
А між тым,
з другіх плянэтаў
(якім 'ичэ сыніца абарона латаў),
зь зямлі съюдзёнае,
памёрлай
съмляеща, вылупіўшысь, атам, --*

пісаў у 1947 г. у сваім першым творы малады паэт.

Неразуменьне крытыкамі паэзіі Юхнаўца часта-густа прыводзіла да стварэння вобразу гэткай надсусветнай асобы, што вандруе па-за жыццём, над ім, або зводзіла яго паэзію да ілюстрацыі ідэяў знакамітых заходніх мысльяроў.¹²⁰ Ах, якая спакуса знайсьці філязофскія або паэтычныя аналёгі: скоррэалізм, мадэрнізм, імажынізм... Ну, сапраўды, ці ж нельга, гаворачы пра паэзію Юхнаўца, прыгадаць знакамітае з Крученых:

«Расейская літаратура да нас — футурыстаў — была сьпірытычнаю й танклява-румълівую. Яна круцілася ў коле чорта — ухапіць чорта, выкрыць, праклясьці ці прынамі нудна ўхваліць! Выратаваць некага й прадбачыць поўны й рагушчы канец сьвету гэтага!...»¹²¹

Ці не пра тое ж кажа і Юхнавец: «Мяне папракалі, што не пішу патрыятычнай лірыкі. А для каго яна тут патрэбна, калі ўсе съядомыя». Але Юхнавец — не футурист, гэта відавочна.

---

¹²⁰ Пра Я. Юхнаўца напісана параўнальна няшмат. Першая на Беларусі праца — артыкул А. Бяляцкага «Цішыню не растлумачу анікому» (Роднае слова. 1993. №6). Тамсама варта адзначыць разъдзел у кнізе Я. Чыквіна «Далёкія і блізкія» (Беласток, 1997) і нізку матар'ялаў у часапісе «Крыніца» (1996. №2).

¹²¹ А. Крученых. Апокалипсис в русской литературе. М., 1923. С. 3.

Шмат гаварылася пра Юхнаўцу мадэрновасць, нават штучнасьць, але Юхнавец настойліва паўтарае, што ўсё ў ім — ад фальклёру. У ягоных вершах больш фальклёрнага, народнага, чым у лубочных творах шмат якіх сучасных (і ня вельмі) паэтаў. Наўрад ці будзе перабольшаньнем сказаць, што паводле паэта быцьцё выяўляе сябе праз фальклёрна-міталягічную традыцыю. У складаным фальклёрным палілёгу пераплютаеца мнства галасоў і пазыцый, розныя культурныя наслеянні адбіваюцца адно ў адным, бы ў листэрку. У іх выяўляеца нешта агульнае — сълед міталягічнай съядомасці. І суразмоўе культуры адбываеца ўжо на вэрбальным узроўні. Нават у перакладах — Паўнда ці каго з антычных аўтараў — заўсёды застаетца юхнаўцоўскае, нацыянальнае, першаснае. Гучыць хор — у антычным яго значэнні, — як вызначальны голас, што ўзвышаеца над голасам кожнага асобнага ўдзельніка трагедыі. Беларускі голас Юхнаўца.

Ужо выказвалася думка пра пошукі-стварэнне Юхнаўцом Эдму, страchanага Раю, Саду. Гадамэр вызначаў мову як «усеахопную перад-тлумачальнасць съвету»,¹²² што па сваёй генезе ўзыходзіць да хайдэгераўскага азначэння мовы як разьбіцца съвету. Мова ёсьць разьбіцьцё (Aufriß) съвету ў tym сэнсе, у якім мы гаворым пра закладанье саду. Закласыці Сад ня значыць проста «растлумачыць» яго, быццам ён існуе ўжо і нам застаетца адно спасыцігчы ягоную будову. Закласыці Сад — значыць стварыць яго й пры гэтым зруйнаваць, перайначыць тое месца, на якім мы яго пасадзім. Зы іншага боку, закласыці сад — ня значыць зрабіць па падрыхтаваным праекце такое, чаго няма й не было ў задуме-плянах тae зямлі, якой і прызначана стаць Садам. Мы не прыдумваем Сад, як і абстрактны плян ягонага жыцця; яны існуюць, хоць іх яшчэ й няма. Ён закладзены ў зямлі, бо зямля мусіць стацца Садам. Зямля бяз Саду — не зямля яшчэ.

Той Сад — Беларусь. І Эдэм — Беларусь. І Юхнавец ня першы, хто зьведаў гэта. А хто быў першы?

---

¹²²H. G. Gadamer. Die Sprache ist die allumfassende Vorausgelegtheim der Welt. Begriffsgesichte als Philosophie: Kleine Schriften. Bd. 3. Tubingen, 1972. S. 237—250.

Ён, Хрыстос! Забыўся, можа?
Абвясьціўся найперы у стадоле зь веткаў
між лесу Беларускага.

[182]

Юхнаўцоў Сад бачыцца яшчэ — а мо' пераважна — як далучэнье да традыцыі, якую страцілі беларускія паэты, трапіўшы пад «жаронцы лёсу», як далучэнье да традыцыі, зь якой яны ня былі злучаныя. У сваёй працы «Традыцыя й індывідуальны талент» (1919) Т. Эліат сцвярджае, што традыцыю нельга наследаваць, атрымаць у спадчыну; за авалоданье ёю трэба змагацца, працаўваць. Гэта пагляд на культуру аўтсайдэра, эмігранта, ДП, якому анічога ня дорыцца, які мусіць усё пачаць спачатку.¹²³

З аднаго боку — Традыцыя, да якой імкненне паэт. З другога — фармальныя прыкметы відавочна другасныя ў традыцыі. Як зазначыў Кэнэр, «пакаленне Паўнда ды Эліата навучылася пановаму асэнсоўваць мову».¹²⁴ Паэт-мадэрніст (а мо' проста сучасны паэт?) заяўляе свае права на спляценне гісторый, культур, іменаў, і для яго аднолькава роднасным набыткам стаецца Эсхіл, Скарына, Гусоўскі, Сартр, Ніцшэ... У вершы «Прамастацтва» (1950), з эпіграфам з Цвэйга «Абавязак у мастацтве — выкажы свае перакананьні», Юхнавец піша:

Пятнялы Час разьвіць у сіле Боскай
не маляваць краіну Беларускую
знакамі, прыклеенымі із цэмэнту
да помнікаў.

¹²³ДП (ад ангельск. *displaced persons* — перамешчаныя асобы) — людзі, якія ў выніку вайны аказаліся па-за межамі свае краіны. Цікава, што выраз «перамешчаная асоба» Эліат выкарыстоўвае таксама ў артыкуле пра Энэіду (T. S. Eliot. Virgil and the Christian World // T. S. Eliot. On Poetry and Poets. NY., 1961. P. 143). Ён ужываеца ў дачыненіі ангельска-амэрыканскай культурнай мяжы — мяжы традыцыі.

¹²⁴H. Kenner. Ezra Pound // Voices and Visions: The Poet in America. NY., 1987.

[114]

Так праз чужынскія рэаліі, праз словаы, што ўяўляюцца чужымі (а мо' толькі забытымі?), паўстае вобраз Беларусі. Юхнаўцовай Беларусі, дзе вызначальным стаенцам не ручнік, не васілёк, ня песьні жальбы на жалейцы.

Малады чалавек, які як паэт нарадзіўся на чужыне (мабыць, варта падкрэсліць — адзіны з усіх беларускіх пісьменнікаў на эміграцыі), асэнсоўвае сябе:

Я чужынец.

Прыгаство захоплівае кляштор.

Я палоньнік красатосці.

...Я палоньнік у лягеры Гасподнім.

[172]

Можа, напісаны ў 1947 г. у Баварыі верш «Нобэлеўскія прэміі» падаўся б некаму съмяхотным, але гэта быў шлях паэта, на дзіва ясны (але не празрысты). Шлях узвышэння творцы, якому пашчасціла адразу знайсці, зразумець сябе — і далей адно ня здрадзіць. Абраны шлях дазволіў шмат пазней напісаць:

...чярплювым рыбаловам прывычыўся жыць.

З паплаўком блізу, абліччам-позіркам у вірох,

плыву і плыву

лавіць, што злоўлена не было

у вазёрах Айчыны.

Мова злоўленая (беларуская наўвеце)

трымалася ў памяці і з задавальненнем

яе багацьце разьдзяліць далёка ад Айчыны.

[187]

Ужо ў першым творы Юхнаўца прысутнічае плынь съядомасці, маналёгі-разважаньні — для сябе, дзеля сябе, калі чытач аказваецца ў ролі *падслушача*. Аўтар — не суразмоўца, ён нават ня вельмі клапоціцца, каб яго разумелі. Адсюль, магчыма, і

такая адметнасьць ягонае паэзіі, як яе *празаізм*. Зрэшты, Юхнавец сам кажа, што для яго няма розынцы між паэзіяй і прозай.

*Вершины твару бліжэй да прозы —
люблю, што люблю, але ўмэт
ўздымаю крылы вольнага Пэгаса.*

[186]

У прозе, створанай за межамі Беларусі, па сваёй значнасьці мэмуары, успаміны займаюць ці ня першае месца. Акрэсльеньне мэмуараў як жанру — даволі плыткае. Як заўважыў Поль дэ Мэн, «і тэрэтычна, і эмпірычна аўтабіографіі зь цяжкасцю можна акрэсліць адзіным азначэннем; кожны прыватны выпадак падаецца выключэннем з правіла».¹²⁵

Час — адзін з асноўных герояў у рамане (а мо’ успамінах?) Я. Юхнаўца «Яно». Апроч рамана й шэррагу апавяданьня ёсьць яшчэ «Запіскі» — успаміны-роздумы па жанры (а мо’ раман?), якія ахопліваюць падзеі духовага жыцця аўтара:

«Мне было 10 год узросту (можаце верыць), я зразумеў недругарадным азначэннем жыццё ня толькі маіх бацькоў, а ўсяго агулу людзкай масы беларусаў у ваколіцах маёй вёскі. Кожнадзённае жыццё сялянаў ня ішло ў адпаведнасць (на кароткі час) устаноўленай Каstryчніцкай рэвалюцыі у РССР, і няпрылучаных да яе «нацмэнаўскіх» тэртыорыяў. Я чую ад бацькі, ад бацькоў свайго роду: «З хутароў уцяклі тыя, тыя». Мне было цікава (калі пасьеві жывёлу зь вясковыми пастарами) аглядаць пакіненныя сялібы. У блізасці лес, крынічныя ракулкі (падземныя ключы), уежджаныя дарогі да сялібы, пакінутыя вульлі для пчол і роўныя палеткі, зарослыя цяпер пустазельлем. У мяне было адно цікавасцьць бяз патрэбнасці нейкай спраўядлівасці (саплювак яшчэ быў), карысць вартасці гэткай гісторычнай дзеянасці ўладаў. Магчыма, я стаўся тады дарослым чалавекам. Некаторы час аставаўся прыхільнікам уладаў. А

---

¹²⁵P. de Man. Autobiography as Defacement // The Phetoric of Romantism NY., 1984. P. 67—81.

пазней перамяніўся. Стаяўся замкнёным у сабе адпраўнікам. Вось гэтак ствараюцца асабістасці на «здробезных паступкаў».¹²⁶

Асэнсаваць творчасць Юхнаўца ў кантэксце беларускай літаратуры нялётка, як і зразумець, а, галоўнае, прыняць яе — гэтаму не ў апошнюю чаргу замінае яе «замкнёнасьць», што неаднаразова і закідалася паэту. Але ён ідзе сваім апрычоным шляхам. У лісьце да Юхнаўца Віцьбіч пісаў:

«Маеце рацыю, калі асабліва не пераймаецеся з прычыны абыякавацьці некаторых да Вашае творчасці. ВЫ маеце сваіх чытачоў, кола якіх пашырыць час. Давялося мне таксама чытаць і Вашую прозу — няблага. Між іншым, надысь у часе гутаркі зь дзядзькам Міхасём (Міцкевічам), які часта мяне наведвае, мы аднамысна прыйшлі яшчэ раз да выснаву пра нязвычайнасць Вашага запраўднага таленту. Прынамсі, ні да парананыя з Вамі розныя «агульназразумелыя» паэты. Ідзеце з Богамі сваім шляхам»¹²⁷.

Таму й гаворыць Юхнавец у адным са сваіх вершаў:

*Крытык мой, ты не ўзынясеш мяне
да лёту птушак у паднябёсах.*

*Паэтычнай шумнасьці ў віддалях Радзімы
ня было.
Хто яе пастужае на чужыне?
У снох хадзіў між ніў і селішчаў,
ледзь расплятаючы вузлы і з добраага і злога.
...дзіцём-маленцам наўчуаўся —
на зямлю ўпаўши, радасна ўзыняцца.
І першы верш запаланіўся
каля падолу Мацеры-Айчыны.*

[186]

¹²⁶ Янка Юхнавец. Запіскі... С. 87.

¹²⁷ Ліст Ю. Віцьбіча да Я. Юхнаўца ад 17.05.1968, перахоўваецца ў прыватным архіве Л. Юрэвіча.

Апостал каханьня: Рыгор Крушына

Унікальнасць паэзіі Рыгора Крушыны — ня толькі яе жанравая й тэматычная своеасаблівасць, але й выразная эмацыйна-пачуцьцёвая накіраванасць — ужо звязрталі на сябе ўвагу дасьледнікаў.¹²⁸ Прымяочы відавочнае, паспрабуем разгледзець адметнасць мастацкіх сродкаў адлюстраваньня эратычнага ў вершах паэта й зробім гэта пераважна на матар'яле зборніка Крушыны «Выбраныя творы»,¹²⁹ дзе сувязь паміж вобразам, мовай і эрасам найбольш відавочная. Менавіта ў гэтай кнізе Крушыны бясполая беларуская літаратура губляе сваю цнатлівасць.

*Эром са мною. Прызнаюся,
Ён неразлучны сябра мой.
Мы разам зь ім на Беларусі
Дузт наладжвалі ігроў.*

[136]

Герой паэзіі Крушыны на самоце аддаецца ўспамінам (*марам, снам, летуценням, мроям* — паэт выкарыстоўвае вялікі

¹²⁸ М. Скобла. Па акропалі казачных сноў // Роднае слова. 1993. №8; В. Рагойша. Душа беларуса — крышталь // Беларусь. 1993. №6.

¹²⁹ Р. Крушына. Выбраныя творы. Н.Е.—Мюнхэн, 1957. Нумары старонак падаюцца ў прастакутных дужках.

сынанімічны рад найменьняў) пра мінулыя экстазы, адначасна актыўныя й пасыўныя, фізычныя й духовыя, паэтычна пераадольвае трагічную рэальнасць расстаньня. І, мабыць, тут бярэ свой пачатак адметнаяnota эратычнай паэзіі паэта.

Гэта адчуванье «каханка-пераможцы»: «Ты моцна тулішся. Ты згодная» [65], «Ціхі шэпат вуснаў пульхных, Супраціву, просьбы жменькі: — Кінь, ня трэба! Не, ня слухай... Ах, яшчэ... Яшчэ... дурненькі» [166]. Жаданье быць першым і адзіным: «Ты ўся мая — ад скроні і да пят» [68], «І ты цяпер, твой съпёў дзявочы // Раскрытай кнігай на стале. // Я хочу першым кнігу гэтu // У рукі ўзяць і прачытаць» [135], «Я да цябе прыходжу першым» [142]. Адстойванье свайго права на блізкасць: «Ня трывожце маю маладую спакусамі, Не чапайце рукамі, паглядам, замоваю. Гэта я маю права гарачымі вуснамі Пражыць ейнае цела пругкое, вясновае» [64].

Нават Беларусь-Радзіма, незабыўная, пакутная, зьняволеная, вобраз якой у эмігранцкай паэзіі нязменна быў узънёславіз начальны, у вершах Крушины паўстае перш за ўсё як вобраз Жанчыны, Маці (са святым у беларускай паэзіі значннем), Сястры (з хваляваннем за лёс роднага), Каханкі: «Сястра, каханка, мая маці, мой вобраз съветлы і святы»¹³⁰ [160].

Менавіта каханье ўзвязаныя зь ім радасці ў страты з'яўляюща тым акном, праз якое паэт бачыць съвет: «Я пакінуў хату бедную, бы ня ўцешнью ўдаву» [30], «бусел удовы» [23], вішня — «яна, як маладая» [56].

Каханье ў Крушины заўсёды адкрыта эратычнае. Жанчына вабіць яго прыгажосцю формаў, чаканымі магчымасцямі, нарэшце — даступнасцю.

Цi на раз плячыма

¹³⁰Параўнай:

Ты ляжыш неакрытая,
Бессаромна-прынадная.
Мне чужая і ўсё-ж такі родная,
Бо нагадваеш Случчыну.

P. Крушина. Вячорная лірыка. 1963. С. 56.

Паціскала:

*Тут усёмагчыма
Ў гордых скалах.
Тонкі шоўк бікіні
Скраў твой сорам...
Мора пену ўськіне, —
Мы паўторым,
Лясьнем даланямі
На тэй хвалі,
У якой мы днямі
Пал хавалі.*

«На пляжы»

Трагічна, што жанчына прыцягальная ня толькі для лірычнага героя, але й для захопніка-гвалтаўніка: «Красуню лашчыцу Квазымода На паняволенай зямлі» [149].

Але паэт адштурхоўваецца ад трагічнага. Нездарма апошні прыжыцьцёві зборнік паэта «Сны і мары» (1975) распачынаеца вершам «Я жыў на акропалі казачных сноў» [7]. Як атрымалася гэта ў паэта-выгнанца — жыць у казачных снох? А як жа страта сваякоў, паніверка Бацькаўшчыны, усьведамленыне, што не пабачыш яе вольнай, няпростае жыцьцё на чужынне? Адказы знаходзім на старонках таго ж зборніка. Крэда Крушыны: «Я ня хочу бачыць хмары, Верадзіць мой чисты зрок» [15], «Ня кіну адно — будаўніцтва прыгожых паветраных замкаў» [88]. Паэт называе сябе летуценьнікам, фантазёрам, носьбітам сноў [86]. Ён дазваляе сабе быць «у спакоі і цяпле» [58].

Калі ж прыгадваеца Бацькаўшчына, Крушына гаворыць: «Я ўстрывожу памяці гангрэну» [48]. Сапраўды, «бываюць, крый Божа, благія мінуты», прызнаеца паэт, калі немагчыма ўцячы ад непрыемнага:

*З газэтнае хронікі злыя навіны:
Піраты ў паветры.. Паўстаны.. Разбой..
Ці можна съмяяцца ў такія хвіліны?
Ці горкі настрой адпадзе сам сабой?
Я ў смутку нямею на гэткім пытаньні:
— Чаму часта плодзіца зло на зямлі,*

*А людзі маўчаць у душэўным хістаньні,
Насупраць нічога зрабіць не змаглі.*

[174]

Гэта радкі зь верша «Элегія». А на наступнай старонцы — верш «Масты пачуцьцяў»:

*Хараство, чысьціня, цяплыня!
І я хочацца думаць пра тое,
Што ёсьць войны і зълёт груганьня, ---
Непатрэбнае нам і пустое.*

[75]

Адсюль і жыцьцесьцьвяджальнае: «Жаданы час надыдзе... Стаяцьме зноў ля родных весніцаў Былая белая нявіннасьць» [33].

Крушына часта выкарыстоўвае слова «каханьне» й вытворныя ад яго (у зборніку «Выбраныя творы» ўжытыя 74 разы), слова «любоў» і вытворныя ад яго «любаба», «любянятка» (67 разоў).

Эратычнае перадаеца ў мастацкім творы літаратурнымі найменнямі, пазалітаратурнай лексыкай, эўфэмізмамі, мэтафарычнымі фігурамі. Эратычныя мэтафары Крушыны грунтуюцца звычайна на сутыкненіі нэўтральных назоўнікаў мужчынскага й жаночага роду, што ў адпаведным кантэксьце спараджае дадатковыя сэнсавыя адценіні.

Так, фон, на якім адбываеца дзеяньне верша «Ля ракі» [66], надзвычай просты: Ён (верш ад першай асобы) і Яна на беразе ракі вудзяць рыбу. Лексыка нэўтральная: *рака, вада, човен, плотка, плавучок, кручок, патанаць, плыць, водная гладзь* і г. д. І вось на гэтым фоне пачынаеца любоўнае збліжэніе — ад «ціхен'кага пытаньня» да «ты патанула ў абдымках маіх». Сутыкненіе назоўнікаў мужчынскага й жаночага роду *вада* — *плавучок, плотка* — *кручок* стварае адкрыты эратычны падтэкст: «Над вадою трымцеў плавучок. Можа плотку падчэпе кручок?» Тут кантэкстуальнае значэніе *кручка* — фалічнае. Верш завяршаеца дзеяньнем: «кручок» «патанае ў вадзе» — мэтафара *coitus' y.*

Такія вобразы нярэдкія ў Крушыны: «Ідзе ў мае абдымкі ўпасьці, Трымцець, як човен на вадзе» [141].

Прыкладна гэтаксама будуеца верш «Каштаны» [67], дзе першыя чатыры радкі ня што іншае, як разгорнутая мэтафара, створаная зноў жа на сутыкненъі назоўнікаў мужчынскага й жаночага роду: «Сыпелы плод *кастрычнік* з дрэва рве. Копаеца мяккая *шкарлупка*. І, падскокваючы, карыя каштаны У густой хавающа траве». Апошнія строфы верша — пранікненъне мужчынскага ў жаночае:

*Дарагая, ў добры час прыйду!
Па вясъне ў дні шумнае паводкі
Я, нязломны ў бурах, прабяруся
Да цябе, як промень праз ваду.*

Вобразы «хвалі», «пены» ў паэтычным арсэнале Крушыны — адныя з найбольш любімых аўтарам, і, у першую чаргу, дзяякоючы сваім магчымасцям сэмантычнага пераасэнсавання. На такім разьвіцці сэнсу і грунтуеца верш «Марская скала» [55], які пачынаеца апісаньнем уяўнай недаступнасці герайні: «Кінь залёты рупныя! Я — з граніту скала, Надта недаступная», а завяршаеца натуральным збліжэннем:

*Мне руку съціскала:
Бура падымалася,
І на ўзмор’і скала
Хваляй сагравалася.*

Разгорнутай эратычнай мэтафарай зьяўляеца паэма «Эротава скрыпка». Як у музычным творы (як і ў *coitus'*е), у паэмэ вытрыманы этапы:

Увэртура:

*Кроў закіпае. Я хмялею...
Я ў палынеючым агні,
Агонь съятарнага алею
Душу працяў да глыбіні...
І моцна струны ўжсо напяты
На ціхай ліры на маёй.*

[136]

Разъвіцьцё тэмы:

*Пад Эротаву іскрыпку
Імправізуе песьнятвор.
Вулькан свой жар хаваў глыбокi,
А потым зрынуў на прастор.
Я твой Вэзувi, ты — Пампэя,
Імпэтнай ляваі абыму...*

[138]

Момант coitus' у:

*Пяюнька-скрыпка аж дрыжыць,
А смык узъняты. Гукаў бура
Во-во на струнах прабяжыць.*

[143]

Кульмінацыя-«аргазм»:

*Эрот гатовы да фіналу.
Ізноў узъняўся смык старчма,
Даткнуўся йскрыпкi, і памалу
Вакол рассоўваецица цъма.*

[144]

Фінал:

*Эрот узрушаны дазваньня.
Ірдзее кропелькамі кроў.
.....
Адразу змоўклі струны-чары,
Схіліўся стомлены Эрот.*

[145]

Сапрауды, «і як можа хто-небудзь, хто бярэ пад развагу гэтак аграмадны матэрыйял і маральныя моцы, як боскія асобы, ня бачыць бога ў Эрасе, які злучае ўсе рэчы?»¹³¹

---

¹³¹ Вэрнэр Егер. Тэалёгія грэцкіх думаньнікаў / Пераклад Яна Пястроўскага. Флярыда, 1980. С. 18.

Пакараны вершам: Алесь Салавей

*Нечакана парвецца жыцьцё,
больш ніколі яно не ўваскрэсьне.
Колькі думак нязбытых бярэ да сябе
падысподная цьма!*

Алесь Салавей. Максіму Багдановічу

«Вучань Максіма Багдановіча, мастак нятускнае красы, наш салавей...» Такім зь лёгкае й разумнае рукі Антона Адамовіча, аўтара найбольш грунтоўнай і глыбокай працы пра Алеся Салаўя,¹³² якая й па сённяня зьяўляецца першакрыніцай — ня толькі фактаў, але і ідэяў — для кожнага, хто б ні пісаў пра творчасць паэта,¹³³ — увайшоў у беларускую літаратуру й

---

¹³²Поўны тэкст працы Ант. Адамовіча пераходзіваецца ў архіве БІНІМу. Частка яе надрукаваная ў: Алесь Салавей. Нятускная краса. НЁ.—Мэльбурн, 1982.

¹³³М. Мішчанчук. «Я прыйшоў ад зямлі, ад людзей...»: Нататкі пра жыцьцё і творчасць Алеся Салаўя // Чатыры партрэты беларускіх паэтаў-эмігрантаў. Мн., 1993. С. 51—65; Т. Грамадчанка. «За любоў да цябе я пакутаваць мушу...» // Вяртання маўклівая споведзь. Мн., 1994. С. 258—277; А. Марціновіч. «За любоў да цябе я пакутаваць мушу...» // Дзе ж ты, храм праўды?. Мн., 1996. С. 171—190; В. Рагойша. Беларускі санэтарый // Роднае слова. 1994. № 4. С. 25—31;

съядомасьць чытача А. Салавей. Так і мы называем яго сёньня, прыуносячы ў гэтыя найменьні й сваё разуменьне паззіі Салаўя.

Бадай што гётгуская сузіральнасьць, съядомая адмежаванасьць ад віру падзеяй. Імкненъне да адпаведнасьці клясычнага верша клясычнасьці жыцьця...

Сапраўды, такім і паўстае паэт са старонак сваіх кніг. Але за клясычнасьцю й сузіральнасьцю паэтычных радкоў крыеца трагэдый чалавека...

Пачынаў Алесь Салавей (сапраўдн. Альфрэд Радзюк), як усе, ці, прынамсі, як большасьць:

«Студэнты Беларускага Педагагічнага Тэхнікуму ў Менску прыехалі з розных куткоў Беларусі, пераважна зь вёсак. Усёды чулася беларуская гаворка, дух ува ўсіх быў чыста беларускі. І калі ў 1939 г. прайшла чутка, што хочуць замяніць выкладаньне прадметаў зь беларускай мовы на расейскую, усе студэнты страшнна абурыліся. У клясах адкрыта выступалі, маўляў, як гэта так: Беларускі Тэхнікум, у цэнтры Беларусі, а выкладаць хочуць па-расейску! Я ня ведаю, ці тое дапамагло, ці што іншае, але-ж далей выкладаньне ішло выключна па-беларуску — аж да пачатку вайны.

Было ў Тэхнікуме на той час некалькі прафэсараў (як Пратасевіч, Гурыновіч, Чайко), якіх студэнты вельмі любілі, проста адчуvalася штосьці роднае, беларускае ў іх.

Вось у гэтай атмасфэры знаходзіўся і Алесь Салавей. Ужо зь першага курсу ў 1938 г. яго вершы пачалі зьяўляцца ў насьценнай газэце, вядома, па-беларуску».¹³⁴

Год першага верша быў і годам арышту бацькоў — годам духовага злому. Арышт бацькоў паэта, па съведчаньні Зінаіды Кадняк, жонкі Салаўя, падбіў яго на ўсё жыцьцё. Было яму ўсяго 16. Наступныя гады да эміграцыі — у перадваенны «ліхаманцы будняў», у ваенным ліхалецці, калі няма часу на раздум ды развагі, калі рэфлексіі саступаюць месца рэфлексам. І толькі на

Я. Бялькевіч. Жыццё і творчасць Алеся Салаўя / Магістэрская дысертация. Кіраунік праф. А. Баршчэўскі. Варшаўскі ўніверсітэт. Кафедра беларускай філалогіі. Варшава, 1996 ды інш.

¹³⁴ Валя Яцэвіч. Успаміны // Беларус. 1996. №439. С. 3.

пачатку эміграцыі, у лягеры ДП прыходзіць час раздуму, асэнсаваньня свайго выбару, страх за будучыню. Тузін лістоў Алеся Салаўя,¹³⁵ адрасаваных у 1946—48 гг. доктару Вітаўту Тумашу,¹³⁶ съведчыць пра гэта.

1946 год паэт правёў у Зальцбургу. Тут ён ажаніўся, тут нарадзіўся ягоны першы сын — Міхась. Гэты час быў самы плённы ў творчым вымярэнні. Здавалася, адначасна са свабодай павінна было прыйсці шчасльце. І разам з тым: «Маё асабістое жаданьне — выбрацца любой цаной з Аўстрый ў Нямеччыну. Хоць і ў Нямеччыне спаткаюся зь перашкодамі на сваім жыццёвым шляху, але разам са сваімі людзьмі, мабыць, лягчэй будзе перамагаць гэтыя перашкоды» (4.11.1946).

Побач не было духоўна блізкіх людзей. Пэўна, ужо ў той час зразумеў, што ажэнства было памылкаю й зрабіла няшчаснымі адразу траіх: яго самога, жонку й Аўгена Кавалеўскага. Нараджэнне сына не абудзіла бацькоўскіх пачуццяў, ня зблізіла з жонкай.

Усё, што заставалася, што трymала й пераймала, было звязана зь беларускаю грамадою:

«Радуецца сэрца, што наша беларуская справа не замірае, што, паводля магчымасцяў, робіцца ўсё добрае і карыснае. [...] Шчыра прызнаюся: мне вельмі цяжка напісаць Вам аб беларускім жыцці ў Аўстрый, бо, праўдзіва кажучы, няма аб чым пісаць. Адзінае, чым можна пахваліцца, — гэта нашы такія-сякія выданьні. У Аўстрый знаходзіцца тэарэтычна 5000 беларусаў, практычна — чалавек 300. Што да тэарэтычнай і практычнай колькасці — частка з былое Польшчы, а частка — пераважна зь Віцебшчыны ды Смаленшчыны. Праз рэгістрацыю, праведзеную летась Беларускім Таварыствам у Зальцбургу, прыйшло 315 чалавек. У самым Зальцбургу пашчасціла нам згуртаваць мала ня 200 чалавек. З такой колькасцю асобнага беларускага лягеру

¹³⁵Арыгіналы лістоў Алеся Салаўя, урэйкі зь якіх прыводзяцца ў артыкуле, перахоўваюцца ў прыватным архіве Л. Юрэвіча.

¹³⁶Вітаўт Тумаш (1910, в. Сыягліца на Вялейшчыне — 1998, Нью Ёрк) па адукацыі лекар, доўгі час быў дырэктарам БІНІМу, дасыледнік жыцця й дзейнасці Ф. Скарыны.

стварыць не давялося. Цяпер бальшыня з гэтых людзей разъехалася і засталося трошкі больш за паўсотню. Чалавек пятнаццаць умее гаварыць па-нашаму, астатнія шчыра прызнаюцца, што яны — беларусы, але па-беларуску гаварыць ня ўмеюць.

З нашай інтэлігенцыі ва ўсёй Аўстрыі — чалавек 6—7. З добрай інтэлігенцыі — чалавекі чатыры. Астатнія колькасцьць — работнікі і сяляне. Каб было тут больш нашай інтэлігенцыі і каб было каму арганізаваць нашых людзей, тады былі-б і нашы лягеры, а каб былі лягеры, інакш выглядала-б і ўся справа. Мы яшчэ летасць білі трывогу і ў Мюнхэне, і ў Рэгенсбургу. Нічога не памагло. Нас, трох чалавек, сумела навязаць зь імі лучнасць, а яны, сотні, яшчэ да гэтага часу ня сумелі зрабіць гэтага. [...]

Мне пашчасціла адведаць ангельскую і французскую зоны Аўстрыі. У Вільляху ў польскім лягеры жыве 200 беларусаў. Я затраціў мала ня тры дні, каб знайсці там хоць аднаго беларуса. Урэшце я выпадкова спаткаўся зь мянчанінам, пабраным зь беластачанкай. Жонка мянчаніна ўзьняла крык, чаму ейны мужык гаворыць зь незнайдым чалавекам «у кітайскай мове». Муж не паслухаў сваёй жонкі. Ён паказаў мне кватэрны, у якіх жылі людзі з Баранавічыны, са Слонімшчыны, зь Белавежы. Ніхто ня прызнаўся, што ён беларус, і ніхто ня прызнаўся, што ён умее гаварыць па-беларуску. Ня гледзячы ні на што, я пакінуў людзям адрас нашай рэдакцыі. Ніхто нічога не напісаў і не падпісаўся на газэту. Вось да чаго давялі людзей страх перад рэпатрыяцыяй і наагул палахэньне ў Аўстрыі. Калі ўспомню аб гэтым — не могу стрымаць сваёй болесці. Людзі на вачах адракаюцца ад свайго сапраўднага нацыянальнага імя. А ў французскай зоне я спаткаў беларусаў, якія ўважаюць сябе за расейцаў і якія страцілі ўсякую людзкасць, і за кожную спробу пераканаць іх можна атрымаць, прабачце, па мордзе.

У нас праводзіцца запіс на выезд у Аргентыну. Першы транспарт мае адысьці праз паўтара месяца. Я не запісваюся. Вы самі добра ведаецце, як цяжка выязджаць за край сьвету з чужымі людзьмі. А можа нашы людзі з Баварыі выедуць да Аўстраліі? Дык тады мне паміраць у Аргентыне сярод чужых людзей?

Вельмі паважаны спадару доктару! Маю да Вас просьбу. Ці не маглі-б Вы мне дапамагчы пераехаць да нашых людзей у Баварыю? Я магу выехаць і ў ваш лягер, у ангельскую зону. Мяне ня цікавяць лепшыя жыцьцёвыя ўмовы, і я на іх не спадзяюся. Я падрыхтаваны да найгоршых цяжкасцяў і ўмоваў. Я толькі хачу аднаго — трапіць да сваіх людзей. А разам са сваімі людзьмі я пайду куды хочаце, хоць і ў пекла. А з чужымі і ў рай не хачу ехаць. [...]

Будзьце ласкавыя, станаўлюся на калені і прашу Вас, не адмоўце маёй просьбы. Няхай ня дасцьца Бог спаткацца Вам зь немагчымым. Дапамажыце мне — гэтым самым выратуецце маё жыцьцё. Я спадзяюся яшчэ пажыць трошкі, і колькі буду жыць, буду ўдзячны Вам і буду маліцца за Вас перад Богам» (14.12.1946).

У той самы год дваццацічатырохгадовы паэт піша верш, які называецца «Employ»:¹³⁷

*Ня жыцьцё, а пекла. На кватэры
Вось ідзе яно — съячло й цяпло.
А ў маіх пасыпісаных паперах
Піша й піша строгае: «Employ».
І цікавіца: ці ёсьць я ў хаце?
Што раблю? Нічога не раблю.
Буду рад калодкам і лапаце,
Буду рад капейцы і рублю.
І старанна я на гідкіх малтаў
Буду гнуща ў холад і ў сухмень.
Пот пральлю, ахвярай стаўшы гвалтаў.
З ног скалечаных — крызві струмень.
Напісаў-бы сотню я паэмай,
Тысячу-б я вершаў напісаў,
Каб жыцьцёвых нудных тэарэмаў
Цень-сцігун за мною не гайсаў.*

¹³⁷ Employ — анг. служба, наёмная праца. У зборніку «Нятускная краса» гэты верш не апублікованы, хоць зазначаны ў бібліографіі (пазыцыя 91).

*Змог-бы, збочыўши хаос сусъветны,
Па нязьезджаных ісьці шляхох.
Быў-бы я вялікі і славуты,
Несъмяротным нават быць-бы мог.
А цяпер — нішто. Есъць косьці шашаль.
Рад жывот вадзе — бы малаку.
Грудзі рве сухі, калючы кашаль,
А іду — ледзь ногі валаку.
Добрая сучаснасьць не ў кватэру
Жыць мяне ўсадзіла, а ў дупло.
І ў маіх нясьпісаных паперах
Запісала строгае «Employ».*

В. Тумаш рабіў — наколькі гэта было ў ягоных сілах — адпаведныя заходы, якіх, на жаль, было ненадастаткова. Алеся Салавей працягваў пісаць, прычым ня толькі вершы — напісаў два разьдзелы аповесці «Пад нагамі гарыць зямля», але, як сам прызнаваўся, не было ні ўмоваў, ні крыніцы натхнення: «Адсутнасьць магчымасці працаўца на карысць таго, чым жывеш, — трагедыя, ведама, ня толькі адзінкаў, але дзясяткаў і сотняў, а разам — і ўсяго народу» (12.02. 1947).

І тут жа, быццам сплохаўшыся, што сказаў зашмат, што ягоныя слова могуць быць перакручаныя, выглумачаныя інакш, горача, нэрвова (згадаўся 1938-ы?) сам тлумачыцца:

«Я гавару пра ўсё, што думаю, шчыра і адчынена, не затушоўваючи нічога штучнай напышлівасцяй і туманам фальшывай бадзёрасці. Гэта, зразумела, не павінна быць падставай да таго, каб думаць, што я — бедны й нешчаслівы, няздольны да жыцця. Наадварот, я шчаслівы, бо я жыву, змагаюся за жыццё, перамагаючи перашкоды, не замоўчаю іх, і гэта дае мне больш сілаў да змагання зь імі. І тады адчуваеш, як спадае са сьпіны цяжар, як зьяўляецца натхненне да працы, да творства. І хоць цяпер у нас яшчэ больш пагоршала, хоць на душы пацяжэла, а ў жываше (ён, зразумела, на заднім пляне) папусьцела, я паўтараю ўсьлед за Вамі Вашыя слова: раней-пазней спаткаемся ізноў усе разам на съцежках-дарожках вялікага съвету!» (12.02.1947).

Пра якія складанасці піша Салавей, якія перашкоды? Што напаткаў ён такое ў Аўстрыі, чаго ня зьведалі астатнія ў Нямеччыне? Так, не было працы, неставала харчаваньня, але хіба хто разылічваў на іншое? Чаму ў наступным лісьце ён піша: «Сам я цікавых навінаў ня маю. Думкі аб самагубстве робяцца ўсё больш і больш актуальнімі» (23.02.1947). Адчуваецца, што Салавей губляе веру ў рэальную магчымасць перабраца да сваіх. Адзінота й страта хоць нейкай надзеі на выезд — ці ня ў гэтым прычына?

«Шмат чаго зыіначылася ў нас ад таго часу, калі я атрымаў пасьведчаньні аб тым, што ў Вашым табары жывуць бацькі маёй жонкі. Калі ў той час такія паперкі з амерыканскія зоны вельмі добра маглі дапамагчы ў выезьдзе адгэтуль, дык цяпер нішто ня можа дапамагчы. Цяпер справа ўсіх нас даволі беспаспяхова вырашаецца ў Москве. Ува ўсякім разе тут нас не пакінуць. Нас куды-небудзь вывезуць або выгандяць. У вадваротным выпадку самі людзі рынуцца на злом галавы. Мне засталося пакінуць ранейшыя думкі, што да выезду, і падрыхтаваць сябе да ўсяго, што чакае наперадзе. Цяжка будзе, калі не давядзенца далучыцца да сваіх людзей. Гэта будзе трагедыяй для мяне.

Зь іншага боку, Нямеччына — адзіная краіна, на пасяленьне ў якой я магу разылічваць, каб прадаўжаць сваё існаваньне. Трошкі надзеяў маю і на Францыю. Ні ў якую іншую краіну я не змагу выехаць, бо нікая іншая мяне ня возьме з прычыны майго здароўя. А таму заставацца ў Аўстрыі ўбаку ад свайго гурту я не магу і не павінен заставацца. Чакаю і буду чакаць таго, што прынясе мне мой лёс» (3.04.1947).

Жыцьцё ўскладнялася і канфліктамі, непаразуменнямі між сваіх, у асяродзьдзі той «добрай інтэлігенцыі», якой так неставала паэту. А. Салавей разам з А. Грыцуком і Ўл. Дудзіцкім выдаваў часапіс «Пагоня».¹³⁸ Пасьля выходу чацвертага нумару паўсталі вострыя разыбежнасці між супрацоўнікамі, у выніку якіх улады забаранілі распаўсюджваць часапіс па-за тэррыторыяй лягеру. А тут яшчэ выявілася нястача грошай, выкліканая малой колькасцю падпішчыкаў. Паміж Салаўём і Дудзіцкім адбылася непрыемная

¹³⁸ Вольга Грыцук. 1945, Аўстрыя // Беларус. 1998. №450. С. 7.

размова з узаемнымі абвінавачваньнямі ў спрычыненасці да занядаду беларускага жыцьця ў Зальцбургу. У выніку часапіс спыніў сваё існаванье.

У той жа час Салавей скончыў паэму «Зывіняць званы Святой Сафіі», у якой выявіў перажываньні Ўсяслава Чарадзея — палоньніка. Зъяўленьне паэм зупала зь пікам змаганьня «крывічоў» з «зарубежнікамі». У шэрагу беларускіх лягераў ДП прыхільнікі «крывічоў» палілі паэму, не прачытаўшы яе, не зразумеўшы, з-за аднаго толькі прысьвячэння Віцебічу, на той час вельмі актыўнаму ў палітыцы, аднаму зь ідэолягаў зарубежніцтва. Усё гэта паглыбляла духовы надлом паэта.

«У Койданаве жыў Радзюк Альфрэд і ня было там Салаўя Алекся», — сказаў паэт у адным зь вершаў.¹³⁹ I вось чарговы ліст да Тумаша:

«Калісці ў маленстве, вывучаючы геаграфію, я лятуцеў аб замежных і заморскіх краінах, што паўставалі ў маіх уявах у поўнай велічы сваёй і красе, думаў пра стромыя Альпы, і найлепшым майм жаданьнем было пабачыць зманлівія тады далёкія краіны, прыгажосць іхнае прыроды і абвеяныя славаю помнікі іхнае мінуўшчыны. Сённяня я жыву каля тых самых, выпечаных раней у думках, Альпаў. Але яны цяпер ня прывабліваюць маёй увагі, і ня цікавіць мяне краіна, у якой я жыву. Усё пахмурнае, нуднае й халоднае, і да ўсяго я абыякавы... А сэрцу сіняцца аксамітныя раўніны роднае й каханае Койданаўшчыны, блакітная Вуса, каля якой працякалі найшчасцілінейшыя, хоць вельмі рэдкія й кароткія, дні маленства. Сініца задумна-уважлівы і прыхільна-прываблівы любы Менск, «беларускі Каўказ» — Лагойшчына зь сінявокаю Гайнаю, дзе адшумелі, хоць вельмі балюча й сурова, дні юнацтва.

Яна, адна-адзінайя яна, Радзіма, стаіць у маіх вачох і ўдзень, і ўначы; я ўкленчваю штодня перад Ёю і малюся Ёй так, як умею. И ня бачу я ні асьнежаных Альпаў, і ня быў нават у тых ведамых сьвету мясцінах, куды за вялікія гроши прыязджалі людзі з розных канцоў зямлі, каб пабачыць тое, што іх цікавіла, можа, больш, як некалі цікавіла мяне... Я не магу, паверце мне, не магу

¹³⁹Алесь Салавей. Нятускная краса. С. 224.

пабываць там, дзе трэба было-б пабываць. Кажная адведзіна якой-небудзь мясціны яшчэ больш будзе распальваць мае ўспаміны... Можна закінць мне празмерную прывязанасць да свайго грунту, якая вывела мяне з раўнавагі, пазбавіўшы і пачуцьця, і розуму. Але такое цверджанье было-б няправільным... Нялюдзкае існаванье забрала ў мяне ёсё. Не змагло толькі забраць таго, на што нельга забыцца, чаго нельга забраць» (21.05.1947).

Алесь Салавей зноў шукаў працу. Прапанавалі зьбіраць гроши зь лягернікаў (кожны з ДПістаў мусіў плаціць пэўную суму за сваё пражыванье). Ён адмовіўся, матывуючы tym, што лепей варочаць камяні, як займіца канцылярскаю працай. Наўрад ці гэта быў шчыры адказ: здароўе ягонае не дазваляла працаўца нават на зборы лекавых расылінаў — настолькі пагоршылася. Ён спыніў свой выбар на мэблевай майстэрні, дзе выконваў розную дапаможную працу. Зарабляў 20 шылінгаў на тыдзень. На тыдзень для ягонай сям'і, якая зноў павялічылася, каб выжыць, трэба было мець мінімум 23 шылінгі.

А людзі выяжджалі. Зъехаў у Вэнэціялю Дудзіцкі. Рыхтаваліся Грыцукі. Усё цяжэй пісаліся лісты — гэтая, па словах Салаўя, адзіная нітака, што звязвала са съветам, трымала на зямлі: настолькі мізэрным і нікчэмным бачылася ўласнае жыццё. Колькі лістоў было не дапісаны, бо пачыналі душыць сълёзы...

У 1947 г. Алесь Салавей пераехаў у другі лягер, у якім жылі пераважна летувісы й латышы. Зъ беларусаў — толькі сям'я Салаўя:

«Яшчэ раней, выязджаючы ў няведамы съвет, я добра ведаў аб tym, што мяне чакае наперадзе. Я быў падрыхтаваны да нямінучае й хуткае пагібелі, да пагібелі бяз катняе рукі над галавою, і гэты шлях для мяне быў выгаднейшы, чымся іншы шлях. З волі Божае жыццё маё складалася зусім інакш. Шлях да пагібелі не кароткі, а доўгі й вельмі складаны. Пры такім існаваньні ён разылічаны на пэўны час. У іншым месцы, калі давядзеца выехаць, ён будзе яшчэ даўжэйшы. І я часта думаю — ці ня лепш заставацца на месцы, спадзяючыся на пагібель хутчэйшую? На пагібель мізэрных астаткаў колішняга жыцця, бо

сам я, уласна кажучы, ужо загінуў, пазбаўлены магчымасці працацаць на карысьць таго, з чым сэрца ў розум.

Думкі — думкамі. Але гэныя мізэрныя астатакі — усё роўна нявольнікі свайго мізэрнага існаваньня. І хацелася-б ім хутчэй куды-небудзь паехаць, ды з малымі дзецьмі нікуды не бяруць. Нават у Чылі і ў Аўстралію» (16.11.1947).

Не, ня быў А. Салавей барацьбітом. Прыйнаваўся: «Усё залежыць ад таго, што прынясе жыцьцё. Сам чалавек бязрадны нічым не дапаможа: ні ўпартага працаю, ні заробленымі грашымі» (16.11.1947). Яму ў выпрабаваньні цярпець лягчэй было ў гурце, разам, дзе адказнасці меней, дзе ня так цісціне цяжар рашэння. Калі ж усе надзеі на пераезд у беларускі лягер зьніклі, калі ўсе навокал — добрыя знаёмыя й знаёмыя-ворагі, як Ул. Дудзіцкі, зъехалі, калі застаўся сам-насам, тады ўся роспач, жах, безвыходнасць выліліся, не, хутчэй выбухнулі ў вершы, які рэдактар Ант. Адамовіч не ўключыў у зборнік «Нятуская краса» «дзеля ягонае нецэнзурнае лексыкі»:¹⁴⁰

Блядзі

*Тры вадаплавы адплылі
У далеч, далеч морскай гладзі.
А я застаўся на зямлі.
Паплыць хто здолеў? Хто? Вы, блядзі!
І ўноч, і ўдзень — пры ўсім, пры ўсіх —
Вы грэшным целам гандлявалі.
Народ, радзіму і сваіх
За хуй салдацкі прадавалі.
Цяпер — і гонар вам, і слава.
Вы ўсё займелі. Пакрысе
Вы датаўзлі й да вадаплава.
Куды-ж, куды ўсе паплылі?
У цэнтр культуры, у Эўропу?
У вас жа пізды пагнілі —
Ябаць ня будуць там у жону!*

¹⁴⁰ Алець Салавей. Нятуская краса. С. XV.

У 1948 г. Алесь Салавей атрымаў працу на будаўніцтве. Трэба было ездзіць за 20 км ад дому, таму мог прыяжджаць дахаты адно на суботу-нядзелю. І хоць радаваўся самай працы, пісаў: «Іншым — лягчэй, яны па-за працай умеюць «камбінаваць». Мяне-ж Усівышні пакараў вершам» (19.05.1948).

Праз год паэт зъ сям'ёю выехаў у Аўстралію. І на працяглы час нібы згубіўся: не адпісваў на лісты, не дасылаў свайго адресу, не друкаваўся. Бадай адзіны, хто меў на той час контакт з паэтам, быў Віцьбіч. Менавіта таму апошні і браў на сябе справу абароны Салаўя (як некалі Салавей абараняў Віцьбіча, змагаючыся за сваю паэму «Звініць званы Святой Сафіі»), якому закідалася бязьдзейнасць у беларускай справе. У лісьце да С. Хмары ад 4.07.1955 г. Віцьбіч піша:

«Пераходжу да Алеся Салаўя. Перш за ўсё мушу зазначыць, што ён, як чалавек, бадай зусім пазбаўлены жыцьцёвага гарту Ўладзімера Дудзіцкага. На ўсіх, хто зъ ім блізка сутыкаўся, ён рабіў уражанье кволасці. Нават нягледзячы на свае часам вельмі гострыя памфлеты, прысьвечаныя «думніцам», да якіх ён і дагэтуль ставіцца з пэўнай засыярогай. Салавей як паэта абраў сабе сугучны пісцюдонім. [...]»

Алесь Салавей шмат піша, але тымчасам для сябе, не для друку. Алесь Салавей па самай сваёй наскроў паэтычнай натуры ніколі ня станеца Альбертам Кадняком вылучна. Тоє-ж, што будзе для сваіх дзяцей дах над галавой, трэба ўсяляк вітаць. Мімаволі прыгадваеца, што падлетак Алесь Салавей вымаў з пятлі няжывым свайго дзеда, які забіў сябе паслья ссылкі бальшавікамі Алесіевых бацькоў. Таксама прыгадваеца, па прыезьдзе ў Аўстралію Алесь Салавей на нейкі час псыхічна захварэў, а ў сувязі з гэтым патрабуе цяпер далікатнага падыходу з боку сваіх сяброў».¹⁴¹

У 1978 г. у лісьце да сям'і Найдзюкоў у ЗША Ларыса Геніюш пісала:

«Пра съмерць святой памяці Алеся Салаўя мы ведаем ад ягонай жонкі і сяброў. Жаль адносна маладога яшчэ паэта, адзінокага і абяздоленага Беларуса. Аўжо-ж, ня ён адзіны...»

¹⁴¹Летапіс Беларускай Эміграцыі. 1989. Лістапад. С. 131.

Некалі пісаў мне, што пакінуў Беларусь у 22 гады і на чужыне стаў ужо дзедам, гадуе ўнукаў. Няхай спакойна яму съпіща ў гэтай далёкай гасціннай зямлі».¹⁴²

Сярод папераў Алеся Салаўя застаўся накід¹⁴³ — пачатак верша? эпітафія?

*Ды можца сам, як чалавек, схіліўся,
а ў вершах быў я ичырым ад душы.
Усьцяжкі быцьця шляхі перасякліся —
гамонкі шлях і шлях глухой цішы.*

---

¹⁴²Лістуванье Л. Геніюш перахоўваецца ў архіве БІНІМу.

¹⁴³Арыгінал накіду перахоўваецца ў прыватным архіве Л. Юрэвіча.

KAMUNIKAT.org

III

KAMUNIKAT.org

KAMUNIKAT.org

Айцы марыяны

«Зъбіраючы пакрысе ўсюды раскіданы матар'ял
аб нашай старасьвetchыне, ня раз думаю, што гэта-ж
нашы аграмадныя скарбы, за якія мы нясём адказнасьць
перад Богам і перад народам, каб сабраць аб іх усё, што
агулам яничэ магчыма сабраць. Думаю, што нават сухое
пералічэнне гэтых памятак ужо будзе мець свою
вартасьць. Падобна як мучаніцкая кроў зьяўляеца
таёмным удабрэннем для непераможнае веры, так
помнікі духовае культуры, нават іхнія руіны
падтримоўваюць духовы рост народу».

Айцец Леў Гарошка

Зарганізаваны ў 1693 г. у Польшчы съвятаром Станіславам Папчынскім, забаронены пазней царскімі ўладамі, ордэн марыянаў быў адроджаны на беларускай зямлі біскупам Юрыем Матулевічам (Юргіс Матуляйціс). У 1923 г. у Другі намаганньнімі Матулевіча быў закладзены кляштар беларускіх марыянаў. Сродкі на яго заснаваньне зьбіраў у Амэрыцы (1921—1923) супэрсыр Андрэй Цікота, у будучыні генэрал айцоў марыянаў (1933—1939), закатаваны бальшавікамі ў 1952 г. Дапамагла таксама княгіня Магдалена Радзівіліха, ахвяраваўшы сваё дыямэнтавае калье. Праіснаваў кляштар нядоўга — да канца 30-х, але законьнікі кляштару, ягоныя клерыкі й вучні, а таксама

тыя, хто пазней увайшоў у Ордэн, адыгралі немалую ролю ў разьвіцці беларускай нацыянальнай ідэі ня толькі на Беларусі, але й на эміграцыі.

Першым быў прыняты ў Друйскі кляштар айцец Казімер Смулька (1894—1965). Потым прыехалі айцец Язэп Даушута (1891—1966) і айцец Віталіс Хамёнак (1889—1972). Пасля ліквідацыі польскімі ўладамі кляштару яны ўтрох пераехалі ў манастыр гораду Скужэц каля Седлец у Польшчы. Астатнім пащенцавала менш: айца Фабіяна Абрантовіча зьнішчылі бальшавікі; айца Антона Ляшчэвіча й айца Юрыя Каширу — фашысты. Толькі адзінкі змаглі выехаць на эміграцыю: айцы Ф. Журня, Т. Падзява, Я. Малецкі (у ягоных усламінах «Пад знакам Пагоні» колькі радкоў прысьвечана Друі), некаторыя іншыя.

Адной з найбольш прыкметных постасцяў сярод айцоў марыянаў у Друі й на эміграцыі быў айцец Язэп Германовіч (1890—1978). Пра пачатак ягонай сьвятарскай дзеянасці ў мястэчку Лужкі расказвае Васіль Стома (1911—1992; псеўданімы В. Сініца, В. Наддзвінскі) ва ўспамінах «Маё мястэчка»:

«Аб адным з рэзыдэнтаў клябаніі, гэта аб а. Язэпу Германовічу, у мене засталіся самыя добрыя ўспаміны. Будучы ўжо дарастаючымі хлопцамі, я й мае сябры часта наведвалі а. Язэпа, нібы «прыпадкова» зайшоўшы ў клябанію. Дзеля гэтага, ідучы са школы, мы «скарачалі» дарогу, а фактычна рабілі кілямэтра паўтара кругу, абы толькі зайсьці да а. Язэпа. Ён-жа заўсёды спатыкаў нас з прыветнай усьмешкай і для кожнага зараз-жа выносіў вялікую лусту хлеба, наスマраваную духмяным мёдам, і спорны чырвонабокі яблык. Мы, ведама, ня вельмі адмаўляліся ад пачастунку, пасля якога а. Язэп жартаваў з намі, апавядоючы съмешныя гісторыі, дэкламуючы беларускія вершы або і тлумачачы нам, хто мы такія і чым мы рознімся ад палякоў ці расейцаў. Уканцы, як бы штосьці прыпомніўшы, ён неяк ласкава ўсьміхаўся і казаў:

— А можа-б вы зайшлі ў касьцёл і памаліліся, малітва нікому не зашкодзіць.

Тады некаторыя з нас адказвалі, што мы праваслаўныя. А. Язэп на гэта адказваў з мілай усьмешкай, што для Хрыста няма

ні праваслаўных, ні каталікоў, абы толькі моцна верыць у Яго, а Ён сам разъбярэцца, якая вера больш правіловая й справядлівая.

— Ну, а як будзе з Абам [габрайскі хлопчык]? — ня ўнімаліся мы. — Ён-жа ня верыць у Хрыста.

Айцец Язэп на хвілінку задумваўся, а пасля з прыемнай усьмешкай казаў:

— Аба няхай моліца свайму жыдоўскуму Богу, Ён пачуе ягоныя малітвы і ў каталіцкім касьцеле. Толькі няхай не забудзецца зьняць шапку, уваходзячы ў касьцёл, — да даваў ён.

Часта ў сівяточныя дні, праходзячы каля касьцёлу, можна было пабачыць на *цвінтары* групу людзей, якія чамусыці не заходзілі ў касьцёл, хоць там адбывалася Божая Служба. Праз некаторы час яны, як-бы кімсь пакліканыя, турмам валілі ў касьцёл. Справа тлумачылася вельмі проста: гэта мясцовыя ўрадаўцы, панкі і падпанкі, а таксама іх падпяявалы выходзілі з касьцёлу, калі а. Язэп пачынаў беларускае казаньне, і вярталіся назад, калі ён гэтае казаньне канчаў.

Апрача нацыянальна-ўсёведамляючай працы, а. Язэп праводзіў таксама і дабрадзейную, хоць і моцна агранічаную, дзякуючы мясцовым спэцыфічным умовам і варожа настаўленай да яго пануючай, а тым самым і больш заможнай клясы, ад якой ён у сваю чаргу ня мог чакаць ніякай дапамогі. Так што гэтая дзейнасць апіралася выключна на яго ўласныя матар'яльныя сродкі. І трэба зазначыць, што ён ніколі іх не шкадаваў для патрабуючых [гаротных, бядотных].

Лужэцкая рымска-каталіцкая парафія была аднай з найбольшых у акрузе, бо да касьцёлу ў Гарманавічах было больш дванаццаці кілямэтраў, у Задарожжы каля пятнаццаці, а ў Язьне і цэлых дваццаці пяці. Так што пробашчы, якія былі перад ім і пасля яго, жылі, можна сказаць, больш чым заможна. Часта іх можна было бачыць едучых на парцы коні і з фурманом, і наагул у клябаніі аж мітусілася ад службы [ад колькасці прыслугі], а ў а. Язэпа была заўсёды пацыраваная сутана й стаптаныя чаравікі. Але калі ў мястэчку здарылася камусь бяда, то ён у першую чаргу ішоў да а. Язэпа й, нягледзячы на тое, ці ён быў каталіком, праваслаўным, ці нават жыдам, заўсёды атрымоўваў дапамогу ў меру магчымасцяў гэтага сапраўды Добрата Пастыра.

Ясна, што пробашча з такім характарам не маглі цярпець ані съвецкія, ані духоўныя ўлады, і ён неўзабаве апынуўся ў Друі, а крыху пазней у Харбіне, аб чым ён дакладна апісаў у сваёй кніжцы "Кітай—Сібір—Масква".¹⁴⁴

Імя айца Язэпа Германовіча добра вядома, як і ягоныя літаратурныя творы, падпісаныя псеўданімам Вінцук Адважкны: «Байкі», «Князь і лапаць», надзвычай каштоўныя ўспаміны, зъмешчаныя ў часопісе «Божым Шляхам». А вось зь ліставаньня айца Германовіча зь Віцьбічам мы даведваемся пра існаванье п'есы «Беларусь у крыві і ў вагні», пра яе гісторыю, а таксама асобныя факты з жыцця аўтара.

«Мае «Ўспаміны» маюць неяк пайсьці ў пераклад на ангельскую. Спадарыня Бачалёр, ангелька, згадзілася тлумачыць з польскага перакладу, які быў аўтарызаваны й даволі добра прыняты ў польскім грамадзтве. Пры гэтым перасылаю копію маёй драмы-трагедыі «Беларусь у крыві і ў вагні» і прашу ласкава, але моцна яе скрытыкаваць, а нават паправіць мову. Мушу прызнацца, мяне добрыя людзі ўсьцяж папраўляюць, бо я сам моцна-нямоцны ў роднай мове. Нарадзіўся і гадаваўся ў мястэчку Гальшаны, у якім мова беларуская, на дзіва, ня згодная з навакольлем: у нас усё кіруеца на «і», напрыклад, *папіцеў, пасідзеў, біроза, сікера*. Цікава, што такую мову я спаткаў у Прыдруйску. Магчыма, што жыхары Гальшан і Прыдруйску зьнекуль былі Сапегамі прывезены. А Гальшанскі замак съведчыць аб Сапегах, а Гарадзішча ў дзівюх вёрстах ад мястэчка съведчыць аб князёх Гольшах. А вучыўся я ў школах расейскіх і ў духоўнай спольшчанай сэмінарыі ў Вільні. Працаўаў съятаром спачатку ў мазурох у Беластоку і толькі ад 1919 г. у Ваўкавыскім, пасля ў Слонімскім, дальш у Дзісьненскім і нарэшце ў Браслаўскім павеце. Далей 14 гадоў у Кітаі (там у мове расейскай у школе-гімназіі), пасля ў Сібіры — 6 з паловай год, і яшчэ ў Польшчы — 4 з паловай, далей Рым, Амэрыка, Лёндан... Як бачыце, паўстала такая мікстура розных моваў і ўплываў, што маю абавязак прасіць людзей практычных папраўляць маю граматыку. І пакорна прашу вашае ласкавасці на цырамоніца, а

¹⁴⁴ Васіль Стома-Сініца. Мае мястэчка // Полымя. 1998. №12.

добра парадзіць і памагчы аўтару ў ягоных слабасцях, зусім зразумелых. А пісаць па-беларуску я пачаў, маочы блізка 36 гадоў пад націскам ксяндза Адама Станкевіча і сп. Гарэцкага, які мяне проста прымушаў да гэтага, кажучы: «Табе, айцец, грэх будзе, калі ня будзеш пісаць!» З таго я пачаў пісаць у 1919 і ўжо далей «грашыў», пішучы розныя разнаёкасці, пакуль ня перарваў мяне Харбін.

Драму пасылаю пакуль у брульёне: калі яна пройдзе этап крытыкі і адляжыць крыху спакойна, тады вазьмуся яе перарабіць на чыстую да выдання ў кніжцы — зразумела, калі крытыка яе не збраеке цалкам! І яшчэ прашу звярнуць увагу на зьмест гістарычны і лёкальны ў Росіцы, ці няма там аніякіх памылак? Нават можа штосьці патрабуе папраўкі у адносінах немцаў да беларусаў і ў ваенных нямецкіх формах, чынох, назовах. А мястэчка Росіца ёсьць тая самая, а ня іншая Расіца. І я рады, што Вы памаглі мне ўстанавіць тэрмін зынішчэння той Росіцы, бо якраз законьніцы гаварылі аб месяцы лютым і аб днях аўторак, серада, чацвер — гэта супадае з канцом лютага і з датамі, якія я ўжо прызнаў фактычнымі» (22.09.1967).

«Адносна маіх «паветалізмаў Гальшанскіх» хачу зацеміць, што яны ня дужа сходзяцца з такімі-ж Францішкам Багушэвічам, бо мае славуная Гальшаны, на дзіве, маюць зусім адметную мову ад ашмянскіх — да таго, што нават аб Ашмяне (гэта нашае паветавае-раённае места) у Гальшанах гавораць: «Там жывуць мужыкі, бо кажуць «ня трэба»!. Бо тое ў Гальшанах пануе «і», як дразніць наўкол нашых: «Альшанец узяў сікеру і паліцеў па бірэзынічку». Я-ж, праўда, ужо адвык ад таго ўпартага «і», але засталося ў мяне маса ўсякае мешаніны...

І вельмі крыўдна, калі кажуць аб славуных гістарычна Гальшанах, што яно «село». Я сам яшчэ помню, як у гальшанскім замку на Замкавай вуліцы (афіцыяльна называлася Вішнеўская, але ніхто ў нас яе так не называў) на загад памежніка генэрала Гарбанёва збівалі чатыры вежы па рагах парку. А ўласнікамі замку былі князі Гольшы, паслья — Сапегі, наступна — Корсакі, паслья паўстання 1863 г. генэрал Гарбанёў і нарэшце новая «хвігур» расейская Ягмін, хоць прозвішча ягонае летувіскае. У Гальшанскім касцёле быў маўзолеум-помнік

Паўла Сапегі, фундатара касьцёла — чатыры ляжачыя фігуры: князь і трох ягоныя жонкі (пэўна-ж, паступова іх меў) — вялікая, сярэдняя і найменшая. Цудоўная мастацкая разьба — у разъмеры больш нармальнага росту чалавека, у шэрым мармуру. Ператрываала войны і рэвалюцыі, але што зь ёю цяпер, ня ведаю, бо касьцёл aberнены на склад...» (8.11.1967).

«Дзякую Вам за ліст і за Вашу, як кажаце, «гутарку» аб маёй ня зусім здатнай, а таму і сапраўднай асабістай трагедыі. Найперш важна тое, што Вы дакладна акрэслілі месца тае дзеі, а таксама апісалі нямецкіх і савецкіх дзеячаў.

Тут хачу адразу зазначыць, што падзеі ў маёй драме ня выдуманыя, але ў аснове ўзятыя з пратаколу, які прывёз з Польшчы адзін з нашых айцоў (Ф. Журня). Ён дакладна апітаў адну сястру-законьніцу, якая сама перажывала ўсю трагедыю і сьпісаў зь яе словаў, і яна паслья ўсё падпісала: там паказаны дні й гадзіны і іншыя факты. Між іншым, яна паказала, што ўласна афіцэры былі немцы, а пры іх перакладчык быў латыш. Яе справа заслугоўвае на поўны давер, бо айцец Кашыра, які быў зьнішчаны ў канцы, які адвез сясьцёр у Другую, дасказаў ім, што дзеялася ў мястэчку падчас забойства людзей, бо ён сам належаў да группы вожчыкаў, што перавозілі народ з касьцёла да назначаных пунктаў. І нарэшце па пару тыдняў гэтыя-ж законьніцы адведалі пажарышча і там пазналі руку айца Кашыры з ружанцам, а таксама і другія знакі злачынства тае экспэдыцыі. Значыць, усе падзеі, уцік народу, замкнёнага ў касьцёле, — гэта ўсё сапраўднае: народ там маліўся, плакаў, спавядаяў ды чакаў пэўнае свае згубы.

Айца Ляшэвіча я знаю асабіста ў Харбіне: ён часткова працаваў у нашай школе і быў майм прыяцелем, дык ён у мяне апісаны зусім натуральна і аўтэнтычна. Айцец Кашыра быў майм вучнем у Друйскай гімназіі і паслья яшчэ я спатыкаўся зь ім у Другі ў гадох 1936—38, калі меў перапынак між першым ды другім сваім знаходжаньнем у Манчжурыі. Тады Кашыра быў маладым святаром, і я таксама яго апісаў дакладна. Законьніцаў я даў сапраўды зашмат для трагедыі (10); яны працавалі ў Росіцы і другіх парахвіях, але пры аказіі яны ўсе былі сагнаныя ў самую Росіцу і там перажылі катастрофу. Не захацелі пакінуць пляцу

сваёй духоўнай і самарытанскай місіі, хоць адклікала іхняя Генэральная Матка і выпраўлялі немцы ў Другу. Вядома, дэталі ў мяне выдуманыя, але надта асыцярожна, каб ня выйсьці задалёка ад ведамых фактав. Думаю, што трэба будзе ва ўступе абгаварыць і абаснаваць гісторыю тых дзён.

П'еса зусім ня мае прэтэнзіі да тэатру, а больш мае надзею трапіць у рукі чытачоў, каб маглі даведацца аб такім выдатным фрагмэнце, які ілюструе агульны стан беларускага народу падчас II сусьветнай вайны» (1967).¹⁴⁵

Язэп Германовіч меў намер напісаць другую кнігу ўспамінаў «Учора—сягоныня—зайтра», пачатак якой друкаваўся ў часапісе «Божым Шляхам», але занятасць рэдактарскай працы, а неўзабаве заўчастная съмерць не дазволілі завяршыць успаміны.

Айцец марыянін Леў Гарошка (1911—1977) ня быў выхаванцам Друйскага кляштару; начаткі навукі ён атрымаў у ня менш знакамітай беларускай вучэльні — Наваградскай гімназіі. Пра свайго настаўніка Аляксандра Орсу, пра мітрапаліта Шэптыцкага, Парыж, арганізацыю беларускага школьніцтва ў арміі Андэрса ды яшчэ багата пра што — у ненадрукаваных да сёньня ўспамінах айца Льва (як, дарэчы, ненадрукаваныя і зборнік беларускіх прыказак, і матар'ялы да грэцка-лацінска-славянска-беларускага слоўніка). Добра вядомыя ягоныя навуковыя, тэаялгічныя працы, мастацкая проза, жыццязіпісы беларускіх съявтароў Талочкі, Станкевіча, Неманцэвіча.

Менш вядомае някідкае жыццё самога айца Льва. Вось колькі вытрымак з прыватнага ліставання айца Гарошкі, якое пераходзіцца ў БІНІМе й дае прыблізнае разуменне, чым і як жыў гэты чалавек:

«18.10.1967 памёр мой бацька ў роднай вёсцы на Беларусі. Паўгоду перад тым памерла маці. І гэта сталася ўсяго дзень пасля таго, як я ў Парыжы адзначыў свае 30 гадоў съвятарства і тыдзень пасля таго, як выйшла з друку мая кніжка. Хоць бацька меў ужо 83 гады, але я вельмі балюча адчуў ягоную съмерць. Ён быў чалавек нязвычайны. Нават трапіў на старонкі літаратуры:

¹⁴⁵Лісты пераходзіцца ў архіве БІНІМу.

Янка Брыль успамянуў яго у сваёй кнізе «На Быстранцы» — аповесць «У сям’і», — дзе гаворыць аб фэльчару Юрку Пятровічу: гэта мой бацька Юрка Пятровіч. Цяпер ужо крыху хайтурны настрой праходзіць, і зноў мушу браща за працу. Пазаду чора перадрукаваў колішні мой рэфэрат аб Слуцкім паўстанні як асобную брашуру і выдаў яе на рататары...

Я на працягу гэтых 20 гадоў пісаў залішне многа і да таго быў перамучаны, што нават на лісты было цяжка адказваць. Цяпер ужо крыху лепш. Але баюся, каб зноў не перацягнуць струны, бо тут, у нас, у Лёндане, гэткая небясьпека існуе заўсёды. Тут-жэ у нас даволі моцны беларускі цэнтр, які мае царкву, манастыр, школу, бібліятэку, музэй, ну і даволі вялікі агарод. А людзей малавата. Дык працы ёсьць заўсёды болей, чым яе магчыма зрабіць...

Калісьці ў часе мае бытнасьці ў Парыжжу мне давялося пачуць ад аднаго місіянэра такую прыгожую думку аб працаўтасці. Гэта быў італійскі сьвятар, які доўгія гады працаваў місіянэрам у Кітаі. Адтуль яго выкінулі камуністы ў 1958 г. Ён прыехаў у Парыж да айцоў лязарыстau, дзе жыў і я. Нягледзячы на свае 80 гадоў, ён заўсёды быў нечым заняты. Заўважыўшы, што я нікуды ня выходжу на рэкрэацыі, прыйшоў у мой пакой і пытае, што я раблю. Я расказаў яму аб сваёй працы і паказаў на стол, завалены рознымі паперамі і кнігамі. Ён кажа:

— Можа, я Вам магу у чым-небудзь памагчы?

— Ойча, я бачу, што Вы і так заўсёды чымсьці заняты, — адказаю. — Вам, маочы 80 гадоў, ужо належыцца заслужаны адпачынак.

— На адпачынак маем цэлую вечнасьць, — адказаў, сімляючыся, і з ахвотаю ўзяў перапісваць на машынцы вялікі французскі тэкст».

Апошнім на эміграцыі, чый лёс зьнітаваны з Друйскім кляштарам, быў Часлаў Сіповіч. Ён нарадзіўся 8 сінегня 1914 г. на Вялейшчыне, у вёсцы Дзедзінка (адсюль ягоны псэўданім А. Дзядзінка або А. Дз-ка, якім падпісваў артыкулы, прысьвежаныя Ю. Віцьбічу, а. Я. Германовічу, а. Л. Гарошку). Вучыўся ў Друйскай гімназіі, там жа атрымаў навіцыят у айцоў марыянаў. Духоўную асьвету здабываў у сэмінарыях Вільні й Варшавы,

потым у Рыме, дзе і стаўся съятаром. Па сканчэнні Грыгарыянскага Ўніверсытэту чатыры гады наведваў Пантыхікальны Інстытут Вывучэння Ўсходу, напісаў доктарскую дысертацию пра кіеўскага мітрапаліта XVIII ст. Язона Смагарэўскага. У 1947 г. пераехаў у Лёндан, дзе стаўся заснавальнікам і першым рэктарам Беларускай Грэка-Каталіцкай Місіі.

Не ў апошнюю чаргу дзякуючы намаганьням Сіповіча, у 1951 г. на кангрэсе «Pax Romana» ў Рэймсе было афіцыйна прынятае ў сябры гэтай арганізацыі Беларускае Акадэмічнае Каталіцкае Аб'яднанье «Рунь». Суправаджалася гэта парадам і вялікімі ўрачыстасцямі. За колькі дзён перад тым БАКА «Рунь» мела першы ў гісторыі Тыдзень Беларускіх Каталіцкіх Інтэлектуалістаў.

Ч. Сіповіч ня цураўся й палітыкі. У 50-х гг. у Раду БНР уваходзіў зарганізаваны ім Беларускі Незалежніцкі Народны Хрысьціянскі Рух.

У сан біскупа й на становішча апостальскага візытатора для беларусаў Ч. Сіповіч быў узведзены ў 1960 г. Папам Янам XXIII. Хіратонія адбылася ў Мюнхене падчас XXXVII Міжнароднага Эўхарыстычнага Зыезду.

З 1963 да 1969 г. уладыка Часлаў займаў становішча генэрала ордэну марыянаў і жыў у Рыме. У гэтым званні ён зьдзейсніў два падарожжы вакол съвету па беларускіх мясьцінах. Быў актыўным удельнікам Другога Ватыканскага Сабору.

Унікальным прэзідэнтам сталася арганізація Сіповічам съяткаваньне 25 Сакавіка ў парлямэнце Вялікабрытаніі. У прысутнасці парлямэнтарыяў, у залі, упрыгожанай бел-чырвона-белым сцягам, прэзыдэнт Рады БНР Мікола Абрамчык прачытаў даклад, потым адбыўся канцэрт.

Тытанічных выслікаў патрабавала арганізацыя знакамітай сёньня Скарынаўкі — Беларускай Бібліятэкі й Музэю імя Ф. Скарыны, — дзверы якой адчыніліся ў 1971 г. Дзе толькі магчыма, Часлаў Сіповіч шукаў кнігі, рукапісы для яе папаўнення. І здабываў сапраўдныя каштоўнасці! У лісьце да спадарства Галікоў ён піша:

«Вярнуўся я шчасльіва ў Лёндан 29 лістапада 1973 г. Прывёз і перадаў у сковішчы Беларускай Бібліятэці імя Францішка Скарыны Статут Вялікага Княства Літоўскага, які Вы мне перадалі ў Вашым памяшканьні ў Стамфардзе дня 22 лістапада. Перадаў я таксама ад Вас ва ўспомненую Бібліятэку: 1. Урадавы Весьнік Генэральнага Камісара Беларусі за гады 1941-44; 2. Рукапіс «Rózna Milosc Boga», опера ў двух актах Дуніна-Марцінкевіча, 1860».

Для бібліятэкі біскуп выдаў *The pontifical liturgy of Saint Chrysostom: a manuscript of the 17th century in the Slavonic text and Latin transliteration together with The Life of Theodore Scuminovic, Bishop of Gratianopolis, Suffragan and Archdeacon of Byelorussia* (1978).

Ч. Сіповіч зрабіў багата, каб памяць па беларускіх съвтарох ня згінула. Ім, беларускім съвтарам, прысьвечаны апошняя некалькі нумароў часопісу «Божым Шляхам», рэдагаваныне якога Сіповіч узяў на сябе пасля смерці айцоў Л. Гарошкі й Я. Германовіча. На старонках часопісу ён дзяліўся выдавецкімі праектамі, якія, на жаль, засталіся не реалізаваныя.

Памёр біскуп Часлаў Сіповіч 4 кастрычніка 1981 г. падчас съвяткаваньня 10-годзьдзя Скарынаўкі. Ажыццяўіць ягоныя задумы, выдаць успаміны беларускіх съвтароў, напісаць книгу пра самога ўладыку — значыць ушанаваць памяць айцоў марыянаў, аддаць належнае зробленаму імі дзеля Беларусі.

Тавізаўцы

*Кожны дзень прыходзіць расьцьвітаць,
Каб пасъля памерці за гарамі.
Мы ня хочам радасці вітаць,
Што чужымі дадзена ружкамі.*

Максім Лужсанін

«Узвышша», «Маладняк», БелАПП, «Пробліск»... Знаёмыя назвы, за якімі стаяць людзі, творы й зь якімі ў кожнага, знаёмага зь літаратурай тых гадоў, звязана ўяўленыне пра гарачыя дыскусіі, суровыя абвінавачваныні, бескампрамісную літаратурную барацьбу. І здаецца часам, што дзеянасьцю афіцыйных літаратурных аб'яднанняў вычэрпвалася рэалізацыя тагачасных пісьменьнікаў. Якія пачуцьці — акрамя «бурапеннага»? Ці былі іншыя памкненіні, як «у рожкі са старымі»? Вось з выключнаю цеплынёй згадваеща сяброўства ў Беларускім Педагагічным Тэхнікуме, съпіс гадаванцай якога можна парашуноўваць са съпісам сяброў Саюзу Пісьменьнікаў. Як і з мартыралёгам. Што было яшчэ?..

У прыватных архівах беларускіх пісьменьнікаў у ЗША часта можна сустрэць нечаканыя звесткі ѹ факты пра мінулае, даваеннае жыцьцё ў Менску. Яны выводзяць за рамкі

прывычных, традыцыйных уяўленьняў і ўводзяць у скрытае ад зньешняга зроку нутраное жыцьцё пісьменьнікаў.¹⁴⁶

---

¹⁴⁶Зъ лістоў Ю. Віцьбіча да Ант. Адамовіча:

«Нарыс пра Эдуарда Самуйлёнка я распа чаў і, магчыма, неўзабаве скончу. На мой асабісты пагляд, гэты выдатны пісьменьнік стаўся ахвайрай бальшавізму, які перакруціў яго як пісьменьніка і забіў як чалавека. З гэтым паглядам супадае загаловак — «Спадманулі русальчыны съцежкі». Бязумоўна, на пагляд таго артадокса, што, поркаючыся ў Нью-Ёркскай Публічнай Бібліятэцы, шукае ў пісьменьнікаў колішніх блохаў, Э. Самуйлёнак на 120% савецкі пісьменьнік, аб чым съведчыць ягоная афіцыйная творчасць і ордэн. Нажаль, такі артадокс не разумее, што простая лінія ў жыцьці — ад калыскі да труны — уласцівая толькі съвятым і недарэкам. Аднак, калі няма геамэтрычнае простае, затое існуе адзіны напрамак з тымі ці іншымі тымчасовымі зрывамі... Мне здаецца, што ні адзін добрасумленны крытык не пачне абагульніваць творчасць ці жыцьцё таго ці іншага пісьменьніка на падставе вылучна ягоных зрываў. Хочацца прывесці адзін прыклад, што съведчыць аб tym, як камечыла савецкая рэчаіснасць душы «інжынэр аўтамабільных душаў».

Міхась Багун меў зайды напагатове 5—6 вершаў «На съмерць правадыра». Калі хто-небудзь зь іх здыхаў, дык ён, падставіўшы адпаведнае імя, як хутчэй бег са свае Даўгабродзкае ў «Звяздзу» ці «Чырвоную зьмену». Аднойчы, калі памёр Дзяржынскі, пабег ён з прачуальным вершам у «Звяздзу». Прыйбег, аж засопся, а зь яе выходзіць Тодар Кляшторны і ўсыміхаецца: «Дарма, братка. І тут, і ў «Чырвонай зьмене», і ў «Работніцы і сялянцы», і ў «Піянэры Беларусі» ідзе маё». Хто ў стане кінуць камянём у гэтых двух, што сталіся ахвярамі бальшавізму?» (21.11.54)

«Заўчора даведаўся пра съмерць Андрэя Александровіча. На разе спрабую прыгадаць яго чым-небудзь добрым і... ня ў стане. І справа тут палягае не ў асабістым, не ў ягоным сталым цкаваныні мяне (ягоны-ж подпіс першы пад артыкулам у «ЛіМе» «Нашы абвінавачваны Віцьбічу»). Між іншым, характэрна, што не пісьменьнікі-гэбраі, а жонка А. Александровіча заўважыла «герэтычнасць» назову «Лшона Габоа Бійрушалайм». Перадусім згадваецца подлы вершаваны данос «Цені на сонцы», што цалкам супадаў з невершаванай жыцьцёвай

Так, у багатым ліставаньні Ю. Віцьбіча неяк напаткалася назва невядомага мне літаратурнага аб'яднаньня ТАВІЗ.¹⁴⁷ Абрэвіятура расшыфрувалася ў лісьце да Ант. Адамовіча, які ў той час працаўаў над кнігай пра беларускую літаратуру. ТАВІЗ — Таварыства Аматараў Выпіць I Закусіць (вынайшаў назыву Міхась Багун). У назьве выразна адчуваецца немалая доза адкрытага эпатажу, насымешкі над заарганізаванасцю тагачаснага літаратурнага жыцця. Да таго ж не было сумнення, што ўсякія афіцыйныя й неафіцыйныя ахоўнікі чысьціні ідэалагічных радоў успрымуць аб'яднанье з такой назвой як зборышча алькаголікаў.

Дык чым жа быў ТАВІЗ? Па съведчаньні Віцьбіча, гэта была спроба аб'яднаць беларускую багему, стварыць пэўную апазыцыю «пісьменніцкаму калгасу»:

«Беларуская багема, бадай, нічым не адрознівалася ад багемаў іншых нацыянальнасцяў. Яна зьяўлялася пратэстам супраць існуючага «Пракрустава ложа». На паседжаньнях багемы без старшыні і сакратара за кухлем ці кілішкам чыталіся творы, якія пісалі для сябе, а не для друку. Тут кожны адчуваў сябе самім сабой, тут скідаваліся тыя «маскі», пра якія прыгадваў Язеп Пушча».

У ТАВІЗ у розныя часы ўваходзілі Тодар Кляшторны, Уладзімер Хадыка, Васіль Каваль, Алесь Дудар, Міхась Багун, Валеры Маракоў, Эдуард Самуйлёнак, Сяргей Дарожны ды іншыя. Атмасфера ТАВІЗу была, верагодна, незабы́наю, бо й

практикай — Александровіч добра ведаў, як адчыняюцца дзъверы ў ГПУ, і не адзін пісьменнік загінуў дзякуючы яму. «Эх, Андрюша, Вырвиглаз. Налетай, рабочий класс», — так трапна ахарактарызаў яго незабытны Уладзімер Хадыка.

Таму, калі дайшла чарга да Александровіча, дык, наколькі я чуў, ніхто ў душы не спачував яму з гэтае прычыны. У часе допытаў яму зламалі два рабры, але й на Ігарцы ён заўсёды выхваляў «вялікага» і «мудрага» Сталіна (успамін Тодара Лебяды), чым узбройў супраць сябе большасць з паняволеных...» (1963 г.)

Арыгіналы лістоў перахоўваюцца ў архіве БІНІМу.

¹⁴⁷Лісты Ю. Віцьбіча зъмешчаны ў: Архіўная кніга / БІНІМ. НЁ., 1996.

праз гады паўставала як жывая; да яе апэляваў і знаходзіў у ёй аргументы для літаратурных дыскусіяў ужо немалады Віцьбіч:

«І нечакана мне згадваецца Менск, ТАВІЗаўскія часы, шашлычная на Камсамольскай, Тодар Кляшторны і Міхась Багун. Вельмі таленавіты паэта з Божае ласкі, мой асабісты сябра Тодар Кляшторны вырашыў адзначыць у шашлычнай выйсьце ў съвет свайго, нажаль, халтурнага зборніку вершаў з гучным назовам «Праз штурм на штурм», на які Міхась Багун адгукнуўся артыкулам «З дарогі, крот і кракадзіл». Ці хіба гэты артыкул зъяўляўся толькі і вылучна памыямі? Як цяпер бачу ды чую, што Тодар Кляшторны (у маёй прысутнасці) моцна паціснуў руку Міхасю Багуну і сказаў:

— А ты меў рацыю, Міхась». ¹⁴⁸

«Зъбіраліся звычайна або ў каго-небудзь на кватэры (праважна ў Багуна), або ў 2-ой гасцініцы, калі я прыязджаў з Віцебску, або ў шашлычнай на вуліцы Камсамольскай, або ў маленькай піўнушцы — уніз па вуліцы Савецкай, або (у крайнім выпадку) у сутарэнні Дома Пісьменніка, дзе меўся пэўны час рэстаран. У сувязі з апошнім меў няпрыемнасць: у адказ на заўвагу Эдуарда Самуйлёнка — «паграбок Аўэрбаха» — заўважыў: «А можа паграбок Авербаха?» ¹⁴⁹ У той-жа дзень меў афіцыйную сустрэчу з Андрэем Александровічам, які даводзіў мне геніяльнасць Леапольда Авербаха».

Як і чакалася, афіцыйныя напады на ТАВІЗ ішлі «па лініі» абвінавачваньня ў «злоўжываньні алькаголем». За ўдзел у ТАВІЗе Тодар Кляшторны нават ня быў прыняты ў сябры Саюзу Савецкіх Пісьменнікаў Беларусі, а толькі ў кандыдаты. Менавіта нефармальная насыць ТАВІЗу выклікала асаблівую насыцярожанасць і нездаволенасць уладаў. У той час, калі ўлады дабіваліся

¹⁴⁸ Зь ліста Ю. Віцьбіча да Ўл. Сядуры // Летапіс жыцьця беларускай эміграцыі. 19. 1984. Чэрвень. С. 5.

¹⁴⁹ Сутнасць насымешкі лёгка зразумець, калі прыгадашь, што адна зь дзеяў «Фаўста» Гётэ адбываецца ў піўніцы Аўэрбаха ў Ляйпцигу, а Леапольд Авербах быў галоўным ідэолягам БелАППу, начотнікам з вузкасэктанцкімі паглядамі, ахоўнікам «праплетарскай чысьціні» літаратуры.

кантролю над кожным крокам пісьменьніка, існавала нейкае быццам бы штукарскае, непадкантрольнае аб'яднанье. Ужо тое, што тут чыталіся творы, якія й не былі разылічаныя на афіцыны друк (такія творы заўсёды выклікалі падазронасць уладаў, хаты «самвыдату» ў тыя гады яшчэ не было), рабіла ТАВІЗ «несавецкім». На тавізаўцаў сыпаліся ўдар за ўдарам. Зразумела, што ўздел у ТАВІЗе быў толькі адной з прычын нападкаў. Але характэрна, што ледзь ня ў самым пачатку існаванья Таварыства Андрэй Александровіч у адным са сваіх разгромных артыкулаў у газэце «Звязда» навешваў тавізаўцам такія палітычныя цэлікі: «Уладзімер Хадыка — прадстаўнік кулацтва, Юлі Таўбін — старое, несавецкае інтэлігенцыі, Юрка Віцебіч — дваранства». То быў толькі пачатак. Чым усё скончылася, сёньня добра вядома. ТАВІЗ, праўда, праіснаваў да самага пачатку вайны, хоць некаторыя тавізаўцы скончылі свае жыццёвяя шляхі значна раней. І калі згадваеш іх, задумваесься, чаму іхныя горкія, зламаныя лёсы вядомыя нам болей за іхнью паэзію.

Тры тавізаўцы, тры лёсы, адна — Паэзія.

Народжаны ў 1909 г. пад Менскам, Валеры Маракоў быў адным з самых таленавітых паэтаў канца 20-х — першай паловы 30-х гадоў. Ён хутка ўзыходзіў: зборнікі «Пялесткі» (1926), «На Залатым Пакосе» (1927), «Мая паэма» (1929), «Вяршыні жаданьняў» (1930), іншыя. Беларускі Пэдагагічны Тэхнікум імя Ўсевалада Ігнатоўскага, дзе з 1927 да 1930 г. вучыўся В. Маракоў, спрыяў фармаванню яго і як паэта, і як беларуса. Дарэчы, тут, у літаратурным гуртку пры тэхнікуме, ён рэдагаваў часапіс «Крыніцы».

Моладзь любіла вершы Маракова. Яе чамусьці вабілі ягоны пэсымізм, непрыхаваны сум. Магчыма, настрой паэзіі адпавядаў настроям чытачоў? Гэта была паэзія кахрання, надзеі і расчараўвання, паэзія адыходу ад грамадzkага й афіцыёзу ў съвет харастра, у съвет чалавечнасьці.

Паэтызацыя суму, рамантызацыя прыроды зыліваліся ў паэта з думкамі пра родную Беларусь:

*У казках, і ў песнях, і ў думах,
у шуме і звоне дарог*

*сэруца, сагрэтае сумам,
роднаму краю зьбярог.*

Прырода для Маракова была схованкай ад рэчаіснасьці, лекамі й апраўданьнем свайго паэтычнага шляху. Ягоныя малюнкі прыроды былі поўныя сардэчнага агню й натхненія:

*Ліпнёвы вечар дагараў
Ў абдымках ласкавых і кволых.
І танкагубы вецер граў
Над дальлю ніў,
Палёў і сёлаў
Такою дзіўнаю гаворкай,
Такою дзіўнаю красой,
Як гэта даль,
Як гэта зорка
Над гэтай буйнай паласой.
Хтось кінуў ружы на закаце
Жывой і сонечнай рукой,
І нібы казачная маці,
Ноч навявала ім пакой.
Ў адзеньні змроку, забыцьця
І сну,
Бяssonьня і трывог
Сюды прыходзіў зь небыцьця,
Хто пакахаць, хто верыць мог.*

Трагічная гісторыя Беларусі таксама была крыніцай суму й безнадзеінасьці:

*Руйнуй мінулых дзён галгофу,
Дзе сэрца краю Мураўёў
На жах,
На крыўду ўсёй Эўропы
Мячом Расіі пракалоў.
Пракляцце, кат, табе — і злодзей.
Цябе пракляў
Мой родны край.
Такім, як ты, сказаў ён:*

— Годзе,
Даволі сэрца надрываць!
Так я стаяў,
Так марыў у нівах
Маіх прастораў залатых.
І ў глыбіні душы ічасльвай
Зынікаў туман, праходзіў дым.

Усё больш змушаны пісаць «па-маладнякоўску» пра апрыкрае будаўніцтва, пра зынелюбелья «посъпехі», Маракоў траціў талент. Ягоныя творы помсьцілі сваёй нежыцьцёвасцю самому аўтару, які губляў сябе, сваю апрычонасьць. Расчараваньне паэта выявілася ў вершы 1931 г. «М. Лынькову», дзе паэт гаварыў пра боль, пра «даўнія раны ў душы»:

Але, зынікаючы ў туман,
мы з кожным годам ўсё нэрвовей
ў душы съмлемся з даўніх ран
і спатыкаем сомні новых.
Сябе ня ўмеем зъберагчы,
і зъберагчы ня ўмелі нас.

Не зъбераглі Маракова, на т і ня думалі. У 1936 г. падчас масавых лістападаўскіх арыштаў ён быў схоплены й сасланы на катарагу, дзе й загінуў.

Народжаны ў 1909 г., Зымітрок Астапенка набывае асьвету ды становіцца нацыянальна съведамым у Педагагічным Тэхнікуме ў Мсціславе, пазней у Менску. Ён рана адчуў сваё прызванье і як паэт, і як празаік. Ягоныя зборнікі «Краіне» (1931) і «На ўсход сонца» (1931) съведчаць аб ім як рамантыку, што шукаў у кожнай праяве жыцця адзнакаў адметнай прыгажосьці. Выход з будзённай шэрасці жыцця навакольнага? Хіба так, бо бадай на ўсіх вершах Астапенкі ляжыць пячатка эстэтычнай апалітычнасці, што перасьледавалася ў Савецкай Беларусі:

Узорныя ліштвы на доме,
На ліштвах рукою гарэзнай
Якісці мастак невядомы

*Цудоўных фігур навырэзваў.
А там, у акне за фіранкай,
Дзяючына глядзіць і съмлецца,
І штосьці таучэ без прыстанку
Ў бліскучай мядзянай маждэжэрцы.
Ударыць, і ўдар мэталёвы,
Як музыка, чуцен адгэтуль,
І песень вясёлья слова
Раджаюцца ў сэрцы паэта.*

Калі ціск савеччыны рабіўся асабліва нясыцерпны, паэт шукаў выйсьця пачуцьцям у гістарычнай тэматыцы, пісаў такія творы, як «Сълед Херсоніста», або ў спробах вырвашца з самоты сядав на ўяўны цягнік рамантычнага вандраванья (верш «У вагоне»):

*Я еду далёка, далёка, стары!
Ў далёкія дали, другія краі...
Цягнік прамінае — съпяшыць на начлег.
Янич не закончаны ночны прабег...
Ягоная справа — вязі і гані!..
Мне сумна ў вагоннай сядзець цішыні.*

Цягнік Зымітрака Астапенкі не пасьпей скончыць свой прабег: са старонак «Маладняка» (1932, №5—6) крытыка ў асобе Плаўлоўскага парапала паэту сысьці зь цягніка, каб не сумаваць, і аддаць сябе стваральнай працы на карысць цацялязму.

Тады паэт распачаў раман «Вызваленьне сіл», які нават пасьпей зьявіцца ў двух нумарох «Маладняку». Гэта меўся быць твор пра вызваленне атамнай энэргіі, дзе аўтар рабіў спробу ўявіць будучыню. Герой рамана Якуб Майсіеня хавае сваё вынаходзтва — атамны апарат Атамір — у адным з касыцёлаў Заходній Беларусі. Пра вынаходзтва становіцца вядома ў Нямеччыне і СССР. Вынаходнік мусіць пераходзіць сваю машыну на тэрыторыі Беларусі і Заходній Эўропы. Раман пачынаўся захапляльнымі сцэнамі ў зівярынцы:

«Дужы агніста-рыжы арангутанг біў сябе ў грудзі. Ад гэтых ударуў плыло гулкае рэха і заціхала ў змроку. Здавалася, нехта б'е

ў вялізны тугі бубен, і гул бубна плыве здалёк праз густы лес,
трывожны і ўзбуджаны».

І раман съведчыў пра спробы пісьменьніка ўцячы ад рэчаіснасці. Але ўцячы не ўдалося. У 1933 г. Зымітрака Астапенку саслалі на тры гады ў Сібір. Неўзабаве паслья вяртання ў лістападзе 1936-га яго зноў арыштавалі й асудзілі на 10 год зняволення. Падчас вайны паэт трапіў у штрафны батальён. Потым — палон, ён едзе на Захад і па дарозе, у Славаччыне, гіне, па некаторых звестках, ад рук СМЕРШу.

Юлі Таўбін, як і Зымітрок Астапенка, належаў да «месьціслаўскай плеяды». Ён вылучаўся сярод паэтаў таго часу высокай культурай творчасці, веданьнем клясычнай літаратуры, арыгінальнасцю думкі. Яго можна назваць прадаўжалінкам «багдановічаўскай лініі». Да таго ж ён выдатна валодаў паэтычным пісьмом, моваю, якая пад яго пяром становілася гнуткаю, плястычнаю. Сапраўдным майстрам ён заявіў сябе ў цыкле «Лірычнае хваляванье» — прыхаваным пратэсце супраць спрабаў падначаліць творчасць вымаганьям утылітарнай ідэалёгіі. Ягонае лірычнае хваляванье свабоднае ад усіх заданьняў, неўлascівых чыстай паэзіі:

Так вецер прыходзіць лірычнаю зданью,
Баладным герояем — съпявакам старым.
Лірычнае хваляванье
Праходзіць, як вецер, па сэрцы маім.
Урачыстыя оды скандуючы, вербы
Схіляюцца каля варот
І шэнчуць: «Пішы без хлусьлівых гіпэрбал,
Пішы без узвышаных троп.
Панеру на зэдлік... Пяро на канапе...
Душа разагрэта вячэрнім агнём...
Трамвай праляцеў, як двухстопны анапэст,
І іскры дрыжаць за акном.
Я зь вершам праходжу жыцьцёвымі тракты,
Я зь вершам і ў крозах, і ў сьне...
Харэі, і ямбы, і пруткія дактылы
Заўсёды на варце ў мяне.

*Мы пойдзем супольна і будзем змагацца,
Супольна зьбіваючы кожны рыф —
І стромкія съцены алітэрацый,
І ўзгоркі клясычных рыфм.
Так вечар прыходзіць, так сунецца раньне,
Змываючы з Захаду грым, —
Лірычнае хваляванье
Заўсёды, як вецер, на сэрцы майм.*

Сутыкнуўшыся з моракам савецкай рэчаіснасці, паэт міжвольна стаў адштурхоўвацца ад назойлівых вымогаў служэнья прапагандовым мэтам. Ён гарэў сапраўдным агнём творчага чыну, і ягонае натхненне вяло яго на шляхі, па якіх хадзілі вялікія майстры мінулага. У працэсе творчага акту паэт як бы непасрэдна спатыкаўся са сваімі мэнтарамі і ўступаў зь імі ў плённую творчую дыскусію:

*I вось ты завесіў на вокнах фіранкі
і круціш нэрвова аловак, асадак.
Ажылі партрэты ў абсечаных рамках,
і здані рамантыкаў ходзяць плеядай.
Ўстае барадаты, ўскудлачаны Гейнэ,
і кволым юнацтвам чаруе Наваліс,
і поўны нэрвовасці незвычайнай
ты ходзіш хістальнікам. Песьня ж, як хваля...*

Такі творчы мэгад карэнным чынам пярэчыў закліку ўрадавых і партыйных чыноў аддаць сябе ў якасьці слоўнае зборы савецкай дзяржаве. Вольнае слова Таубіна ўвайшло ў канфлікт з афіцыйнай ідэалігічнай лініяй. Ягонае «лірычнае хваляванье» было варожае афіцыйнаму разуменьню грамадзянскасці:

*Па-здрадніцку схопіць, адцягнє, адлучыць —
забудзеш пра сход і паседжсанье ў клубе.
Яно цябе смокча, яно цябе мучыць,
а ты яго церпіш, і песьціш, і любіш...
Ў цемры летніяе начы
многа душ жывых...
Я шукаю уначы*

позіркаў жывых...

Па сутнасці, Юлі Таўбін, як і Валеры Маракоў, і Зымітрок Астапенка, ня быў змагаром з саветамі. Ён быў паэтам, які ня мог здрадзіць Пазэй. І была Дзяржава, якой не патрэбны былі ні сапраўдная паэзія, ні сапраўдныя паэты.

Натуральная, дзяржава перамагла. Першы прысуд паэту: два гады Цюмені. У 1936 г. — паўторная высылка. У дарозе ён памірае.

Калі думаеш пра творчыя набыткі ѹ трагічны лёс паэтаў Усходняй Беларусі, прыгадваюцца радкі Міхася Машары — паэта з Заходняе Беларусі:

*Ня маецце права кідаць нам ў очы,
што мы непатрэбна блудзілі гады...*

Змагары з «Баявой Ускалосі»

*Заклік
Беларускай Народнай Літаратурнай Сустані
«Баявая Ўскалось»
да ўсіх Беларускіх паэтаў, празаікаў
і літаратурнага маладняка на чужыне*

Браты, раскіданыя воляю лёсу па ўсіх кантынэнтах і краінах сьвету: у капальнях тумановай Брытаніі, на гаспадарках і фабрыках Францыі, у шахтах і ўніверсytетах Бэльгіі, на фабрыках і ў дрымучых лясох Канады, на плянтацыях і ў гарадох вольналюбівых Задзіночаных Гаспадарстваў Амэрыкі, на будоўлях пякучай Аўстраліі, у джунглях задушных Бразыліі, у прэрыях Аргэнтыны, па зынікаочных лягерох зруйнаванае Нямеччыны ды ўсюды — куды-б Вас ні загналі сіверныя ветры нядолі!

Усіх заклікаем да творчай працы і змаганьня за аднаўленчыя незалежнасьці і самабытнасьці нашае акупаванае адвечным ворагам Бацькаўшчыны-Беларусі ў шэрагах нашае Сустані! Бачыны нашага часапісу «Баявая Ўскалось» адчыненія для ўсіх беларускіх літаратараў і пачынаючага маладняку — каму дарагі пакутны ў маскоўскай нядолі Беларускі Народ, хто ў змаганьні за волю бачыць будучыню нашай Маці-Краіны, ідучай

*сваім уласным беларускім шляхам. Кожны ічыры барацьбіт знойдзе сабе месца ў змагарскіх шрагах нашае Сустані.*¹⁵⁰

Гэтак абвесціла пра сваё нараджэнне ў 1949 г. новая літаратурная арганізацыя.

«Баявая Ўскалось» была адным з двух (другім была «Шыпшына») літаратурных аб'яднанняў на эміграцыі. «Шыпшына» наследавала ідэі «Ўзвышша», «Баявая Ўскалось» стаяла бліжэй да ідэяў Беларускага Аб'яднання Пралетарскіх Пісьменьнікаў.¹⁵¹

Ачоліў Сустань Сяргей Хмара (сапраўданае прозывішча Сіняк; друкаваўся таксама пад псевданімамі С. Світка, Янка Пярун, Сымон Зацяты),¹⁵² імя якога да сёньня не заўсёды згадваецца ў шэрагу тых імёнаў, што звычайна рэпрэзэнтуюць літаратуру замежжа. А да вайны Хмара быў даволі ведамым пісьменьнікам: ужо ў 1939 г. у Вільні выйшаў ягоны зборнік «Жураўліным шляхам». У 1949 г. ён адным зь першых у паваенны час выдаў кнігу вершаў «Мы»,¹⁵³ куды ўвайшлі як даваенныя, так і напісаныя на эміграцыі творы. Адкрывала зборнік «Мая аўтабіографія»:

«Бацькі. Бацькі — сяляне Слонімшчыны, якія падаліся на заробкі да Адэсы. Жыцьцё ўпрогаладзь. Два старэйшыя браты паміраюць ад хваробаў, выцягваючы рукі да бутэлькі зь лекамі белага колеру, з галодным хрыпам — «Малака!».

Пад грымоты гарматаў. Нарадзіўся я ў 1905 годзе ў Адэсе пад стрэлы гарматаў з паўстаўшага параплава «Пацёмкін». Таму, мусіць, і застаўся на цэлае сваё жыцьцё бунтаўніком-змагаром...

¹⁵⁰Летапіс Беларускай Эміграцыі. 55. 1988. Чэрвень. С. 55.

¹⁵¹Зь ліста Ант. Адамовіча да невядомага рэспандэнта ад 4.07.1950: «У ейным прыметніку «Баявая» таксама той-жэ глыбокі прымітывізм, зварот да «бурапены» маладнякізму, канчальна пераможанага ў свой час узвышэнствам» // Летапіс Беларускай Эміграцыі. 64. 1989. Сакавік. С. 31.

¹⁵²Л. Юрэвіч. «Нам палаць, а ня цыміць!»: Сяргей Хмара // Вяртаньня маўклівая споведзь. Мн., 1994. С. 285—291.

¹⁵³Сяргей Хмара. Мы: Вязанка вершаў / Літаратурная Сустань «Баявая Ўскалось». Чужына: Ускалось. 1949.

А чаму Хмара? Бо гневу народнага Хмарай хашеў быць, навальніцаю, пярунамі ворагаў біць. І як хмару па небе непагодным, кідаў мяне лёс маёй зямлі».

Так, Сяргей Хмара быў асобай неардынарнай і супярэчлівой. Ацэна ролі, адыгранай ім на эміграцыі, патрабуе не адной старонкі ўзважаных словаў. Як пісьменнік, Сяргей Хмара, вядома, заслугоўвае ўвагі і чытача, і дасыледніка. Як мэмуарыст — карплатлівай працы гісторыка. Ягоны рукапіс «Кароткія даныя пра самога сябе» на 37 старонках зъмяшчае выказаныя сапраўды «тэлеграфным стылем» факты аўтабіографіі. Тут жа — успаміны пра дзядзьку Ромуся (Рамуальда Зямкевіча) і Гальяша Леўчыка, Сымона Рак-Міхайлойскага¹⁵⁴ ды пра гісторыю Таварыства Беларускай Школы, успаміны пра шматлікія арышты (амаль 12 гадоў за кратамі) і дзеянасць на эміграцыі. З прычыны таго, што Хмара ня толькі аўтар твораў пра беларускую міталёгію,¹⁵⁵ але й мітаў пра самога сябе, гісторыку будзе багата працы ў праверцы лічбаў і нават фактаў. Але ў любым выпадку ўспаміны Хмары застануцца цікавымі.

«Быў удзельнікам 2-га Кангрэсу ў Менску. Пры нагодзе правялі і Літаратурную сустрэчу. Сустрэўся са старымі знаёмымі: В. Таўлаем (Сіратой), Андрэем Чэмерам (Анішчыкам), У. Сядурам, Х. Ільшэвічам, Л. Случчаніным, Т. Лебядой. Таўлай расказаў шмат пра часы перасьледу літаратуры і нашых патрыётаў у Менску, што ён перахоўваў нашыя забароненыя там зборнічкі, у тым ліку і мой «Жураўліны шляхам». Утрох з Чэмерам абгаварылі нашую далейшую дзеянасць. Таўлай прызнаўся, што навязаў лучнасць з савецкімі партызанамі, каб забясьпечыць сабе шлях у Менск па прыходзе Саветаў. Верыць, што будзе іначай, чым перад войной, што больш ня будуць перасьледавацца беларускія патрыёты. Мы з Чэмерам былі іншай думкі.

¹⁵⁴Брат Сымона Рак-Міхайлойскага, былы палкавы пісар, таксама апынуўся ў ЗША. Але ён належаў да ранейшай хвалі эміграцыі.

¹⁵⁵С. Хмара — аўтар кніг «Сказы Бацькаўшчыны» (1949) і «Аб багох крывіцкіх сказы. Беларуская міталёгія» (2 выд. 1986).

У Бэрліне К. Езавітаў прызначыў мяне дырэктарам Беларускага Інфармацыйнага Бюро. Патрапіў заарганізація там вялікую группу здольных асоб: Сяднёў, Случчанін, Дубейкаўская, Бакач, Цэлеш, Дубоўскі, Сумны, крытык Бужанскі, кампазытар Карповіч, графік Лунь, жонка пісьменьніка Глебкі, абароненая мною ад нямецкага лёкага Яфімовіча. Разам 18 асоб. З радыёперадач падрыхтавалі да друку літаратурны зборнік «Ускалось», часапіс «Адпачынак». Усё згарэла ў друкарні пры наліце на Ляйпциг.

У 1949 г. я, В. Камароўскі, а пасля В. Вірок выяжджаєм да Канады, дзе пастаноўлена залажыць наш часапіс. Клуніцкі едзе да Аўстраліі, дзе закладае першую арганізацыю: Беларуское Аб'яднанье. Лукашык стварае ў Швэціі Беларускую Грамаду Скандинавіі.

Залажылі з Камароўскім друкаваную газету «Беларускі Эмігрант» у Таронта (1949). Ад 1952 г. зъмянілі назоў газэты на «Беларускі Голос». Пачалі выдаваць часапіс «Баявая Ўскалось», спачатку рататарам, пад рэдакцыяй М. Панькова (1949). Ад 6-га нумару рэдакцыя перанесена ў Таронта».

Ацэнкі асобы С. Хмары й ягонае дзейнасці розныя, нават палярныя.¹⁵⁶ Янка Садоўскі, аўтар кнігі «Гісторыя беларусаў

¹⁵⁶Ліст Л. Геніуш да С. Хмары, пісаны па-польску: «Братак! Засылаю Табе найлепшыя пажаданыні і прывітаныні. Цешуся, што не забываеш, і непакоюся, што наракаеш на беднасць і нястачу. Пішаш пра пасылкі для мяне. Дзякую! Яны мне не патрабныя. Кормімся па-людзку, у параўнаньні зь недалёкай мінуўшчынай, чуемся добра — у цеплыні і ня змучаныя. Гэтага нам хапае! Абрэзіла мяне Тваё другое запытанынне пра Івасю [маюцца на ўвазе *Саветы*]. Падобных пытаньняў мне не стаўляй, яны лішнія! Я яго гэтак жа люблю, як і Ты сваю Полю [*Полышчу*], з каторай быў год заручаны. Я выслухоўваю да сёньня любоўныя прызнаныні, але навучылася маўчашь. Што ж Ты дзівуешся? Мае слова, якія прымасяш, калі дайшлі да Цябе, ніколі ня былі кіданыя на вецер. Гавару мовай сэрца. Гавару як заўсягды толькі мужыцкай гаворкай, якую С. [*Саветы*] церпяць, але ненавідзяць. Гаворыцца, што будуецца, але бяды — я люблю не будынкі, а людзей» (Летапіс Беларускай Эміграцыі. 68. 1989. Чэрвень. С. 109—110).

Канады», напрыклад, называе яго адным з трох (разам з Каствесём Акулам і Міколам Вярбою) найбольш прыкметных пісьменьнікаў краіны.¹⁵⁷ А вось што піша Мікола Ганько, старшыня Згуртаваньня Беларусаў Канады:

«Пра жыцьцё і творчасць Сяргея Хмара можна напісаць цэлую гісторыю, а можна абысьціся некалькімі сказамі. Сяргей Хмара — гэта грамадзкі партызан і таксама партызан у сваёй літаратурна-журналістычнай дзеянасці. Ён належаў да людзей, якія ня могуць быць у згодзе з роўнымі сабе, а tym больш зь інтэлектуальна вышэйшымі за сябе. Дзеля гэтага ён і заснаваў Сустан «Баявая Ўскалось». «Сам п'ю, сам гуляю, сам сцялялюся, сам лягаю», гавора, здаецца, украінская паговорка, і гэта адносіца да Хмара. Я думаю, што ў самы лепшы час у Сустані было ня больш пяці асобаў. [...] Наколькі мне ведама, дык у яго быў адзін сябра, нейкі Ліхач, які часам нешта згарусціў. Пад якім псеўданімам Ліхач пісаў, ня ведаю. Псеўданім Трэска, Вір і Лунь — гэта хіба той самы Хмара ды, здаецца, яшчэ некалькі іншых».¹⁵⁸

Цалкам магчыма, што некаторыя з названых псеўданімаў належалі аднаму чалавеку. Аднак дакладна вядома, што ў «Баявую Ўскалось» уваходзілі і рэальныхя асобы, імёны якіх вартыя памяці.

М. Вольны, Ул. Сакол, М. Крэнъ, М. Лістападавец, Часапісец, Летапісец, Ня-Кніжнік, Не-Паэт — не пералічыць усіх псеўданімаў актыўнага сябры «Баявой Ускалосі» Міколы Панькова, як і не пералічыць усяго, зробленага ім на эміграцыі — пісьменьнікам, выдаўцом, грамадзкім дзеячам, журналістам, архівістам, бібліографам.

Нарадзіўся М. Панькоў 12 чэрвеня 1911 г. Яшчэ ў школе далучыўся да нацыянальна-вызвольнага руху — быў сувязным між Дзьвінскам і Коўнам, перавозіў ліставанье і друк беларускіх эсэраў. Пазней — кіраунік гуртка «Лепшая Доля», заснаванага Паўлінай Мядзёлкай.

¹⁵⁷John Sadouski. A history of the Byelorussians in Canada. Ontario, 1981. P. 137.

¹⁵⁸Ліст да Л. Юрэвіча ад 22.11.1996.

Так сталася, што найбольш вядомая хіба што ягоная праца «Паказынік беларускіх выданьняў на чужыне за 1945—50 гг.» (1952). Дарэчы, праца над улікам беларускага друку была распачатая яшчэ пад кіраўніцтвам Сяргея Сахарава — дырэктара Дзьвінскай Беларускай Дзяржаўной Гімназіі, дзе ў 1927 г. быў закладзены гурток аматараў беларускага друкаванага слова. З часам «аматараў» засталося толькі троє: Вэрніка Слюсман, Янка Зэйгліш і Мікола Панькоў. Рабіліся каталёгі, рэгістраваліся выданьні Заходняй Беларусі. Ад 1929 г. праца вялося толькі М. Панькоў пад кіраўніцтвам і з дапамогай С. Сахарава й К. Езавітава. Каталёгі вяліся да пачатку савецкай акупацыі. У 1941 г. праца аднавілася й не спынялася ажно да 7 студзеня 1995 г., калі Панькова ня стала.

А колькі часу й сілаў было аддадзена выданню часопісаў, у большасці сваёй рукапісных! «Абежнік Беларускага Дапамаговага/Нацыянальнага Камітэту ў Нямеччыне Брытанскіх зон», «Абежнік Саюзу Беларускіх Журналістых», «Баявая Ўскалось», «Беларус на чужыне», «Вольнае слова: Бюлетэнь Саюзу Беларускіх Журналістых», «Выгнанец: Беларускі рукапісны тыднёвік», «Дакумэнты і факты: Архіў Беларускага Нацыянальнага Вызвольнага руху», «Кагарка: Месячнік крывіцкай думкі», «Кнігапіс Беларускага друку на чужыне», «Летапіс Жыцьця Беларускай Эміграцыі», «Мэта: Часапіс літаратурны-навукі-грамадзкасці», «Нарач: Літаратурна-грамадзкі крывіцкі часапіс», «Этапы»...

Такі вялізны кавалак працы, натуральна, не даваў магчымасці й часу на пісанье мастацкіх твораў, таму літаратурная спадчына М. Панькова невялікая. Але сабраная ім калекцыя беларускіх выданьняў на эміграцыі — адна з найлепшых.¹⁵⁹

Пісьменніцай і сяброўкай «Баявой Ускалосі» была і жонка М. Панькова — Ніна Змагарка, аўтарка кніжачкі «Памятай Бацькаўшчыну» (1950). Сапраўднае імя яе — Марыя Панькова,

---

¹⁵⁹ Бібліятэка й архіў Міколы Панькова захоўваюцца ў Фундацыі імя П. Крэчэўскага (Нью Ёрк).

дзявочае прозвішча — Найдзюк. Нарадзілася 21 чэрвеня 1904 г. у Дзьвінску. Памерла 15 верасьня 1991 г.

Францускі аддзел Сустані быў заснаваны ў верасьні 1950 г. у Парыжы. Тады ж была створана рэдкалегія, у склад якой увайшлі Алесь Змагар — галоўны рэдактар; Аўген Кавалеўскі — заступнік; А. Сакалёнак (А. Міцкевіч) — сакратар; сябры — В. Сірата (В. Яцэвіч), Андрэй Рагалевіч, Ніна Раса (Абрамчык-Ляўковіч), Янка Філістовіч.

А. Змагар, у параўнаньні з С. Хмарам і М. Паньковам, — пісьменнік вядомы, дый ягоны творчы набытак непараўнальна большы.

Алесь Змагар (Алесь Яцэвіч) нарадзіўся ў 1903 г. у Цароўцах, за 7 км ад Слуцку. Бацька ягоны быў валасным фельчарам. Пазней сям'я Яцэвічаў пераехала ў Слуцак, але неўзабаве зноў пераехала — на хутар Мікалаеўшчына (паміж Цароўцамі й Вялікаю Сылівой). Браў актыўны ўдзел у Слуцкім паўстанні.

«У Слуцку на чале з Жаўрыдам працуе Камітэт. Войскі чужынцаў — немцаў, палякаў, чырвоных маскалёў, руйнуючы беларускія сялібы, перакачваючы па нашай бацькаўшчыне. Баронячыся ад чужынцаў, беларусы хапаючы за зброю, а ў 1920 г. уся Случчына паўстала супраць крылавай навалы маскоўскіх чырвоных катаяў і зацята абаранялася ў няроўнай барацьбе. Бацька з аддзелам у 80 стралкоў агэраваў у тылу чырвоных, зьнішчыў іхні карны аддзел Цыганкова ды ранены трапіў у палон. Я і іншыя юнакі былі ў разьведцы. Бацьку і іншых, узятых у палон, расстралілі, а мне пашчасьціла ўцячы. Трапіў да «зялёных». Каля мяжы новапаўстале Польшчы я й мой сябра Ілюк Кобер былі злouлены і трапілі ў слуцкую вязніцу. Амаль год нас там катаўалі. Паспытаў я й жудасны халодны карцар (2 тыдні прабыў у цёмных лёхах вязніцы), але, як вялі на расстрэл, зноў меў шчасце ўцячы».¹⁶⁰

---

¹⁶⁰ Алесь Змагар. Мае ўспаміны. ЗША: Выдавецтва Беларускага Вызвольнага Руху, 1985. 128 с. Дадаткі. [Машынапіс]. Перахоўваецца ў архіве Л. Юрэвіча.

Падзеі на Случчыне так моцна ўразілі Алеся Яцэвіча, што сталі ці не адзінай тэмай творчасці: асобна выдадзена апавяданье «Случчакі» (1947), кнігі прозы «Вызвольныя шляхі» (1965), «Лесавікі» (1973), шматлікія вершы, а таксама раман «Случчына ў вагні» (1986). Прычым тэрмін «раман» тут наўрад ці слушны. Гэтая тэтралёгія — і аўтабіографія, і дасьледаванье. Пра тое, якое важнае значэнне надаваў Алеся Змагар гісторычнай праўдзе, съведчыць ягоны ліст да Ю. Віцьбіча ад 4.08.1960: у беларускім эмігранцкім асяродзьдзі было вядома, што Віцьбіч многія гады дасьледуе гісторыю вызвольнай барацьбы беларускага народу.

«Пішу я раман «Случчына ў вагні», а таму, калі маецце які-небудзь матар’ял аб Слуцкім паўстанні, то я вельмі прашу пазычыць мне на пару тыдняў. З успамінаў, акрамя сваіх, я маю Сокал-Кутылоўскага, Бочко, Кабычкіна, Рыdleўскага і Езавітава (астатні ўдзельнікам я быў). У вас у Саўт-Рывэрэ па слыхах ёсьць былыя ўдзельнікі Слуцкага паўстання (Гурын ці Навумчык, а мо’ яшчэ хто больш). Каб напісаць раман, які адказваў бы гісторычнай сапраўднасці, трэба мець шмат матар’ялу, якога няма. Таму я і зварочваюся да тых, хто помніць аб ім, бачыў або нават чуў аў ім, каб падзяліцца са мною сваімі ўспамінамі, за што буду вельмі ўдзячны...»

Што ведама аб дзеянасці падпалкоўніка Гаўрыловіча, маёра Якубецкага, капитанаў Анцыповіча, Самусевіча, Семянюка, Сокал-Кутылоўскага, Чайкі, Борыка, Зынкевіча, Цярэшчанкі, паручыкаў Кернажыцкага, Мірановіча, Бранавіцкага, Янушэнкі, Коршуна, Гапановіча, Гошко, Сарокі, пратарышыка Рудзіка, Грача, Сьвірыда, Харытановіча, а таксама камітэтчыкаў Паўлюкевіча, Жаўрыда, Бочко, Пракулевіча, Русака, Наронскага, Біруковіча, Кабычкіна, Сасноўскага, Грынько, Бань, Бусла, Лістапада, Радзюка, Мяшочка, Дубіны, Калечыца? Як працавалі санітары? Святары?»¹⁶¹

Праца над творам заняла некалькі дзесяцігодзьдзяў. Раман быў выдрукаваны толькі ў 1986 г., апошняя з чатырох частак («квадраў») выйшла ў 1988 г., калі аўтар меў ужо 85 гадоў.

¹⁶¹ Арыгінал захоўваецца ў архіве БІНІМУ.

Алесь Змагар быў чалавекам выключнай працаздольнасці, вялікім жыцьцялюбам. Нават у сталым узроўніце, пераехаўшы ў Флярыду, куды звычайна амэрыканскія пэнсіянэры перабіраюцца «на адпачынак», ён працягваў нацыянальную працу, выступаў у школах і каледжах з рэфэратаў пра Беларусь, прамаўляў у Дні Паняволеных Народаў па радыё, дасылаў карэспандэнцыі ў газэты «Беларускі Голос» і «Беларускі час», а таксама ў расейскамоўныя часопісы «Казачье Слово» й «Казачья Жизнь».

Усё жыцьцё Змагар актыўна займаўся палітычнай і грамадzkай дзеянасцю: ён быў адным з галоўных дзеячаў Беларускага Вызвольнага Руху (БВР), заснаванага падпалкоўнікам Л. Галубовічам-Зарэчным, які таксама, між іншым, не цураўся пазіі.¹⁶² БВР складаўся пераважна з вэтэранаў апошняй вайны, выдаваў дзінне газэты — «Незалежная Беларусь» і «Жыве Беларусь!»

У шрагі Беларускага Вызвольнага Руху, заснаванага 9 сакавіка 1952 г., Алесь Змагар уступіў 1 лютага 1953 г., а 25 верасьня 1954 г. на Агульным сходзе БВР у Францыі быў абраны Старшынёй Краёвага Штабу БВР. 28 жніўня 1954 г. назоў «Галоўны Штаб БВР» зъмянілі на «ЦК БВР». 30 жніўня 1954 г. Агульны Усесміграцыйны Зьезд БВР большасцю галасоў абраў

---

¹⁶²Л. Зарэчны — аўтар вядомага на эміграцыі верша:

*Сілаў нястача мне крылы е падрэзала,
Боль нееядомы мне сэрца зацяў...
— О, Беларусь, каб жа Ты толькі ведала,
Колькі начэй за Цябе я ня спаў!
Людзі нядобрыя з думкамі цёмнымі
Пелі Табе: Дарагая... Люблю....
Самі жбылі парабкамі наёмнымі
І прадавалі зямліцу Тваю.
Так... Прадаюць яе оптам і ў розыніку
Кажнаму, хто толькі можа плаціць...
Мне ж, Твойму вернаму сыну-бяздомніку,
Шмат не патрэбна: абы супачыць.
Шмат не патрэбна мне: толькі магілу
Мне на грудзёх Тваіх вольных знайсьці.
— Божа, зылітуйся! Прымі мой высілак!
О Беларусь, за грахі мне прасьці!*

капітана Яцэвіча (Францыя), капітана Булаўскага (Аўстралія) і капітана Бабіка (Ангельшчына) сябрамі ЦК БВР, а таксама капітана Зубровіча (Нямеччына) і лейтэнанта Гутырчыка (ЗША) кандыдатамі ў сябры ЦК БВР.

30 красавіка 1955 г. на канфэрэнцыі ЦК БВР у Манчэстэры пастановілі:

1. На становішча адказнага рэдактара газэты «Незалежная Беларусь» прызначыць кірауніка Аддзелу Культуры й Прапаганды дацэнта А. Яцэвіча.
2. У мэтах правядзення падрыхтоўкі кадраў БВР утварыць Аддзел Падрыхтоўкі Кадраў ЦК БВР. Абавязкі кірауніка Аддзелу ўскладзіці на начальніка Штаба палк. С. Дуброўскага. Навуковым дарацьчыкам прызначыць А. Яцэвіча.

16 траўня 1955 г. на канфэрэнцыі ЦК БВР А. Яцэвіч-Змагар прызначаецца рэдактарам «Незалежнай Беларусі». У 1958 г. ён абіраецца заступнікам старшыні Галоўнай Управы БВР, а 15 жніўня 1965 г. — старшынёй.

Рэпрэзэнтация вызвольнай справы вялася Змагаром пераважна праз рэфэраты сярод студэнтаў розных нацыянальнасцяў на курсах вывучэння ангельскае мовы.

Пра апошнія гады жыцця Змагара вядома няшмат. У лісьце да аўтара гэтых радкоў Міхась Кавыль пісаў:

«Упамянуў я пра Змагара... А чаму, і сам ня ведаю. Замоўчваўся ня ён адзін. Змагар — мой зямляк, але я зь ім амаль не сустракаўся. Трагічная ягоная доля. Ягоны сынок, Міхаська, кажуць, якога Алесь Змагар так любіў, якога су比亚х хворага «ты не памрэш, сынок, ты будзеш жыць», дык гэты сынок не пажадаў даглядаць старога бацьку, а адправіў у старэчы дом... Алесь Змагар назваў гэты дом «душагубкай» і даслаў мне ліст, у якім прасіў мяне «выцягнуць» з гэтай душагубкі. А як я мог яго выцягнуць? Парадзіўся з болей дасьведчанымі асобамі, а яны парадзілі: ня звяззваіцца з гэтай далікатнай справай. Раз яго сын адправіў у ту ю душагубку, ты і ніхто яго адтуль ня выручыць. Так і застаўся паэт Змагар у душагубцы. Ці піша ён там змагарныя вершы, ня ведаю. А вершы ягоныя tym і каштоўныя, што

змагарныя. Ні футурызму ў іх, ні клясыцызму няма. Звычайныя вершы. Мне яны падабаюцца» (19.07.1996).¹⁶³

*Спусьціла ноч на землю чорны полаг.
Танок съняжынкі за вакном снуоць.
А мне?.. Душу стрывожыў іэры морак,
Крыававіць сэрца... Не магу заснуць...
Заплюшчу вочы. Скrozъ павекі бачу
Цябе, сынок. Крычыши: Та-та! Пільнуй!..
І часта дышыши подыхам гарачым,
Раскідаў ручкі, коўдрачку сапхнуў.
Гарыць твой лобік, тварык палыхае,
Шавеляць вусны: Божа! Я адзін...
А колькі суму з вочак пазірае!
Мой любы, родны, дарагі мой сын.
Вось ручку кволю узъняў ты на хейліну,
Пытаеш позіркам: Дзе тата? Дзе?
Мой родны тата! Ты сынка ня кінеш!
Дасі ратунак хвораму ў бядзе!*¹⁶⁴

Колькі было сяброў «Баявой Ускалосі», сέньня сказаць цяжка.¹⁶⁵ На жаль, мы ня можам расказаць падрабязна нават пра тых, што стаялі ля вытокаў Сустані.

Сяргей Хмара, без сумненяня, быў добрым арганізатарам, пра што сьведчаць і газэта «Беларускі Голос» і часапіс «Баявая Ўскалось». Вось толькі быў ён чалавекам авантурыстычным, аўтарытарным, рэзкім, не выносіў пярочаньняў, што шмат каго адварочвала ад яго. Дастаткова перачытаць ягоныя лісты, выдрукаваныя ў «Летапісе Беларускай Эміграцыі», каб пераканацца ў гэтым.

І ўсё ж зробленае С. Хмарам заслугоўвае самай сур'ёзнай увагі дасьледнікаў беларускай эміграцыі. А дзеянасьць «Баявой Ускалосі» й яе «змагароў» патрабуе аб'ектыўнай ацэнкі, бо

¹⁶³Арыгінал ліста захоўваецца ў прыватным архіве Л. Юрэвіча.

¹⁶⁴Алесь Змагар. Да згоды: Вершы. Кліўлянд, 1962. С. 31.

¹⁶⁵Архіў С. Хмараў ў Канадзе закрыты для дасьледнікаў.

Сустань адыграла пэўную ролю ў беларускай эмігранцкай журналістыцы і ў беларускім вызвольным руху.

KAMUNIKAT.org

Беларускі тэатар і драматургія на эміграцыі

Тэатру (і як спадарожніку яго — драматургії) ня вельмі ўтульна на эміграцыі. Кніга можа чакаць на выдаўца ці чытача, карціна можа дачакацца выставы, ноты захаваюць мэлёдью. А тэатар можа існаваць толькі там, дзе ёсьць ягоны заўсёдны глядач, які запаўняе залю й забяспечвае тэатар матар'яльна. Нават польская, украінская, расейская дыяспары, непараўнальна большая за беларускую, ня маюць тут значных здабыткаў у галіне тэатральнага мастацтва. Тым важнейшыя для нас усе, нават самыя малыя, съведчаньні прысутнасці беларускага тэатру за мяжой.¹⁶⁶

Бадай што першыя ведамыя нам беларускія тэатральныя пастаноўкі ў ЗША адбыліся ў Чыкага ў сярэдзіне 20-х гг. Што ў

---

¹⁶⁶ Пра ўсьвядамленыне важнасці тэатру як жанру мастацтва съведчыць праца Ўл. Сядуры-Глыбіннага *The Byelorussian Theatre and Drama. Research program of the USSR. NY., 1955. 517 p.* Гэта першае дасыледаваныне пра беларускі тэатар у ангельскай мове. Ул. Сядура-Глыбінны напісаў таксама дасыледаваныне, прысьвечанае гісторыі беларускай опэры й балета. Гл.: Архіўная кніга. НЁ., 1997. (С. 257—303: нарыс жыцця й дзейнасці Ўл. Сядуры-Глыбіннага, бібліяграфія.) Цікавыя працы пакінуў М. Куліковіч: «Беларуская музычная культура» (1944), «Беларуская музыка» (1953).

Чыкага, дзіву няма, бо менавіта гэты горад прыняў тады дзеячаў БНР Язэпа Варонку, Антона й Янку Чарапукоў, айца Яна Тарасевіча ды іншых. У Чыкага ж быў заснаваны Беларускі Нацыянальны Саюз, мэтам якога сталіся, як было пазначана ў ягоным статуте, пашырэнне сярод беларусаў Новага Свету ідэй нацыянальнага й дзяржаўнага адраджэння беларускага народу, абарона сацыяльных і нацыянальных інтарэсаў беларусаў, культурна-асьветная праца сярод выгнанцаў, арганізацыя школаў, лекцыяў, выставаў, кніжніц, дапамога бацькаўшчыне ва ўсіх галінах палітычнага, грамадzkага, гаспадарчага жыцця.

Менавіта гэты Саюз стаўся ініцыяタрам беларускага вечара, што адбыўся ў нядзелю 7 сакавіка 1926 г. Програма вечара абяцала «*вялікае прадстаўленне, канцэрт і баль*». У праграмцы былі авшучаны «Сялянскае вясельле» — п'еса ў 4-х актах са съпевамі, музыкай, танцамі ў выкананьні калектыву «Бандурыстай», рэжысура Івана Саўчук; дэкламацыя вершаў беларускіх паэтаў, танец «Гапак»; побач з беларускімі песнямі гучалі ўкраінскія, індзейскія, расейскія; выконваліся цыганскія, гішпанскія танцы, аргентынскія танга. З прамовай «Задачы беларусаў у Злучаных Штатах» выступіў Язэп Варонка.

Напачатку не хапала тэкстаў беларускіх п'есаў, таму ставіліся пераважна ўкраінскія драматычныя творы, перакладзеныя на беларускую мову. Так, на Беларускім Дні ў Чыкага гледачам прапанавана была камічная опэра ў 3-х дзеях «Запарожац за Дунаем» П. Артэмойскага-Гулака ў перакладзе Я. Варонкі, дэкарацыі выканаў М. Аблажэй. Чытаўся таксама вершы беларускіх паэтаў, нажаль, нам невядома — якія.¹⁶⁷

У беларускім друку мільганула паведамленыне, што дзеяч Беларуска-Амерыканскага Нацыянальнага Саюзу Ігнат Лобач стаў саўладальнікам найстарэйшага ў раёне паўночна-заходняга Чыкага тэатру «Касцюшкa»,¹⁶⁸ які здаўна палюбілі месьцічы, асабліва беларусы-каталікі, а такіх жыло тут нямала. І. Лобач плянаваў дэманстраваць у гэтым будынку фільмы з жыцця Беларусі, а

¹⁶⁷ Американский Белорус (Чыкага). 16.02.1930.

¹⁶⁸ Белорусская Трибуна. №9.

таксама ладзіць беларускія спектаклі. Пакуль мы не знайшлі зъвестак, ці ажыцьцявіліся ягоныя намеры.

Больш актыўнае тэатральнае жыцьцё распачалося ў паваенныя гады ў беларускіх лягерах ДП Рэгенсбург, Міхэльсдорф, Остэргофэн, Ватэнштэт ды іншых. Новая хвала эмігрантаў была адметная ад усіх папярэдніх і сваёй колькасцю, і адукацыяй, а значыць, і патрабаваньнямі.

Бадай найбольш вядомай сталася трупа Беларускай Драматычнай Студыі пад кіраўніцтвам Аўгена Кавалеўскага, і не адзінага «чыстага» драматурга на эміграцыі.

Аўген Кавалеўскі нарадзіўся 7 студзеня 1921 г. у Маскве, дзе працавалі ягоныя бацькі. Калі сям'я вярнулася ў Менск, хадзіў у дзіцячы садок, якім кіравала цётка Ўладзя, жонка Янкі Купалы, потым скончыў школу №45. Рана застаўся бяз бацькі, які стаўся ахвярай ліквідацыі «нацдэмамаўшчыны». Аўген марыў пра тэатар зь дзяцінства, браў удзел у пастаноўках Тэатру Юнага Гледача. Еўсыцігней Міровіч заўважыў здольнага хлапчука й накіраваў яго ў тэатральную школу пры Беларускім Дзяржаўным Драматычным Тэатры. Аднак вайна спыніла заняткі.

З 1944 г. А. Кавалеўскі — у Нямеччыне, дзе арганізаваў з прафэсійных актораў опэринага і драматычнага тэатраў, што апынуліся на эміграцыі, ансамбль песні й танца «Жыве Беларусь», які пазней ператварыўся ў Тэатар Эстрады. Пісаў п'есы, якія друкаваліся ў часопісах «Сакавік», «Моладзь». Зь лягераў ДП (жыў спачатку ў Рэгенсбургу, потым Міхэльсдорфе, а пазней у Остэргофене) Кавалеўскі выехаў у Францыю, дзе спадзяваўся заняцца любімай справай, але абставіны склаліся інакш: да апошніх дзён жыцьця ён быў вымушаны працаваць у кравецкай майстэрні ў Парыжы. Кавалеўскі памёр вельмі рана — у 1963 г., на сорак другім годзе жыцьця.¹⁶⁹

Намаганьнямі трупы А. Кавалеўскага ў 1948 г. у Остэргофене ў навагодні вечар наладзілі пастаноўку:

«Адбыўся першы паказ вынікаў дасылешняе працы студыі. Апрача дэкламацыі, індывидуальнае й калектыўнае, студыйцы паказалі тры сцэнічныя абрэзкі пяра свайго кіраўніка

---

¹⁶⁹Бацькаўшчына. 1963. №11(611). Каstryчнік.

А. Кавалеўскага «Навагодні госьць» і скэчы «У навагодні вечар», «Лекар мімаволі». У супрацоўніцтве з хорам лягеру быў паказаны таксама літаратурна-музычны мантаж «Праз Стары да Новага».¹⁷⁰

Прыкладна з такой жа праграмай студыйцы выступалі ў лягеры Віндышбэргэрдорф.

10 красавіка 1948 г. студыя прывезла ў лягер Остэргофэн новую праграму, зь якой яна неўзабаве адправілася ў турнэ па іншых лягерах ДП. У праграму ўвайшлі новыя творы А. Кавалеўскага «Атэла», «Вясёлы майстра», «Нечаканыя заручыны», мастацкае чытаньне («Важная хвіга» Ядвігіна Ш., «Кляса» К. Крапівы), музычныя нумары (ігра на скрыпцы — М. Равенскі, на банджо — А. Каптуроўіч, на піяніна — Д. Верасаў).¹⁷¹

Тэатар А. Кавалеўскага дзеіў да самага канца існаваньня лягераў ДП.

Другі вядомы на эміграцыі тэатар — Беларускі Тэатар Эстрады¹⁷² пад кіраўніцтвам Міколы Куліковіча-Шчаглова¹⁷³ — дэманстраваў свае пастаноўкі ў розных лягерах ДП. Напрыклад, з 14 лютага да 3 красавіка 1948 г. тэатр даў 58 паказаў у Гановэры, Гайдэнхау, Фаленбургу, Ватэнштэце ды іншых гарадох Нямеччыны. Трэба адзначыць, што гледачамі былі ня толькі беларусы, але і ўкраінцы, летувісы, латышы, нарвэжцы, што, натуральна, спрыяла пашырэнню інфармацыі пра Беларусь і знаходзіла адлюстраванье і станоўчую ацэнку ў іншамоўным друку.¹⁷⁴ Асаблівым посьпехам карысталіся двухактавая музычная драма «Купальле», этнографічная апэрэтка «Сватаньне»,

¹⁷⁰Бацькаўшчына. 1948. №2(3). 31 студзеня.

¹⁷¹Бацькаўшчына. 1948. №14(17). 2 травеня.

¹⁷²Беларускі Тэатр Эстрады // Алесь Вініцкі. Матар'ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939—1951 гг. Ч. III. Арганізацыі. Лос Анжэлес, 1968. С. 44—45.

¹⁷³Пра жыцьцё і дзеянасць Міколы Куліковіча гл.: Святлана Берасцень. І жадаў стаць казачнай няўгледкай... (Лёс Міколы Куліковіча-Шчаглова) // Культура беларускага замежжа. Кн. 2 / Пад рэд. А. Сабалеўскага. Мн., 1993. С. 53—67.

¹⁷⁴Бацькаўшчына. 1948. №6(9). 22 лютага.

пазнейшая назва «Сваты» (лібрэта Н. Арсеньевай, музыка М. Куліковіча), літаратурны мантаж «Кастусь Каліноўскі»,¹⁷⁵ драматычна-харэаграфічная сцэна «Цыганская рапсодыя», беларускія танцы.¹⁷⁶

М. Куліковіч успамінае пра гастролі тэатру:

«Кажны выступ ператвараўся ў нацыянальнае свята. Артысты запрашаліся ўсімі, кожная хата з радасцю хадзела іх бачыць і вітаць... Цікава зацеміць, што прадстаўнікі ангельскае ўлады, што былі на першых выступах, таксама ператвараліся ў сталых спадарожнікаў тэатру. Ад ранняя яны тэлефанічна запытвалі, дзе грае тэатар, а ўвечары колькі аўтадуй ужо спынялася перад будынкамі тэатраў. Кампліменты сыпаліся на трупу, як балёвыя канфэці».¹⁷⁷

Адным з найбольш актыўных асяродкаў беларускага жыцця ў ангельскай акупацийнай зоне стаўся лягер Ватэнштэт. Тут выдаваўся часапіс «Шляхам Жыцця» (рэдактар Хведар Ільляшэвіч), тут была вельмі моцная скаўцкая арганізацыя.¹⁷⁸ На самым пачатку існавання лягера збудавалі Народны Дом, які быў прыстасаваны да патрэбаў тэатру. Урачыстае адкрыццё сцэны, на якой выступалі былыя артысты Менскага Драматычнага Тэатру й Тэатру Опэры й Балету, а таксама аматары, адбылося 29 лістапада 1946 г.

У Народным Доме ў тым жа 1946 г. гралі п'есу Каруся Каганца «Модны шляхтюк», а 23 чэрвеня (на Купальле) была паставлена п'еса для дзяцей Хведара Ільляшэвіча «У Купальскую ночь», якую рыхтавала пачатковая школа сумесна са скаўтамі. Часапіс «Шляхам Жыцця» дазваляе нам сёньня «ўбачыць» тую пастановку:

«Калі і былі якія-небудзь недакладнасці з боку сцэнічных бутафорных эфектаў, дык яны скрашваліся праўдзіва мастацкай іграй нашых вучняў і вучаніц. Асабліва па-масташку ў п'есе прайшоў балет русалак. Пры чырванавата-фіялетавым святле з-за

¹⁷⁵Тэатральная творчасць. 1996. №6.

¹⁷⁶Бацькаўшчына. 1948. №12(15). 18 красавіка.

¹⁷⁷Бацькаўшчына. 1947. №2. 17 лістапада.

¹⁷⁸С. Коўш. Беларускі лягер у Ватэнштэт (1945—1949). 1981.

кустою пачалі выплываць, кружачыся, русалкі, а потым спляліся ўсе ў плывучым плястычным карагодзе. Падзякаю гледачоў была бура волескаў. Але яшчэ большае захапленыне выклікаў балет красак (дзяўчынкі па 7—8 гадоў), якія ад дотыку прачнуўшайся і зацвіўшай Кветкі-Папараці пачалі праціраць свае вочкі і, пабачыўшы съятло, пусціліся круціцца па сцэне, выказваючы гэтym гонар і пашану сваёй каралеве — Кветкы Папараці, якая паслья гадавога сну хоць некалькі хвілін цешыцца жыцьцём. Яна жывала кружыцца паміж кветак, пераскокаючы ад адной да другой, то ў смутку апушчае рукі і скіляеца галоўкай аж да травы. Рантам яна ўстрапянулася і пачала ў сярэдзіне кола красак заканчваць свой танец — апошнюю развязітальню ўсьмешку. Сылеў пеўняў. Перапалоханыя краскі кідаюцца з сумам да сваіх месцаў, а Кветка-Папараць з тугой і сумам датанцоўвае свой апошні круг, каб ізноў заснуть на цэлы год. Прыходзяць красналі [холлікі], забіраюць у скрыню кветкі, а папараць ізноў пачынае расці на сваім звычайнім месцы».¹⁷⁹

У «Чорным сыштку» Х. Ільяшэвіча¹⁸⁰ засталіся сцэны выкананіцца, даты рэптыцыяў, праграмкі канцэртаў.

24 чэрвеня 1947 г. у Народным Доме адбылася прэм'ера п'есы ў трох актах «Прадка пад крыжам».

«Зьмест п'есы абясцаваны на сярэднявечнай легендзе, якая вядомая ў розных апрацоўках у сусьеветнай літаратуры. Малады хлопец Сёмка, сын беднае ўдавы, каб дастаць гроши, прадае чортu пад векавым дубам сваю душу з тым, што калі ён за два гады ня з'верне пазычкі ў суме 30 талераў, пераходзіць ва ўладанье нячыстага. У часе гэтага ўмовы выйшла на двор маці Сёмкі, і яе матчынае сэрца прадчула нешта благое. Яна самлела і на руках свае дачкі памерла. Перад съмерцю яна ўзяла слова ў дачкі Агаські, што тая выратуе свайго брата, не пакіне яго ў бядзе. Сёмка, дастаўшы грошай, пачынае гуляць, але съмерць маткі і забавязваньне, дадзеннае чортu, непакояць яго. У наступную Купальскую ноч ён сабраў гроши і, калі вылажыў іх на стол, каб пералічыць, адна манета звалілася і згубілася. Сёмка, шукаючы

¹⁷⁹ Шляхам Жыцьця. 1946. №8.

¹⁸⁰ Архіўная кніга / БІНМ. НЁ., 1997. С. 159—177.

яе, падпаліў зьнячэўку лён, і хата загарэлася і згарэла. Пасьля гэтага ён павандраваў у съвет, а Агаська вынесла з хаты крыж, павесіла яго на tym дубе, дзе Сёмка запрадаўся нячыстаму, увесь час працавала і чакала павароту брата».¹⁸¹

З гэтым крыжам Агаська перамагае нячысьціка й ведзьму, вяртае Сёмку, а на чортавы грошы будуюць капліцу. Сцэна заканчваецца вясельлямі Агаські й Сёмкі са сваімі выбранынкамі.

У лягеры Ватэнштэт ставіліся таксама п'есы С. Залужнага (пад гэткім псеўданімам пісаў Х. Ільшэвіч) «Шэрыя дні», «Навагодняя запросіны»; Святаслава Каўша, камэнданта лягера, пазней сцятара, «У Калядную ноч»; Вясёлага «На розумам сцяміў, а сэрцам»; Міхася Машары «Сымерць Каствуя Каліноўскага»; Францішка Аляхновіча «На вёсцы».

У Міхэльсдорфе граві камэдыю М. Крапіўніцкай «Па рэзвіі», драматычную паэму Я. Купалы «На папасе». У лягеры Віндышбэргрэрдорф — «Моднага шляхінку», у Варбрэргу — п'есу «На вёсцы», у Госьляры — п'ескі для дзяцей «Ёлка Дзеда Мароза», «Нешчасльівае кахранье».

У Рэгенсбургу была надзвычай актыўнаю школьная тэатральна-сцэнічная дзейнасць — найперш дзякуючы М. Куліковічу-Шчаглову й Н. Арсеньевай (яны былі тут рэфэрэнтамі у пытаньнях культуры).¹⁸²

Беларускі Драматычны Тэатар імя Ў. Галубка¹⁸³ пад кіраўніцтвам В. Селяха-Качанскага, пра якога гаворка будзе далей, 28 сакавіка 1948 г. паставіў у лягеры Міхэльсдорф п'есу Тодара Лебяды «Загубленая жыцьцё». Пра яе пастаноўку А. Герцык піша:

«Вялікая і карпатлівая праца кіраўніка тэатру і шчырая зацікаўленасць удзельнікаў пастаноўкі прынеслі нашым гледачам вялікае задавальненне. Яшчэ раз, на эміграцыі, далёка ад сваёй роднай Бацькаўшчыны, перад вачыма гледачоў праішоў

¹⁸¹ Шляхам Жыцьця. 1946. №6.

¹⁸² Ян Максімюк. Беларуская гімназія імя Янкі Купалы ў Заходній Нямеччыне. 1945—1950. Н.Е.—Беласток, 1994. С. 90—92.

¹⁸³ Беларускі Драматычны Вандройны Тэатр // Алесь Вініцкі. Матар' ялы... С. 26.

той жах, тэор, прыгнёт і гвалт, якія пануюць па «ўсёй неаб'ятнай». Яшчэ раз гледачы ўбачылі той кашмар, той несправядлівы таталітарны рэжым, якія самі перажылі. [...]

«Загублене жыцьцё» — гэта жыцьцё, перажытае намі самімі «пад сонцам сталінскай канстытуцыі», дзе людзі гарэлі ў пяскох Казахстану, мерзылі на далёкай поўначы Сібіры. «Па ўсёй неаб'ятнай» разносіліся й разносяцца яшчэ цяпер стогны, енкі і плач. «Па ўсёй неаб'ятнай» лепшыя працалюбівия гаспадары раскулачваліся і гнілі ў канцэнтрацыйных лягерох.

Гэтая п'еса зьяўляецца яркім дакумэнтам жыцьця ў савецкім «раню». Вось чаму, калі гледачы бачаць на сцэне «Загублене жыцьцё», сэрца съціскаеца ад болю, вочы туманяцца ад сылёз, па ўсёй залі праносяцца прыглушаным стогнам цяжкія ўздохі і ўсхліпы.

Своеасаблівы і псыхалёгічны паказ п'есы праходзіў зь вялікім напружаньнем. У залі панавала цішыня. Гледачы ўважліва сачылі за ходам п'есы. Нягледзячы на тое, што ўдзельнікі пастаноўкі выступаюць амаль што першы раз на сцэне ды яшчэ ў такой паважнай рэчы, агульнае ўражанье ўва ўсіх гледачоў засталося вельмі добрае. Усё гэта съведчыць аб tym, што ўпартая і напружаная праца кіраўніка тэатру прынесла свае немалыя вынікі. І калі ўлічыць, што агульны ўзровень ведаў удзельнікаў пастаноўкі зьяўляецца самым элемэнтарным, дык трэба спадзявацца, што многія з гэтых аматараў пры ўпартай працы кіраўніка спадара Качанскага здолеюць вырасці ў сапраўдных актораў, якія на эміграцыі здолеюць заняць сваё пачэснае месца ў сям'і нашых мастацкіх сілаў. Бо тое майстэрства, якое яны паказалі на сцэне, съведчыць аб tym, што ў іх ёсьць іскра таленту да сцэнічнага мастацтва. І пры жаданьні гэтая іскра разгарыцца і выльлецца ў магутнае полымя. А гэта вельмі важна ў нашым эміграцыйным жыцьці. Мы мусім рэпрэзэнтаваць сябе сярод заходніх народаў, якія мусіць пачуць наш голас гневу на таго, хто залезнай заслонай заградзіў нам дарогу на нашу родную зямлю».¹⁸⁴.

---

¹⁸⁴ А. Герцык. Пастаноўка п'есы «Загублене жыцьцё». [Рукапіс]. Перахоўваецца ў прыватным архіве Л. Юрэвіча.

Відавочна, пастаноўшчыкі спектакля ў добра ведалі айчынную драматургію, але ў лягерах ставілі пераважна сцэнкі, напісаныя пісьменьнікамі-эмігрантамі, або апрацаўніцтва народных казкі, паданьні, інсцэніроўкі народных сьвятаў. Тлумачыцца гэта вельмі проста. Па-першае, для пастаноўкі, прыкладам, «Тутэйшых» патрэбны быў час, сталыя акторы, адпаведныя дэкарацыі, немалыя сродкі. І другое, ці ня больш істотнае за першае: такія клясычныя, сур'ёзныя драматычныя творы былі не на часе. Рэч у тым, што ўся культурна-ас্বетніцкая дзеянасць на эміграцыі перадусім ставіла дзінне мэты: аб'яднаньне беларусаў-выгнанцаў¹⁸⁵ і выхаванье моладзі ў нацыянальна съведамым духу. Асноўная задача, якая ставілася ў дачыненіі да моладзі, — ня страціць яе, не аддаць іншай культуры.

Клясычныя драматычныя творы не «працавалі» на маладое пакаленіне, для якога далёкім былі і сутнасць гэтых твораў і іхны драматызм. Невялікія сцэнкі, аднаактоўкі, заснаваныя на этнографічным, народным, гістарычным матар'яле, былі пакліканы ў простай, вобразнай форме расказаць пра гісторыю, культуру Беларусі, яе традыцыі, звычай, абраады. Менавіта таму быў такім папулярным літаратурны мантаж, што ён выконваў адначасна і выхаваўчую, і адукацыйную ролю, даючы магчымасць спалучаць у сцэнічнай пастаноўцы вершы беларускіх паэтаў, выказаныя на выдатных беларускіх дзеячаў, цытаты з «Мужыцкай праўды» Каліноўскага, народныя песні й танцы.

Такую ж ролю выконвалі і канцэрты, якія сынтэзувалі элементы драматычнае дзеяй музычнага тэатру. У іх бралі ўдзел як прафесіяналы — музыканты, кампазытары, былія артысты оперы й балету, эстрады, народных ансамбліяў, — так і аматары. Музычны патэнцыял эміграцыі рэалізаваўся якраз у канцэртнай дзеянасці, якою кампэнсавалася адсутнасць сталай музычнай сцэны. Амаль кожны тэатральны гурток, студыя дапаўнялі драматычныя п'ескі, сцэнкі, скэны музычна-танцавальнымі нумарамі. Але былі і такія мастацкія калектывы, якія цалкам засяроджвалі сваю ўвагу на музыцы, сольных і харавых съпевах,

---

¹⁸⁵Беларускі Фронт Літаратуры й Мастацтва // Алесь Вініцкі. Матар'ялы... С. 2.

танцах. Найбольш вядомым на эміграцыі з такіх калектываў, сапраўдным цэнтрам выхаваньня съядомасці беларускай моладзі быў студэнцкі ансамбль у Любэнскім Універсытэце¹⁸⁶ пад кіраўніцтвам М. Равенскага, выдатнага беларускага кампазытара й выканануцьцы, тэарэтыка музыкі, глыбокага знаўцы фальклёру, харавога дырыжора.¹⁸⁷

Значэнне дзеянасьці Міколы Равенскага выходзіць далёка за межы ўласна кампазытарскай творчасці. Равенскі стаўся тым каталізаторам, тым рухавіком, што паўплываў і на раззвіццё тэатральнага жыцця на эміграцыі. Таму, гаворачы пра беларускі тэатар, абмінуць імя Равенскага немагчыма. Тым больш, што да сёньня пра яго на бацькаўшчыне вядома недараўальна мала.

Мікола Равенскі (1886—1953) /нарадзіўся ў маёнтку Капланцы Ігуменскага павету (цяпер Чэрвенскі раён). Начаткі адукцыі атрымаў ад бацькі, сямігадовым пайшоў у вясковую школу. Адораны музычна, у 1895 г. паступіў у менскі архірэйскі хор на поўнае ўтрыманье й бясплатную навуку. Пасля быў накіраваны ў Наваградак рэгентам царкоўнага хору й настаўнікам у школу. Жаданье атрымаць музычную адукцыю прывяло Равенскага на трохгадовыя курсы дырыжораў у Маскве, якія ён скончыў напярэдадні Першай сусветнай вайны. З 1919 г. Равенскі ў Менску. Ён — рэгент царкоўнага хору пры Кацярынінскім саборы й адначасна настаўнік съпеваў і музыкі ў школах гораду.

¹⁸⁶ Падрабязна пра ансамбль і яго выступлены ў: Барыс Рагуля. Беларускае студэнцтва на чужыне. Лёндан (Канада)—НЁ., 1996.

¹⁸⁷ БІНІМ ушанаваў памяць М. Равенскага ў: Бацькаўшчына. 1954. №12—13(194—195). 27 сакавіка; Мікола Равенскі (У другую гадавіну съмерці) // Бацькаўшчына. 1955. №111(241). 13 сакавіка; Кожнаму беларусу — родная песня (грамафонныя пліткі беларускага студэнцкага хору ў Любэне пад кіраўніцтвам М. Равенскага) // Бацькаўшчына. 1952. №27(106). 6 ліпеня; Алесь Карповіч. Бэрлінская баліада (Съв. памяці М. Равенскаму) // Бацькаўшчына. №1—2(283—284). 1956. 7 студзеня; В. Кіпель. Пра жыццё Равенскага // Беларус. 1995. №422. Сакавік; Лявон Юрэвіч. «Лірнік краіны веттай»: Мікола Равенскі // Беларус. 1997. №441.

У 1920 г. М. Равенскі на просьбу клюбу чыгуначнікаў зарганізаваў беларускі хор, разам з Ул. Галубком ладзіў канцэрты. Але масавы арышт у 1932 г. ня толькі сяброў клюбнага камітэту й ягонага загадчыка, роднага брата Равенскага (загінуў у 1937 г. у менскім НКВД), а і ўсёй інтэлігенцыі, што брала ўдзел у канцэртах (Лёсік, Ільлючонак, Ляжневіч, Калевіч і шмат іншых, пераважна чыгуначнікаў), цалкам параліжаваў працу.

У 1921 г. Равенскі ўдзельнічаў у вялікай экспедыцыі на Случчыну, арганізаванай Інбелкультам і ўзначаленай мастаком Полазавым. Праз год М. Равенскі атрымаў пасаду хормайстра ў Менскім Гарадзкім Тэатры. Тады ж выйшаў з друку ягоны зборнік апрацовак народных песняў і твораў на вершы беларускіх паэтаў. У tym жа годзе ён напісаў музыку да апэрэты «Залёты» (паводле В. Дунін-Марцінкевіча), ноты якой не захаваліся, і канцату для хору «Курган» на слова Канстанцыі Буйлы. У 1923 г. Равенскі паступіў у Маскоўскую Кансэрваторыю, якую скончыў у 1930 г. Студэнт кансэрваторыі быў адначасна і сябрам-карэспандэнтам Беларускай Акадэміі Навук. Багата пісаў: 22 футгі для фартэпіяна, зь іх 2 двухгалосныя, 5 — трохгалосных, 11 — чатырохгалосных, 1 — восьмігалосная; канцату для хору, салістаў зь сімфанічным аркестрам на слова Я. Купалы; апрацоўкі беларускіх народных песняў.

У ліпені 1929 г. Старшыня Савета Народных Камісараў БССР Мікалай Галадзед прапанаваў Уладзімеру Дубоўку й Міколу Равенскаму напісаць лібрэта й музыку арыгінальнай беларускай опэры. Дзяржава вылучыла і сродкі, невялікія, але дастатковыя для пачатку працы.

Перш-наперш трэба было знайсьці адпаведны літаратурны матар'ял. Пасля доўгіх пошукаў урэшце спыніліся на паэме «Браніслава». Быў дэтальна распрацаўвани плян опэры з трох актаў, абмеркаваны дэкарацыі. Лібрэта істотна адрознівалася ад тэкstu паэмы, што выявілася ў абмалёўцы характараў персанажаў, у большым драматызме дзея. Шукаючы народныя мэлёды, Равенскі й Дубоўка паехалі на Магілёўшчыну, дзе зрабілі шмат запісаў. Падчас гэтай экспедыцыі іны напісалі «Ліпнёвы гімн», які некаторы час выконваўся ў Менску, але неўзабаве быў забаронены як «нацдэмаўскі».

Пасыль паездкі на Магілёўшчыну праца над опэрай актыўізавалася. Дубоўка асаблівую ўвагу зъяўрталаў на тэму лерніка. Сыпей лерніка ў пралёту пры закрытай заслоне павінен быў падрыхтаваць слухачоў і сканцэнтраваць іхнью ўвагу. Арыя лерніка пачыналася так: «Многа Бог прарокаў меў, пасылаў па съвеце іх...» Ствараючы партыю лерніка, Дубоўка выкарыстаў магчымасці эзопавай мовы, насыціў яе востра сучасным падтэкстам: Браніслава ўвасабляла Беларусь, Пан — Расею.

Праца паэта й кампазытара была настолькі цеснай, што Дубоўка ведаў кожную мэлёдью й часта напіяваў іх. Асабліва яму падабалася партыя лерніка, арыя Пана «Прэч, псы, не кратайце рукамі» й арыя Браніславы «Зарасьлі мае съцежкі-дарожкі»:

Aх, прыйши яны... вунь каменны слут... душа халадзее...

Там съмерць мая, съмерць мая... Жывую замуроуюць...

Страшна мне, ах, маці мая, маці мая. Дзе ты, дзе ты.

Не дай мяне, ах, не дай мяне.

Зарасьлі мае съцежачкі, зарасьлі мае дарожскі зялёненькім лапушком.

Зялёненькім лапушочкам, зялёненькім лапушочкам пасыцялю пасыцелечку, пасыцелечку пасыцялю.

А паслаўши пасыцелечку, а паслаўши пасыцелечку, сном глыбокім задрамлю,

Адпачну я сном глыбокім, адпачну я сном глыбокім, можа, мамачку прысьню.

Сном глыбокім задрамлю я, сном глыбокім задрамлю я, і ніхто мяне ня ўчуе, і ніхто мяне ня ўчуе, толькі маці мо' пачуе, толькі маці адна.

Ах, мамачка родная мяне болей не пабача, ах, мамачка родная мяне болей не пабача, не пабача, не.

Па захаваных нататках Равенскага можна ўзнавіць музычныя характеристы галоўных герояў першай беларускай опэры «Браніслава».

Да лета 1930 г. першы акт опэры быў скончаны, а даapoшніх двух былі напісаныя галоўныя музычныя сцэны. Толькі неўзабаве Дубоўку арыштавалі, і ўвесе матар'ял кампазытар быў вымушшаны здаць у Наркамат Асьветы. Назад ён яго не атрымаў.

З 1930 г. Равенскі працаўаў у Менскім Музычным Тэхнікуме, а крыху пазней — у толькі што адчыненай Беларускай Кансэрваторыі. Выконваў абавязкі загадчыка навуковай часткі й не пакідаў пісаць музыку. Зь вялікіх формаў напісаў смычковы квартэт і сюіту. Абодва творы грунтаваліся на беларускіх народных матывах.

Амаль няспынны перасълед за «нацдэмаўшчыну» перашкаджаў творчай працы.

23 чэрвеня 1941 г., калі гарэў Менск, у полымі загінулі ўсе рукапісы Равенскага, у тым ліку чарнавікі «Браніславы».

У 1943 г. Равенскі пераехаў у Чэрвень, дзе пісаў царкоўную музыку: два нумары «Хрувімскай», «Міласьць Міру», «Верую» для хору й сола барытона, «Отча наш», а таксама невялікі канцэрт «Слава з вышніх Богу». Там жа нанова была напісана музыка да першага й другога актаў «Залётаў».

У 1944 г., калі Равенскі пераехаў у Менск, ён аддаў ноты ў аддзел мастацства пры БЦР. Крыху пазней скончыў трэці акт, але тады ўжо пачалася эміграцыя ў Нямеччыну. Увесь матар'ял быў вывезены, але першы акт загінуў у дарозе. Гэтак і паўторная спроба напісання «Залётаў» аказалася марнай.

Эміграцыя нялёгка давалася Равенскаму. У лісьце да Ант. Адамовіча Ю. Віцьбіч згадвае пра той час:

«Мне пашанцавала ў сваім нарысе «Плыве з-пад Святое Гары Нёман» прыгадаць у найлепшым пляне пра візіту Равенскага і Дубоўкі да Якуба Коласа, пра якую й пачуў ад яго [Равенскага]. Аднак я абавязкова мушу напісаць аб ім адмысловы нарыс тым болей, што нейкі час жылі пад адным дахам аднай сям'ёй, пакутавалі разам. Прыйгадваецца, як нас (Равенскі, Тодар Лебядзя, Віцьбіч) прывезьлі ў вёску Эмэркінгэн-Вюртэмбэрг для працы ў баўэрнай. Гэтыя баўэрны аглядалі нас з усіх бакоў, як тых коней, і доўгі час не хацелі браць Равенскага, як старога, ды мяне, з прычыны мае старое маці. Усё-ж Равенскі трапіў да аднае баўэршы-салдаткі, у якой, акрамя яго, працаўалі 4 OST.¹⁸⁸ На

¹⁸⁸OST (ад нямец. Ost — усход) — агульная назва для людзей з «усходніх земляў», краінаў на ўсход ад Нямеччыны, звычайна стасавалася да падняволных работнікаў.

другі дзень паслья прыходу французаў Равенскі зьнянацку вырашыў вярнуцца ў СССР, бо тое-ж рабілі дзясяткі хлопцаў і дзяўчат, што працавалі ў Эмэркінгэне. Мне без асаблівых цяжкасцей давялося давесці яму, што для яго гэты намер раўназначны самагубству. І ў дзень, прызначаны для рэпатрыяцыі, ён на досьвітку разам з маёй сям'ёй спакідае Эмэркінгэн. Капітуляцыя Нямеччыны вызваліла яго ад працы ў баўэра, але бадай адразу-ж ён разам са мной трапляе на тартак Карла Фукса ў маленъкім швабскім гарадку Эгінгэн, дзе, між іншым, жыв Васіль Рагуля з сынам. Што з тae волі, калі няма грошай, каб выкупіць паёк?

Праца на тартаку, дзе трэба анишпугамі накатваць на ваганеткі дубы, потым падкатваць іх да пілаў і нарэшце адкатваць убок важкія дошкі, зъяўляеца аднай з найцяжэйшых фізычных працаў. Усё-ж увечары ў съціплым пакойчыку пры гэтым-же тартаку Равенскі сам-насам са сваёй вернай прыяцелькай. Адзіным і найдараражэйшим ягоным скарбам, з якім ён ніколі й нідзе не разлучаўся, зь якім трапіў з бацькаўшчыны на чужыну, зъяўлялася скрыпка. Амаль не разьгінаюца апухлыя пальцы, але з-пад смыку плынуць адна за аднай родныя мэлёдыі, і нарэшце пле сам музыка:

*Ці ня быстрая рэчка воду замуціла?
Чаго плачаши, дзяўчынка?
Ці не матуя біла?*

Паблізу пакрысе зьбіраюцца немцы. Ім падабаюцца гэтыя мэлёдыі, але разам з тым яны дзівяцца з таго, як можна паслья анишпугу трymаць у рукэ смык, хтосьці зь іх называе музыку недарэктай. Але што з таго?

*Няхай гавораць усякае ліха,
А мы з табой, дзяўчынка,
Любімося ціха».*¹⁸⁹

---

¹⁸⁹Ліст ад 11.11.1956. Архіў БІНІМу.

Празь нейкі час Равенскі апынуўся ў Бэльгіі. Пачаўся новы — на жаль, кароткі, але надзвычай плённы — этап жыцьця. Сам маэстро зь цеплынёй і ўдзячнасцю гаварыў пра жыцьцё ў Бэльгіі і магчымасць творчай дзеянасці:

«Шчасльвія-ж тыя людзі, якія развязаліся зь лягерным жыцьцём, а хто-ж яшчэ там застаўся, адчувае сябе дрэннавата ня толькі ў адносінах забесьпячэння, а і наагул — сумна.

У катэгорыю шчасльвых далучаю й сябе. Пераездам у Бэльгію цалкам задаволены, бо такіх умоваў, якімі тут карыстаюся, я ўпэўнены, не знайшоў-бы ні ў адной іншай краіне. Галоўнае-ж — тое, што працую па фаху і да гтага пры добрых і спрыяльных абставінах, дык адсюль і вынікі добрыя.

За гэты час майго бытаваньня ў Бэльгіі шмат чаго зрабіў як у творчасці, так і ў работе з ансамблем. У сучасны момант я заняты працай над складаньнем зборніка беларускіх песьняў. Праца, у асноўным, закончана, і вядуща перагаворы з друкарнямі наконт яго выданьня.

Асабліва-ж вялікая праца праведзена з ансамблем. Што-дзённая трэніроўка, як агульная, так і індывідуальная, дала вельмі добрыя вынікі. Дзякуючы гэтай працы і, можна сказаць, адданасці да яе нашага студэнцтва, дасяглі значна высокай мастацкай якасці ў выкананьні. Зь першага выступу на канцэрце ў Любене ансамбаль рэпэрэнтаваў сябе перад цаніцелямі мастацтва, як адзінку вышэй аматарскай. А ў сучасны мамант ён стаў яшчэ на больш высокую ступень мастацкага выкананьня.

Апошні наш выступ адбыўся ў Льежы 26 сакавіка ў агромнай залі (каля тысяча месцаў) пры поўным зборы. Гэты канцэрт арганізавала IMKA¹⁹⁰ пад шыльдай паказу бэльгійцам народнай песьні розных нацыянальнасцяў «з-за зялезнай заслоны». Фактычна-ж гэта быў конкурс на лепшае выкананьне. У канцэрце прынялі ўдзел бэльгійцы, украінцы, расейцы, казакі, ну і мы, беларусы. Бэльгійцы выставілі свае лепшыя артыстычныя сілы, якія паказалі свае выдатныя галасы і высокамастацкае выкананьне. Нажаль, абышлі народныя песьні, як відаць, гэты

¹⁹⁰IMKA (ад анг. YMCA — *Young Men Christian Association*) — Хрысьціянская Асацыяцыя Моладзі).

бок у іх досыць слабенькі. Украінцы нядрэнным хорам выканалі свае народныя песні, але іхня танцы — на больш высокім узроўні выкананьня, чымся съпевы. Расейцы — слабавата, не дапамаглі ім ні сарафаны, ні ўборы баярышняў. Казакі выступілі зусім неарганізавана і няцікава. Што-ж да выступу беларусаў, дык можна ганарыцца, адразу, амаль зь першае песні, паказалі сябе выдатнікамі. Мастацкае выкананье ў сувязі з прыгожымі мэлёдыямі песніяў, ды да гэтага ў складанай апрацоўцы, змусіла загаварыць аб якасці ня толькі залю, а і саміх удзельнікаў канцэрту. Бісіравала заля, бісіравалі закулісы. З усіх бакоў чуеща гутарка пра беларускі ансамбаль.

Сам кіраўнік быў так захоплены песніямі і выкананьнем, што зараз-жа заангажаваў нас на тры канцэрты. Бэльгійскім артыстам таксама вельмі спадабаліся нашыя песні, і яны звярнуліся да мяне з просьбай напісаць колькі сольных і для жаночага квартэту рэчаў для выкананьня па радыё і на канцэртах. Просьбу іхнюю я паабяцаў выкананець, над гэтым цяпер і працую. Са свайго-ж боку, яны абяцалі бясплатна выступаць у нашых канцэртах.

Прыimalі таксама ўдзел у богаслужэнні ў касцёлах Брусэлю. Апошняя багаслужба адбылася пры ўдзеле папскага нунцыя. Пасля службы я быў прадстаўлены яму як прафэсар музыкі, атрымаў ад яго павіншаванье з посьпехам і падзяку за ўдзел, а таксама ён падкрэсліў, што яму спадабаліся нашыя царкоўныя напевы.

Як бачыце, справа — дзякаваць Богу. Мяне гэта вельмі радуе і надае яшчэ больш энэргіі да працы. Афішыруюць мяне ў якасці прафэсара, так што цяпер выходзіць, што я ўжо ня прости Міколка, альбо «Міколка-рыбалоў», а «Міколка-профэсар». Вось яно!»¹⁹¹

Эміграцыйны пэрыйд быў вельмі плённы ў творчасці кампазытара М. Равенскага. У сваім «Жыццяпісе» ён адзначае:

«На эміграцыі мною апрацаваны для хору шэраг беларускіх народных і скаўцкіх песніяў, малых харавых твораў і твораў для

¹⁹¹Зъ ліста М. Равенскага да Лявона Савёнка ад 2.04.1951. Архіў БІНІМу.

жаночага ансамблю. Зъ вялікіх рэчаў: фантазыя для скрыпкі і фартэпіяна, фартэпіянная трохгалосная фуга «На выгнаньні». Узноўлены: «О Беларусь, мая шыпшина!», арыя Браніславы з опэры «Браніслаў» (тэкст Уладзімера Дубоўкі), беларуская калыханка для жаночага квартэту і фартэпіяна, «Мой родны кут» — дуэт для жаночых галасоў і фартэпіяна, арыя «Ноч над Менскам» (слова Уладзімера Дубоўкі), тры оды для мужчынскіх галасоў, «Слуцкія ткачыхі» для хору, сола барыtona і фартэпіяна. Апрацаваны народныя песьні: «Чаму-ж мне ня пець?», «Ты, чырвоная каліна», «Дарагая мая староначка», «Песьня бабыля» ды шмат іншых твораў, усе яны ў суправаджэнні фартэпіяна. Узноўлена з апэрты «Залёты» песьня Сабковіча «Маю грошы, маю я...». Апрацавана народная песьня для голасу і фартэпіяна «Чалавек жонку б'е, бічуе...» Сабрана 270 беларускіх народных песьняў. Падрыхтаваны для друку зборнік народных беларускіх песьняў і ўласных твораў на слова беларускіх паэтаў, які складаецца з 75 нумароў».¹⁹²

Ансамбль беларускіх студэнтаў у Лювэне, якім кіраваў Равенскі, ездзіў з канцэртамі па ўсходніх гарадох. Програмы выступаў заўсёды складаліся так, каб гледачы атрымалі ўяўленне пра Беларусь, яе гісторыю й культуру. Пасля съмерці Міколы Равенскага ансамблем кіраваў кампазытар Алесь Карповіч.¹⁹³

У канцы 40-х — пачатку 50-х гг. пераважная большасць беларусаў пакінула лягеры ДП ды разъехалася па розных краінах. Шмат суродзічаў аткінулася ў ЗША. І тут адначасна з пошукамі працы, уладкаваньнем побыту аднаўлялася духоўнае жыццё: арганізоўваліся беларускія школы, наладжвалася выдавецкая справа, аднаўлялася дзейнасць мастацкіх гурткоў і студый.

Тэатральныя гурткі ствараліся пераважна пры беларускіх цэрквях, школах, грамадzkіх цэнтрах, бо для пастаноўкі спектакляў былі патрэбныя немалыя выслілкі, а таксама грошы. Беларусы ня мелі мэцэнатаў сярод суайчыннікаў — эмігрантаў

¹⁹²Мікола Равенскі. Жыцця і творчыцтва. [Рукапіс.] Перахоўваецца ў Фундацыі імя П. Крэчэўскага.

¹⁹³Беларуская песьня на міжнароднай арэне // Бацькаўшчына. 1953. №30(161). 26 ліпеня.

папярэдніх гадоў. Сродкі трэба было шукаць самім. Хоць на спектаклі прадаваліся білеты, прыбытак быў чиста сымбалічны й ня мог перакрыць выдаткі. Таму асноўнаю крыніцай фінансавання тэатральнай дзейнасці, як, дарэчы, і выдавецкай, стала людзкая дабрачыннасць, складкі.

Найбольш пашанцавала Нью Ёрку яго ваколіцам. Менавіта тут пачалі новае творчае жыццё кампазытары М. Куліковіч, К. Барысавец, опэрныя выканануцы В. Селях-Качанскі, Алімп Мяленцеў (былы актор тэатру Ўл. Галубка), Барбара Вержбаловіч, Надзея Градэ, артысты эстрады Ірэна Жылінская-Цупрык, Віла Ляўчук, Вера Заруцкая, Іван Шульга (ён неўзабаве пераехаў у Канаду). Зъявіліся і новыя імёны: таленавітыя маладыя съпявачкі, сярод якіх вылучаліся Натальля Куліковіч-Кушаль, дачка кампазытара М. Куліковіча, і Галіна Ганчарэнка. Цэлае суквецце імёнаў — і вядомых, і тых, каму толькі праракавалі будучыню. Але ж першым, відаць, трэба прыгадаць імя Лідзія Рыгораўны — так, па бацьку, што наагул не ўласцівае беларусам, з'явіталіся да Лідзіі Янушкевіч-Нядзьвігі,¹⁹⁴ выказваючы тым самым сваю плавагу да ведамай артысткі.

Лідзія Янушкевіч (прозывішча яе першага мужа) уваходзіла ў трупу Менскага Першага Беларускага Тэатру, стрыжнем якога падчас арганізацыі тэатру ў 1920 г. стаўся хор Тэраўскага. Яна мела добры голас — альт — і выступала адначасна і як съпявачка, і як драматычная артыстка. У 1944 г. яна ўдзельнічала ў заснаванай пры тэатральным бюро «Вінтар» Беларускай Канцэртна-Эстраднай Групе «Жыве Беларусь». Не пакідала Лідзія Янушкевіч канцэртную дзейнасць і ў ЗША, дзе выступала на самых розных беларускіх пляцоўках зь песьнямі, якія потым былі запісаныя на кружэлкі: «Охці мне ох», «Сваток», «Хлопец пашаньку пахае» ды іншыя.

Адзін зь першых вялікіх канцэртаў адбыўся ў Нью Ёрку 2 лютага 1952 г. у памешканні клубу старое эміграцыі. У канцэрце бралі ўдзел Б. Вержбаловіч, дзяячы харафы ансамбль (Г. Дарашэвіч, Н. Куліковіч-Кушаль, А. Орса, акампаніятар Г. Ганчарэнка). Н. Куліковіч-Кушаль і Г. Ганчарэнка выканалі

---

¹⁹⁴ В. Селях-Качанскі. Памяці Лідзіі Нядзьвігі // Беларус. 1969. №145.

гумарыстычную сцэнку на слова Н. Арсеньевай «Дарагі даляр», Г. Ганчарэнка й Б. Данілюк выступілі з гумарэскай «Кацярына і Сыцяпан».

У наступныя гады былі паставленыя «Майскі жук» і «Збаўленьне» А. Кавалеўскага, «Зьбянтэжаны Саўка» Л. Родзевіча. Ужо распачаліся рэптыцыі Купалавай «Паўлінкі», і зь цягам часу трупа магла стаць прафэсійным тэатрам, але цяжка захварэла й памерла Н. Куліковіч-Кушаль, а потым выехала на працу ў Нямеччыну на радыё «Свабода» Б. Вержбаловіч і Г. Ганчарэнка, пераехала ў Кліўленд М. Куліковіч. Пазней ён пісаў:

«У 1950 годзе амаль што ўся трупа апынулася ў Нью Ёрку, у Амерыцы, але тут адбылося толькі 2—3 выступы і паставова, як гэта ні жаль, нашыя акторы зъмянілі сваю працу на бытавыя амэрыканска-грамадзкія інтарэсы. Беларускі Тэатар Эстрады перастаў існаваць». ¹⁹⁵

Часцей за ўсё тэатральныя пастаноўкі ажыццяўляліся студэнтамі, школьнікамі, дзецьмі малодшага ўзросту — адным словам, аматарамі. Так, 30 чэрвеня 1951 г. у Нью Ёрку Беларускім Студэнцкім Таварыствам быў зладжаны вечар, прысьвечаны Я. Купалу, і гледачам быў паказаны мантаж зь вершаў і песьняў на слова паэта ў выкананні вучняў суботній беларускай школы. 30 траўня 1953 г. адбыўся вечар, прысьвечаны памяці М. Багдановіча. Дзеці ад пяці да дванаццаці год падрыхтавалі інсцэніроўку твора Багдановіча «Мушка-зелянушка і Камарык-насаты тварык». 4 лістапада 1954 г. пад кіраўніцтвам Гіпаліта Паланевіча (друкаваўся пад псэўданімам Г. Няміга) была паставлена камэдыя Л. Родзевіча «Зьбянтэжаны Саўка», разылічаная на гледачоў старэйшага веку.

У Нью Ёрку адбыліся паказы Купалавага «Кургана» (25 сакавіка 1954 г.) і п'есы Г. Акановіч «У Калядны вечар» (8 студзеня 1955 г.). З нагоды 450-годзідзя беларускага друку адбылася пастаноўка «Ў Падуанская гасподзе» Н. Арсеньевай (1965).

¹⁹⁵ М. Куліковіч. Беларускі Тэатр Эстрады // Алесь Вініцкі. Матар' ялы... С. 45.

На вечары памяці Ф. Аляхновіча (31 траўня 1969 г.) пад кіраўніцтвам Натальлі Орсы была пастаўлена ягоная п'еса «Чорт і баба». У 1970 г. на Дзень Маці, сьвята, якое традыцыйна адзначаецца ў Амэрыцы, маладыя аматары паказалі п'есу М. Калачынскага «Лясная казка». А ў 1972 г. падчас навагодніх сьвятаў адбыўся паказ Купалавай паэмы «На Куцьцю».¹⁹⁶

У Нью Брансўіку (штат Нью Джэрзы, побач з Нью Ёркам) адным зь ініцыятараў тэатральных пастановак быў Ўладзімер Кабушка, які ў 1959 г. распачаў рэптыцыі двухактавай камэдыі Г. Пух «Трэба ў мамы запытацца» й напісанага ім самім жартудыялёгу «Глухі Тамаш». Раптоўная съмерць не дазволіла яму завяршыць задуманае. У 1959—60 гг. удава Ўл. Кабушкі, Вера Кабушка, паставіла з вучнямі суботній беларускай школы калядны аброзок мужа «Сьняжынчкі».

З 1959 г. тэатральнымі пастановкамі займаўся Васіль Стома. Згадваючы пра складанасці ў падрыхтоўцы тэатральных вечароў, моўныя праблемы самых маладых беларусаў, што часам ужо ня памяталі Бацькаўшчыны, Васіль Стома піша:

«Што праўда, у асяродку яшчэ была група школьнікаў — вучняў суботній школы, але сярод іх амаль усе яшчэ толькі вучыліся чытаць па-беларуску па складох, і навучыць іх якой ролі было немагчыма. Тады мне на думку прыйшло паставіць нешта падобнае да «жывога абразу» ці якогась мантажу, ілюстраванага музыкай, дэкламацыяй... І вось такі мантаж пад загалоўкам «Беларусь» быў пастаўлены ў днё сьвяткаваньня 25 Сакавіка ў залі Прэбітэрыянскай Царквы ў Нью Брансўіку ў 1960 г. У гэтым мантажы дзеяньне «артыстаў» было зьведзена да мінімуму, а ўся акцыя апіралася на дэкламацыях, музыцы і наратару (расказчыку). Тэксты для дэкламацый былі ўзяты зь вершаў Купалы, Арсеньевай, Машары, голас Каліноўскага — зь

---

¹⁹⁶ Гэта толькі невялікі пералік пастановак. Сыліс п'есаў, аўтараў, рэжысёраў, датаў прэм'ер прыводзіцца ў: Z. and V. Kipel. Byelorussian-American Theatre // Ethnic Theatre in the United States. L., 1983. P. 67—100. Гэтая праца да сёньня застаецца самым грунтоўным даследаваньнем гісторыі беларускага тэатру ў ЗША.

ягонага «Ліста з-пад шыбеніцы», музыка — з кружэлак, а тэкст для наратара ўлажыў я сам».¹⁹⁷

У tym самым годзе В. Стома паставіў літаратурны мантаж «Случчакі», калядныя абрэзкі «Святая ночь» і «Паклон беларускіх дзетак новараджанаму Хрысту».

У Саўт Рывэрэ пэўны час працаўаў вядомы артыст В. Селях-Качанскі (1885—1976),¹⁹⁸ якога Ю. Віцьбіч назваў «беларускім самародкам, які бадай ад лапчыў, ад галоты беларускага мястэчка Лагойску дайшоў да Марыінскага Імпрапарскага Тэатру ў Пецярбурзе, да «Дэмана», да «Ігара», да «Тарэадора», да дубляньня Шаляпіна».¹⁹⁹

У 1971 г., незадоўга да сваёй съмерці, Селях-Качанскі разам зь Мядэйкам працаўаў над укладаньнем съпейніка беларускіх вэтэранаў. Аптываючы знаёмых, сяброў, шкадуючы, што багата хто ўжо адышоў, ён акідваў поглядам і сваё жыцьцё:

«Есьць у маёй старой ужо галаве мэлёдыі з часоў пачатковай школы (1894—1898), далей з настаўніцкай сэмінарыі (1901—1905) і пазней да Кансэрваторыі (1910) і да Марыінскага Тэатру (1915). Затым, з часу маёй працы у Музычнай сэжыі Інбелкульту ў Менску, з 1925 г. да 1927 г., да прызначэння мяне дырэктарам БДТ-1, я заарганізаваў капэлу ў ліку тады 50 асоб съпевакоў, у якую ўліўся хор ад вандроўнага тэатру Галубка. Успамінаю съпейнік маладога Равенскага, якім я карыстаўся для рэпэртуару капэлы. Зь яго прыпамінаюцца надзвычай добрыя песні «Ня стой, каліна», «Як стаяла белая бяроза», «Зіма», але і слова, і музыка-мэлёдыі ўжо забыліся. Мне прыпомнілася ціпер у сувязі з арганізацыяй съпейніка звыш 40 мэлёдый старадаўніх песніяў. Напрыклад, ведамая ў канцы мінулага XIX ст. «Ах ты, воля мая, воля», складзеная з нагоды рэформы Аляксандра II — аб адмене прыгону. Або яшчэ мэлёдывы песні пра лёс Напалеона «По синим

¹⁹⁷ В. Стома. Беларуская мастацкая самадзейнасць у Міддэлсэкс Каўнты. [Рукапіс.] Архіў БІНІМу.

¹⁹⁸ Народны артыст Беларусі Вечаслаў Селях-Качанскі // Зборнік песніяў беларускага жаўнера. Выданыне Згуртаваныя Беларуска-Амэрыканскіх Вэтэранаў у ЗША. 1975. С. 244—261.

¹⁹⁹ Ліст Ю. Віцьбіча перахоўваецца ў Фундацыі імя П. Крэчэўскага.

волнам океана» і шмат іншых, расейскіх, украінскіх, а крыху і тагачасных беларускіх, якія съпяваў Агрэней-Славянскі — «Ці ня дудка мая», «Былі ў бацькі тры сыны».²⁰⁰

Апынуўшыся пасъля вайны ў Нямеччыне ў лягеры ДП, Селях-Качанскі не пакідае думкі пра тэатар. У 1947 г. ён піша сябрам у Міхэльсдорф:

«У вас, кажуць, моладзі сабралася чалавек 100, а ніякіх заняткаў у галіне харавога і сцэнічнага мастацтва німа. Мае думкі складающа ў напрамку той працы, якую я маю распачаць у новай арганізацыі «Саюз Беларускай Моладзі». У першую чаргу патрэбна будзе заснаваць народны хор і драматычны тэатр-студыю. У апошнім працу думаю распачаць з практычных заняткаў адразу над нейкай п'есай і рабіць тое, што рабілі съветлай памяці Галубок, рэжысёр Міровіч у БДТ-І са спадаром Фларыянам Ждановічам. Пастаноўка п'есы — гэта практычная вучоба. Мэтад у нашых варунках больш мэтазгодны, на маю думку, за тэарэтычны».²⁰¹

В. Селях-Качанскі паставіў п'есы «Шчасльвы муж» Ф. Аляхновіча й «Пінская шляхта» В. Дунін-Марцінкевіча.

З часам Селяха-Качанскага замяніла Ірэна Жылінская-Цупрык.

Нараадзілася Ірэна Жылінская ў 1920 г. на Бярэзіншчыне Магілёўскай акругі ў заможнай сям'і. У 1930 г. бацька быў арыштаваны, а малая Ірэна выслана ў Сібір: ішло раскулачванье. У Сібіры пачалася эпідэмія дзіцячых хваробаў, таму сваякам дазволілі забраць дзяцей з высылкі. І. Жылінскай пашанцавала: яна мела ў Менску цётку, якая забрала яе да сябе. Да 1941 г. жыла ў цёгчынай сям'і. У 1938 г. паступіла ў тэатральную вучэльню, якая ў тым жа годзе адкрылася ў будынку менскіх опэры. Правучылася трох гады, заставаўся адзін год да заканчэння, які пачалася вайна. І. Жылінская пакінула горад і пад-

²⁰⁰ Арыгінал тэксту захоўваецца ў Фундацыі імя П. Крэчэўскага.

²⁰¹ Арыгінал ліста захоўваецца ў архіве БІНІМу. Падрабязней пра В. Селях-Качанскага можна прачытаць у: Народны артыст БНР Вечаслаў Селях-Качанскі // Беларускія слова. 1955. 8; Селях-Качанскі, Вечаслаў // Беларуская думка. 1976. 20.

бамбёжкамі дайшла да Беразіна, дзе і пражыла ўсе гады акупацыі, зарганізавала драматычны гурток зь мясцовых аматараў тэатру і ўцекачоў. У 1944 г. паехала адведаць знаёмых у Барысаўскім Тэатры дый засталася там працаўцаў. Разам з тэатрам апынулася ў Нямеччыне. У Бэрліне працаўала ў трупе «Жыве Беларусь» і тэатры «малых формаў» «Эстрада». У 1948 г. выйшла замуж за Я. Цупрыка і ў 1950 г. выехала ў ЗША. Ад таго часу жыла ў Саут Рывэры й працаўала зь дзецьмі, моладзьдзю, ладзіла ялінкі, Купальлі, паставіла «Паўлінку», п'есу Ф. Аляхновіча «Шчасльві муж», уласную п'есу «Матадор» ды іншыя.

Тэатральнае жыццё ў Дэтройце, штат Мічыган, цесна было звязанае зь дзейнасцю Беларуска-Амэрыканскага Задзіночаньня. У студзені 1954 г. тут съвятковалася першая беларуская ялінка. Яна ладзілася ў інтэрнацыянальным інстытуце. Сюды маглі трапіць ня толькі беларусы, але любы, хто прачытаў аб'яву. Дэкламацыя вершаў, сцэнка «Беларускія Каляды» мусілі даць гледачам уяўленыне пра народныя традыцыі беларускага тэатру. Аналягічныя пастаноўкі адбываліся таксама ў Кліўлендзе, Чыкага, Лос Анджэлесе. Тут перш-наперш трэба згадаць трупу «Паўлінка», заснаваную Міколам Прускім, дзейнасць якой звярнула на сябе ўвагу амэрыканскай прэсы.²⁰²

На эміграцыі, як бачым, апынулася нямана прафэсіяналаў, якія ў іншых умовах маглі быць дапамагчы стварэнню і станаўленню беларускага тэатру. Гэтага, на жаль, не адбылося. Існаваныне тэатральных групай, тым ня менш, падштурхнула пісьменнікаў-эмігрантаў Натальлю Арсеньеву, Міхася Кавыля, Янку Золака, Алеся Змагара, Янку Юхнаўца, Міколу Цэлеша да стварэння драматычных твораў. Адначасна інсцэніраваліся іхныя празаічныя і паэтычныя творы. Ставіліся беларускія клясычныя п'есы, апрацоўкі народных казак, паданняў, легендаў, перакладныя творы (какіе Андэрсена, п'еса «Так, Вірджынія, Дзед Мароз існуе!»).

Драматургія на эміграцыі мела практычную накіраванасць і стваралася з канкрэтнай нагоды для канкрэтных пастановак. (Выключэнне складаюць хіба драмы Я. Юхнаўца, прызначаныя,

---

²⁰² В. Кіпель. Беларусы ў ЗША. Мн., 1993. С. 251.

па задуме аўтара, для чытаньня.²⁰³) Верагодна таму большасць драматычных твораў не друкавалася асобна,²⁰⁴ яны захаваліся ў прыватных і грамадзкіх архівах.²⁰⁵

Найбольш распаўсюджаным жанрам стаўся літаратурны мантаж, тэмамі якога часцей за ўсё былі нацыянальныя съвяты, угодкі Слуцкага падстаньня, Каляды. Аўтары выкарыстоўвалі фальклёр, творы беларускай літаратуры — найчасцей вершы Купалы, Багдановіча, Генюш. Нярэдка такія інсцэніроўкі звязаліся і цалкам арыгінальнымі, як, да прыкладу, літмантаж «Мы» (1949), аўтарства якога належыць М. Кавылю.²⁰⁶

Інсцэніроўка «Мы» пачынаецца словамі Вядучага:

Усё на зямлі гіне:
Попелам стануць сыпучым
Зямныя «багі» і «багіні».
Ідэя адно няўміруча.
Адна ў нас ідэя — воля
І шасцьце Беларусі.

Уступаюць Хор і Галасы.

Хор:

У нябыт адыхацьі няволю
Мы прымусім.

²⁰³ Я. Юхнавец. Драматычныя начыркі. НЁ.: Выданье аўтара, 1996.

²⁰⁴ Сыпіс друкаваных п'есаў невялікі: Алесь Змагар. Рэпка; Х. Ільяшэвіч. У Купальскую ночь // Х. Ільяшэвіч. Недапетая песьня. Выд. 2. Нямеччына, 1982; Х. Ільяшэвіч. Уначы. Навагоднія запросіны // Х. Ільяшэвіч. Да датак-дапаўненьне да кнігі *Недапетая песьня*. Ляймэн, 1987; С. Коўш. У Каляндную ночь // С. Коўш. Русальчына бальляда. 1980; Кастусь Акула. Тараканы ў саладусе // К. Акула. Усякая ўсячына. Таронта, 1984; Алесь Салавей. Дух праўдны духу зла непадуладны. Зазвязала пра буджальна дзяяніца // Алесь Салавей. Нятускная краса. НЁ.—Мэльбурн, 1982; Н. Арсеньева. Сваты. Кліўленд, 1955.

²⁰⁵ П'есы Н. Арсеньевай, М. Кавыля, А. Галіны пераходзяцца ў архіве БІНІМу.

²⁰⁶ Рукапіс пераходзяцца ў архіве БІНІМу.

Галасы:

*Мы — імкненъне.
Мы — турботы.
Мы — гарэнъне.
Мы — узълёты.*

Вядучы:

*Там, за дальлю блакітнай,
Наша радасьць, надзея.
Там наш край самабытны,
Там палкі Чарадзея
Ад Масквы да Варшавы
Несылі войную славу.
Там Кастусь Каліноўскі
Ад навалы маскоўскай
Бараніў нашы вёскі
І панік галавою
У пятлі Мураўёва.
Там Булак-Балаховіч
Біў басоту з ахвотай.
Там на слуцкіх палетках
Вораг падаў, як пажыць.
Курганы ўсёму съведкай,
Курганы хай раскажуць.*

Пасъля гэтых словаў Вядучага з сымбалічнага Кургану выходзіць Воін:

*Я радзіўся каля места Мену,
Піў воду бурштынную зь Нямігі.
Род мой быў агнём благаславены,
Ён чужжыя не насіў вярыгі.
Вольна жыў народ мой і багата
На Дняпры, на Нёмане, на Сожы.
Быў ён князем дымакурнай хаты,
Хоць і жыў заўсёды ў настарожы:
Полаўцы драмаць нам не давалі,
Але і мы драматі не заўсёды.*

*Мы ў паходах волю здабывалі
І добро для нашага народу.
Ад Дзьвіны да саменъкага Крыму
Зьведаў я ўсе бітвы з Чарадзеем;
Маладосьць аддаў я за Радзіму,
Галаву паклаў я у надзеі,
Што край беларускі ніколі
Ня будзе ў чужацкай няволі.
Ды бачу: над змучаным краем
Нячысьцікаў зграя гуляе...*

Потым з Кургану ўстаюць паплечнік Каліноўскага, слуцкі паўстанец, чытаюць свае маналёгі. А пасьля іх на сцэну выходзяць маладыя беларусы, сквойты, жаўнеры, якія абвяшчаюць свою сувязь з героямі мінулага. Інсцэніроўка «Мы» заканчваецца сьевам:

*Даволі чужынцаў глумленъня.
Ці ж вечна рабамі мы будзем?
Ніхто нам ня дасьць вызваленьня,
Мы волю ў змаганьні здабудзем.
Няшмат нас сягоньня ў калёнах —
Жаўнераў, адважных і съмелых,
Ды заўтра паўстанцуць мільёны
Пад сцягам бел-чырвона-белым.*

У архіве БІНІМу пераходаўца таксама рукапісы п'ес М. Кавыля «Марыльчына знаходка» й «Лясная казка».

У 1955 г. у газэце «Бацькаўшчына» было надрукавана «Зьвярненьне да ўсіх, хто мае беларускія тэатральныя творы» рэфэрэнта культуры Беларуска-Амэрыканскага Задзіночанья Янкі Станкевіча:

«Сярод беларускае эміграцыі ў Задзіночаных Гаспадарствах Амэрыкі, а пэўне і ў іншых краёх, ёсьць вялікая нястача беларускіх тэатральных твораў, ад чаго запыняеца тэатральная дзеянасьць. Дзеля таго я зварочуюся да ўсіх, хто мае вывезеныя з Бацькаўшчыны тэатральныя творы або ведае, у каго яны ёсьць на

гэтым баку зялезнае завесы, з просьбаю паказаць мне пра гэта на
адрыс...»²⁰⁷

Гэты зварот мусіў дапамагчы сабраць творы беларускай драматургіі і выдаць іх асобным зборнікам. (Такі спосаб збору тэкстаў пасыпахова ажыццяўляўся пры падрыхтоўцы да асобнага выдання збору твораў Багдановіча.) Але драматычных твораў у той час на асобны зборнік не назбіралася.

З тых арыгінальных драматычных твораў, што захаваліся, далёка ня ўсе ўяўляюць адноўкавую цікавасць як літаратурныя творы. Шмат у якіх зь іх па часе выявілася штучнасць, заідэялягізаванасць, невысокі мастацкі ўзровень. Але падстава для размовы пра драматургію на эміграцыі ёсьць.

Яшчэ ў 1947 г. у сэрыі «Скаўцкая бібліятэка» ў выдавецтве «Крыніца» асобным выданнем была надрукаваная «п’еска ў 2-х абразкох для дзяцей сярэдняга веку» А. Кавалеўскага «Шапканаўгледка». Дзеяньня асобы п’есы — Саўка, Грышка, Міхась, Зося, іншыя — таксама дзеці ва ўзросце ад 12 да 15 гадоў.

Сюжэт п’есы вельмі просты. Старэйшыя хлопцы мараць адшукаць шапку-няўгледку, каб аб’ехаць цэлы съвет і трапіць нават у Амэрыку. Але ў штодзённым жыцці яны звычайнія бэйбусы, якія не забываюць лішні раз паказаць малодшым братам і сёстрам, хто галоўны. І вось малодшыя дзеці, каб пасьмяняцца з фанабэрый старэйшых, падкідаюць тым плян, як і дзе можна такую шапку знайсці. Самыя ж пераапранаюць ў чараўніцу, Злую Вядзьмарку, Добрата Лесавіка, Волата-Людаeda ды хаваюць на палянцы, дзе ляжыць стary каплюш адной з мален’кіх сяstryчак.

Старэйшым братам наканавана перажыць на гэтай палянцы нямала непрыемных хвілін спалоху ад «лясных жыхароў», аж пакуль Добры Лесавік ня ставіць умову, пры якой можна здабыць шапку-няўгледку: трэба завязаць усім траім рукі ды на пэўны час стацца каровай, сабакам і авечкай. Хлопцы згаджаюцца, і калі ім звязаюць рукі, на паляну выходзяць іхныя малодшыя браты й сёстры, якія «вучаць» старэйшых правілам паводзінаў, на што тыя адказваюць мычаньнем ды брэхам.

²⁰⁷Бацькаўшчына. 1955. №30—31 (260—261). 21 ліпеня.

Нягледзячы на ўсю прастату п'ескі, яна мела посьпех у лягерах ДП, прычым ня толькі сярод дзяцей, але й сярод дарослых гледачоў.

Міхась Міцкевіч, малодшы брат Якуба Коласа, пісаў пераважна празаічныя творы, якія друкаваў пад псэўданімам А. Галіна. Але вядомая прынамсі адна ягоная п'еса — у 4-х дзеях, пад назовам «У съвет».²⁰⁸

Пэрыптыі й персанажы п'есы выклікаюць алюзіі да добра вядомых у беларускай літаратуры драматычных канфліктаў і герояў, некаторыя калізіі й вобразы асабліва добра распрацаўваныя ў драматычных творах Я. Купалы. Галоўныя героі п'есы маладыя хлопцы Грышка й Базыль ня згодныя зь існым дзяржаўным ладам, іх перасьледуюць паліцыйскія. Нарачоныя хлопщаў, Марынка й Настачка, пакутуюць ад людзкой несправядлівасці, у тым ліку і бацькоўскай. Бацькі, нягледзячы на каханье Марынкі да Грышкі, заручылі яе супраць волі: «*Можа, я на кладачцы пасылізнуся, і будуць тады каля млына хадзіць не адна, а дзіве вадзяніцы*». У адносінах да бунтара Грышкі й ягоных сяброў вёска падзялілася на дзіве няроўныя часткі: большасць на баку маладых людзей. Нават стараста дае ім парады, як схавацца ад паліцыі.

Грышка: Эх, бегаю, як той заяц на съвеце. *I* з гэтае мясьціны мушу бегчы далей. А ня хочацца. Прывык я да хлопцаў, да Базыля. Э-эх, Ягор! *Ня хтусіш ты сам сабе? А малайцы дзяўчата!* А Марынчака хустачку завязала. (*Узрушана*). Не, я мушу выкінуць гэты фур з галавы. Трэба адтачыць, пакуль хлопцы зьбяруцца. (*Устае*). Ну і хітэрэц стараста: *i скажа, i не прыдзярэшся*. Сустрэу дый кажа: *«I навошта табе, Грышка, гэтыя вусы? Тырчаць, як у старога ката*. Спачатку я пакрыўдзіўся, а потым скеміў. *Не такі гэта чалавек, каб слова на вечер кідаць*.

Трэба зазначыць, што якраз гэтая парада старасты выратавала Грышку тады, калі паліцэйскія гатовыя былі яго схапіць: дзяўчата, якія ў той час съяткавалі на лясной паляне Купальле, пераапранулі Грышку ў дзявочае адзеньне:

---

²⁰⁸Рукапіс п'есы перахоўваецца ў архіве БІНІМу.

Грышка: Вось больш бы нам такіх людзей, то ніякія злыдні страшнымі ня былі-б. (Лажыцца каля хвойкі. Зусім блізка ад яго праходзіць вадзяніца. Уся ў белым, з вэломам на твары. Грышка падымаеца, углядаеца). Што гэта? Ці я ўжо сплю? (Вадзяніца зноў пераходзіць прагаліну). Не, гэта ня сон. (Падымае руکі ўгору і гаворыць заклён). «І блізка, і нізка, і высока. Падзьмеце, вятры, адчыніцеся, нетры, аднясце, праглыніце вадзянога, палявога, ляснога. Тфу, тфу, тфу, згінь, прападзі». (Чэрціць вакол сябе кола. На прагаліну зноў выходзіць вадзяніца. Грышка да сябе). О, съяты Яворт! Ратуй і захавай. (Грышка залазіць пад ёлку. Вадзяніца пачынае съпяваць).

Супраць Грышкі й Базыля мачыха Марынкі Марцэля й ейны палибоўнік млынар. Яны дапамагаюць уладам. Марцэля, ведаючы мясцовых забабоны, убіраеца вадзяніцай, каб палохаць жыхароў і спакойна сустракацца з млынаром. Менавіта гэтая двое, празнаўшы пра пляны маладых людзей, хочуць выдаць іх паліцыі. Даведаўшыся пра нядобрыя намеры Марцэлі й млынара, Базыль і Грышка абміркоўваюць прычыны зрады. Іхны дыялёг раскрывае адную з галоўных ідэяў твору.

Базыль: Чаму так многа злыдняў пасярод нашага народу? У той час, як адны жыцьцё сваё аддаюць дзея добра народу і вольнасці краю, іншыя прадаюць яго, як Юда за трывіцу срэбранікаў.

Грышка: Гэтага добра кожны народ мае. Бяда-ж нашая ў тым, што народ наш не сцэмэнтаваны, а таму і дзеюць яны вольна і застаюцца непакаранымі.

Але ж колькасць здраднікаў — гэта сталая велічыня, а колькасць съведамых людзей усё павялічваецца. Вось у той момант, як хлопцы вядуць размову, зьяўляюцца Марынка й Наста зь цяжкімі клункамі ў руках. Дзяўчаты кажуць, што пойдуть разам з хлопцамі, а калі міне ліха, будуть ім жонкамі. Хлопцы спрабуюць растлумачыць, як гэта небяспечна, да таго ж, што скажуць бацькі пра такое свавольства.

Наста: Благаславілі нас у дарогу твая і мая маці. Адно наказвалі дый вам казалі перадаць: як міне небяспека, каб павяянчаліся дый трymаліся разам, а ў выпадку патрэбы дапамагалі адзін аднаму.

Зъ лесу чуваць кугуканьне: гэта патаемны сігнал. Трэба рухацца. Хлопцы й дзяўчата зьбіраюць рэчы, гатовыя ісьці, але спыняюцца і, спачатку ціха, а потым усё грамчай, съплююць:

*Ідзем у съвет, у дальнюю дорогу.
Бывай, наш родны край, бывай.
Душа баліць, і сэрца б'е трывогу:
Мы пакідаем родны край.
Хто знае, што нам доля прысудзіла,
Які нам выпадае лёс.
Дзе-б ні былі, прасіць мы будзем Бога,
Каб жыў наш край, мацнеў і рос.
Бывайце, хаты, нівы залатыя,
Бывай і ты, зялёны гай!
Ідзем у съвет, у дальнюю дорогу.
Бывай, наш родны край, бывай!*

П'есы, інсцэніроўкі, літмантажы, напісаныя на эміграцыі — гэта заўсёды патрыятычныя творы, дзе асноўная тэма — мінулае Бацькаўшчыны, Скарына, Каліноўскі. У шмат якіх творах спатыкаюцца ўжо знаёмыя па іншых і'есах харектары (як п'янтос Сымон Канцавы — вясёлы й сумленны чалавек), шырока выкарыстоўваецца фальклёр, народныя жарты (трэба сказаць, што нааугл камэдыі лепш успрымаліся эмігранцкай публікай і прыцягвалі больш гледачоў). Тоё, што і аўтары, і гледачы жылі на выгнанні, актыўніковала ў драматычных творах вобразы «дарогі», «шляху», «выбару», па сутнасці, ня новыя для беларускай літаратуры, але напоўніла новым сэнсам гэтыя архетыпы.

Бяспрэчна, новым словам у беларускай драматургіі на эміграцыі сталіся п'есы Янкі Юхнаўца. У ягоны зборнік «Драматычныя начыркі» ўвайшлі напісаныя ў розныя гады творы «Адам і Ева», «Узгоркі і пячоры», «Урачыстасць у садзе», «Мітусьня», «Успаміны». Гэта ня п'есы ў звычайнym разуменіні. Можа, таму аўтар і назваў іх «драматычнымі начыркамі». Першая паралель, якая напрошваеца пры азнямленьні з драматычнымі творамі Юхнаўца, — старажытнагрэцкая драмы, дыялёгі, дзе зынешнія падзеі

саступаюць месца падзеям нутраным, духовым, дзе чытач (глядач) сочыць перадусім за жыцьцём думкі. Тэматычна гэта розныя творы: дзеяньне аднаго з драматычных начыркаў адбываеца ў 1942 г. недалёка ад Халопенічаў, другога — у паваенны час, трэцяга — на тэрыторыі этнографічнай Беларусі, у старажытнай Літве, у чацвертым, як гэта бачна з назывы, героямі зьяўляюцца біблейскія Адам і Ева. Але ўсе гэтыя творы аб'ядноўвае імкненне іхных персанажаў да спасціжэння сьвету, саміх сябе, сваёй гісторыі. Прычым гісторыі не абавязкова беларускай, прывязанай да пэўнай падзеі або імя. Беларускія па сваёй мэнтальнасці, п'есы пісьменьніка лёгка прачытаюцца, tym ня менш, і ў кантэксьце французскай ці чэскай драматургіі.

Драмы Юхнаўца, як і ягоныя паэзія й проза, — чытаньне ня зь лёгкіх, у чым «вінаватыя» і іхная інтэлектуальная насычанасць, і адметная аўтарская мова, і ўласна канцепцыя аўтара, ягоны погляд на драматургію. Своесаблівасць драматургіі Юхнаўца заслугоўвае на асобнае даследаваньне, а таму ў гэтым артыкуле абмяжуемся толькі некаторымі аспектамі бачання пісьменьнікам тэатру:

«Учора быў у сьвятынях. Зайшоў да каталіцкай, потым да лютаранскай, а тады да баптысцкай. Я ўпершыню праняўся цікавасцю набажэнства. Мне падабаеца царкоўны тэатар дзеля імя Бога. Усё рэальна ў сьвятынях» [60].²⁰⁹

«Здарaeцца, калі позна не працую, убачыць па тэлевізіі, што рэдка, п'есы Бэрнарда Шоў. Якая прыемнасць! Перадача зь сьвятыні! Ангельскія п'есы Б. Шоў захапляюць, асабліва гістарычныя, хоць ён аднойчы сказаў: «Мне ніколі не пащачасціла стварыць п'есу, падобную да чэхаўскай».

Гэта не пазбаўляе [замінае] Б. Шоў быць вялікім у тых самых разборах, як і Чэхаў. Мяшчанская эпізоднасці ад здарэнняў, якія бываюць у штодзённым жыцьці, раптам падыходзяць да спакушэнняў значэння або маральнасці, або калі грамадзтва хоча спыніць разылікі з рознымі групоўкамі сваімі, паддаеца спакусе нязгоднасці ўбачыць у тэатры. Гэта дабравольныя

---

²⁰⁹Тут і далей цытаты паводле: Я. Юхнавец. Запіскі...

крыўды, якія збаўляюць існаванье непатрэбных крыўдаў. Этычнае! Якое задавальняе ўласнасць!

У беларускіх п'есах канфлікт неразумення грамадзтва ў падыходзе да камуністычнага ладу, у амэрыканскіх таксама канфлікты маральнаму прынцыпу. Героі дамагаюцца апраўдання, прызнання ад грамадзтва.

Сучасныя драматычныя творы ў заходнім і ўсходнім съвеце ахвотна цыгнуща да жанглёрства грамадзянскага жыцця. Прымірэнне ўласнага думання, высокавартасным, апыноўвающа ў палітычным меркаванні.

Як шкода, што не магу вартасць беларускай драматургіі парадаўнаць да іншых, нацыянальных» [136–137].

«Прыехаў Маскоўскі тэатар драмы ў Амэрыку. Пайшоў разам з сям'ёй паглядзець. Паказвалі «Тры сястры» Чэхава. Усё пакутнае. Імкненасць да справядлівасці, а не дасягаеш яе адразу. Героі аслабленыя яшчэ знаходзяць жыццё ў мінулым. Тхне рэвалюцынае праз жыццёвую няздольнасць грамадзтва. Зусім адпаведная — не абыдзешся. Усё бяз радасці, і смутак-неспадзеўнасць аднае групы людзей — забываюцца на неспакметную радасць у іншых. Па заканчэнні падумаў: чаму Б. Шоў зайздросціць Чэхаву? Шоў падумаў добра ў сваёй творчасці пра сучаснае і мінулае. Ён, бы рыбалоў, між высокага трысцінага калія возера. Постаць ня бачна, але бачыш: густымі ўзмахамі трысцінага качаеца. Там нехта ёсьць у дзеі — рыбалоў. Шоў сучасны, старажытны чалавек, праз рух чалавечых душаў паказаў на некалькі гадзін наша міжнароднае жыццё» [69].

«Драматургія беларуская аднавобразная, таму што яна зьявілася ад іаловы жыцця — стандарт кожнадзённага існавання ў Айчыне» [56].

«Кожную ноч съняща сны. Дыктуюцца нават вершы. Пакідаюцца ўрыўкі. Хвалююць ураніцы. У снох я выходжу на падмосткі тэатру. Mae вобразы ўяўныя, не адчуваю жывымі, а скалечанымі бязжаласцілівай формай, а я люблю зьмест. Зъяўляюцца дзікаабразныя асобы, ня прывычаныя любіць чалавечай любоюю. Можа, гэта ад балючага жыцця. Нешта ёсьць, што ў мінуласці фізычна не адолена, раптам вырашаеца ў падсвядомай сіле — сны» [64].

П'есы Янкі Юхнаўца, як некалі п'есы Францішка Аляхновіча, вяртаюць беларускую драматургію ў рэчышча эўрапейскага тэатру. Можна не сумнявацца, што, выдадзеныя на бацькаўшчыне, яны станутца падзеяй.

Завяршаючы гэты кароткі агляд гісторыі беларускага тэатру й драматургіі на выгнаньні, можна, з аднаго боку, гаварыць пра іхнью другасную ролю ў культурным жыцьці эміграцыі. Але, з другога боку, трэба памятаць, што тэатар выхоўваў маладое пакаленіе беларусаў, якое ня бачыла бацькаўшчыны й гадавалася на чужынне ў традыцыях беларускай культуры. Варта таксама адзначыць ролю тэатру на эміграцыі ў пастаноўцы забароненых на Беларусі п'есаў, як палітычных (прыгадайма творы Ф. Аляхновіча ці Т. Лебяды), так і рэлігійнага зъместу, у стварэнні літаратурных мантажоў, прасякнутых ідэяй нацыянальнай незалежнасці й гісторычнай памяці. Інакш кажучы, беларускі тэатар і драматургія на эміграцыі захавалі тыя тэмы й ідэі, якія аказаліся пад забаронаю на Беларусі.

Беларуская лексыкаграфія за мяжой

Духоўны набытак паваеннаі эміграцыі, якая па волі лёсу апынулася ў розных краінах Захаду, што далі выгнанцам прытулак і магчымасць працаўца для Беларусі, і да сёньня яшчэ ня вывучаны й не асэнсаваны. Філязофска-рэлігійныя творы, працы па гісторыі й культуры беларускага народу, мастацкая літаратура, мэмуары, жывапіс, скульптура, рамёствы, навуковыя досьледы ў галіне мэдыцины, хіміі, геалёгіі, астранаўтыкі... І перад усім — асэнсаваньне гісторыі й сучаснага стану беларускай (народнай і літаратурнай) мовы, зборы — у тым ліку і даволі грутоўныя — слоўнікавага багацця беларускага народу.

Корпус беларускіх лексыкаграфічных і фразэаграфічных працаў, створаных па-за межамі Беларусі, даволі значны й разнастайны. Сярод іх — дасьледаваньні вядомых навукоўцаў, перавыдадзеныя апошнім часам на бацькаўшчыне; працы, апублікованыя на эміграцыі й мала вядомыя нават спэцыялістам; шматлікія слоўнікі й слоўнічкі для школьнага навучанья; надрукаваныя ў беларускамоўных газетах і часопісах падборкі лексэмаў з тлумачэннем іхнага паходжанья, значэння й правапісу; шматлікія рукапісы, якія яшчэ чакаюць сваіх выдаўцоў. Беларускай лексыкаграфіі й фразэаграфіі прысьвяцілі свае дасьледаваньні таксама амэрыканскія, нямецкія й брытанскія

лінгвісты.²¹⁰ Спэцыяльныя бібліяграфічныя выданьні інфармуюць пра новыя досьледы ў альбаратэніцы як на Беларусі, так і за яе межамі.²¹¹

Мэтанакіраваная й даволі інтэнсіўная дзеянасьць у складаньні і публікацыі слоўнікаў была абумоўленая, перш за ўсё, практычнымі мэтамі, умовамі жыцьця эмігрантаў-беларусаў у іншамоўным асяроддзі, імкненнем зъберагчы мову для маладога пакалення.

Яшчэ ў лягерах ДП пачалі працаваць беларускія народныя школы, беларускія гімназіі, складаліся падручнікі, дзе да

---

²¹⁰ Reginald George Arthur De Bray. **Guide to the Slavic languages.** 3rd. ed., rev. and expanded. Columbus, Ohio: Slavica Publishers, 1980; A reader in the history of the Eastern Slavic languages: Russian, Belorussian, Ukrainian. Edited by George Y. Shevelov & Fred Holling. NY.: Columbia University Press, 1958. 81 p. P. 71—81: Russian-, Belorussian-, Ukrainian-English Dictionary; George Y. Shevelov. **Belorussian versus Ukrainian: Delimitation of texts before A.D. 1569** // The Journal of Byelorussian Studies. 1974. Vol. 3. No. 2. P. 145—156; Boris Ottokar Unbegau. **Russian surnames.** Oxford: Clarendon Press, 1972; Б. Унбегаун. **Русские фамилии.** М., 1995. (Асобны разьдзел прысьвечаны беларускім імёнам); Paul N. Wexler. **Purism and language: a study in modern Ukrainian and Belorussian nationalism (1840—1967).** Bloomington: Indiana University. 1974. 446 p.; Paul Wexler. **A historical phonology of the Belorussian language.** Heidelberg: Winter, 1977; Peter J. Mayo. **A Grammar of Byelorussian.** Sheffield, Anglo-Byelorussian Society, in association with the Dept. of Russian and Slavonic Studies, University of Cheffield, 1976; Charles Everett Bidwell. **Outline of Bielorussian Morphology.** Pittsburgh, Pa.: University Center for International Studies, University of Pittsburgh, 1970; **Ілюстраваны нямецка-беларуска-расейска-польскі слоўнік.** Рыга, 1944. 96 с.; Lée, Ганс (Lée, Hans). **Нямецка-беларускі слоўнік.** Berlin: Buchdruckerei Herb. Radetzki, 1944. 50 с. Як зазначалася ў друку, «асабліва карысны для работнікаў сельскае гаспадаркі» (Беларускі Работнік (Бэрлін). 1944. 15—16. 16 красавіка).

²¹¹ **The Years Work in Modern Language Studies.** USA: The Modern Humanities Research Association.

практыкаваньняў, заданьняў і тэкстаў дадаваліся слоўнічкі малазнаёмых словаў і выразаў.

Выехаўшы з лягераў ДП, дзе ѡц беларусаў-эмігрантаў пачалі набываць адукцыю, як правіла, у англамоўных школах. Беларускае школьніцтва сканцэнтравалася ў так званых «дапаўняльных» (суботніх) школах. Для такіх школаў выдаваліся адмысловыя падручнікі, у якіх для ўзбагачэння лексычнага запасу вучняў друкаваліся слоўнічкі малазнаёмых або незразумелых словаў, а таксама адцягненых паняццяў, спэцыяльных тэрмінаў. Невядомае слова тлумачылася беларускім синонімам, апісьмом або перакладалася.²¹²

У лягеры ДП быў падрыхтаваны і выдрукаваны на машыны ў двух асобніках «Слоўнік замежных словаў беларускай мовы» Міколы Панькова пад рэдакцыяй Ант. Адамовіча.²¹³

Там жа Мікола Панькоў пачаў складаць «Слоўнік беларускай мовы», накіды якога засталіся ў рукапісе.²¹⁴ Гэта меўся быць слоўнік беларускай літаратурнай мовы, дзе побач з агульнаўжывальнымі словамі зъмяшчаліся б і слова адметныя, своеасаблівые, уласцівые толькі пэўнаму аўтару. Панькоў даў ім назыву «вынаходы». Найбольш сярод матар'ялаў зборніка прыказак і прымавак. Вось некаторыя з іх:

²¹²Геаграфія Беларусі для 4-ае клясы / Беларуская суботня школа ў Кліўлендзе. 1964—1968. Сёрыя кансьпектаў зь нямымі картамі, контрольнымі практамі і невялічкім беларуска-ангельскім слоўнічкам; Ю. Станкевіч (укладальнік). Чытанка для другое клясы беларускіх дапаўняльных школаў. Ч. 1. NY.: Беларускі Школьны Фонд у ЗША, 1966. 24 с. (Пры кожным апавяданьні — беларуска-ангельскі слоўнічак); Валянтына Пашкевіч. Першая чытанка пасылья лемантара для Беларускіх Дапамогавых Школаў. НЁ.: Беларуская школа, 1968. 129 с. (Тлумачальныя беларуска-ангельскія слоўнічкі да практыкаваньняў); П. Рагач. Кароткі агляд гісторыі Беларусі для беларускіх дапамогавых школаў. Кліўленд—НЁ.: Беларуская школа, 1968. 90 с. (Беларуска-ангельскі слоўнічак). Кніга П. Рагача перавыдадзеная ў 1990 г. у Таліне й Беластоку.

²¹³Перахоўваецца ў архіве БІНІМу.

²¹⁴Перахоўваецца ў Фундацыі імя П. Крэчэўскага.

Ня злутаўшы лык, не пляці лапці.
Толькі памры, адпявалы знойдуцца.
Ня сунься ў паны — лёкаем будзеш.
Спаверху гладка, а ў сярэдзіне гадка.
Помніць съвёкра сваю маладосьць,
ды нявестцы ня верыць.

Да кожнага рэестравага слова Панькоў падабраў аўтамысловыя ілюстрацыі. Так, напрыклад, слова «славіцца» падавалася ў наступным кантэксьце: *Славіліся паясы слуцкія, шкло ўрэцкае, сукно зэльянскае, паліва ільлецкае, дзяўчата з-пад Глуску, мурнікі вяліскія, купцы полацкія, стральцы налібоцкія, абаранкі смаргонскія.*

Заслугоўвае ўвагі выдадзены таксама ў лягеры «Слоўнік ДП» — збор сатырычных і гумарыстычных абрэвіятураў, што ўжываліся жыхарамі лягераў.²¹⁵

Патрэба ў перакладных беларуска-ангельскіх і ангельска-беларускіх слоўніках тлумачылася тым, што пераважная большасць беларусаў зь лягераў ДП выехала ў англамоўныя краіны.

Адзін зь першых дзізвюхмоўных слоўнікаў, выдадзеных на эміграцыі, — беларуска-ангельскі/ангельска-беларускі слоўнік Яна Пястроўскага.²¹⁶

Найбольш вядомы зь перакладных дзізвюхмоўных слоўнікаў — беларуска-расейскі слоўнік Янкі Станкевіча.²¹⁷ Аўтар гэтай арыгінальнай лексыкаграфічнай працы — навуковец, які прафэсійна займаўся вывучэннем беларускай мовы, выдаваў часопіс «Веда», часта выступаў з мовазнаўчымі артыкуламі ў газетах і часапісах.

²¹⁵ Слоўнік ДП // Летапіс Ватэнштэдт (Нямеччына). 1948. 5. 10 с.

²¹⁶ Ян Пястроўскі. Ангельска-Беларускі слоўнік. English-White Russian Dictionary. Ч. 1. Лінц над Дунаем, Аўстрыя, 1946. 82 с.; Ян Пястроўскі. Беларуска-Ангельскі слоўнік. White Russian-English Dictionary. Ч. 2. Лінц над Дунаем, Аўстрыя, 1946. 50 с.

²¹⁷ Др. Я. Станкевіч. Беларуска-расейскі (вялікалітоўска-расейскі) слоўнік. NY., 1989. 1305 р.

У рукапісе застаўся складзены Янкам Станкевічам у суаўтарстве з Л. Розэнбергам беларуска-нямецкі размоўнік («гутарнік»).²¹⁸

Праца над перакладнымі слоўнікамі працягвалася і ў пазнейшыя часы. Так, у 1982 г. Васіль Косараў выдаў ангельска-беларускі слоўнічак разам з размоўнікам, які меў выразную практычную накіраванасць. Складзены па тэматычных раздзелах (*Прывітаньні. Дні тыдня. Месяцы. Назвы свяяцтва. Аптэка. У банку і г. д.*), слоўнічак памагаў арыентавацца ў іншамоўным асяродзьдзі ў штодзённых сітуацыях.²¹⁹

У 1992 г. зьявіўся беларуска-ангельскі/ангельска-беларускі слоўнік А. Ушкевіча й А. Зезуліна.²²⁰

Як цалкам новую зяяву варта прыгадаць «Беларуска-ангельскі» й «Ангельска-беларускі» слоўнікі на Інтэрнэце,²²¹ падрыхтаваныя Рыгорам Гайдуком зь Беластоку (чяпер студэнт Эўрапейскага Ўніверсytetu ў Франкфурце-на-Одэры, Нямеччына). Слоўнікі гэтыя параўнальна невялікія, але зручныя ў карыстаньні, і, што вельмі істотна, яны засведчылі прысутнасць беларускай мовы ў віртуальнай прасторы.

Г. Александровіч-Мішкінене й С. Шупа апублікавалі ў 1995 г. рукапіс «Турецка-беларускага размоўніка 1836 году...», які зъяўляецца помнікам пісьменства беларускіх татараў першай паловы XIX ст., створаным у беларускай мове на графічнай аснове арабскага алфавіту.²²²

«Гэты практычна-дыдактычны дапаможнік, — пішуць аўтары ў прадмове, — мае калія тысячи лексычных адзінак у

²¹⁸J. Stankiewic, L. Rosenberg. **Deutsche-Kriwitsch (Weissruthenisch). Sprachführer-hutarnik.** 50 с. Захоўваецца ў архіве БІНІМу.

²¹⁹Васіль Косараў. **English-Byelorussian Sentences with Pronunciations. Ангельска-беларускі Разгаворнік з Вымоваю.** 1982. 24 с.

²²⁰A. Ushkevich & A. Zezulin. **Byelorussian-English / English-Byelorussian Dictionary with Complete Phonetics.** NY., 1992. 290 р.

²²¹Адрас: <http://viadrina.eub-frankfurt-o.de/~eub-1005/englblr.html>.

²²²«Турецка-беларускі размоўнік 1836 году з збораў Нацыянальнага Музэю Літоўскай Рэспублікі ў Вільні / БІНІМ; Пад агульн. рэд. Сяргея Шупы. NY., 1995. 62 с.

кожнай зь дзівюх частак — беларускай і турэцкай — і можа лічыцца адной зь першых лексыкаграфічных працаў у гісторыі новай беларускай мовы. Тэматычныя раздзелы размоўніка гавораць пра функцыянальную прыдатнасць беларускага слова быць мастком да іншых культурыў, прыладаю пашырэння індывидуальнага сусвету, сродкам дапамогі чалавеку ў вырашэнні жыццёвых проблемаў».

Тэматычныя раздзелы слоўніка: гандлёвыя контакты, мова й рэлігія, чалавек і часткі цела, праца, будаўніцтва, падарожжа, жывёльны съвет і паляванье, ваенная справа, трошы, прывітаньні ды іншыя.

У адпаведнасці з плянамі БІНІМу завяршаеца праца над вялікім ангельска-беларускім слоўнікам (каля 40 тысяч словаў, між іх найноўшыя навуковыя і тэхнічныя тэрміны, наватворы). Асноўная картатэка складзеная Валянтынай Пашкевіч. Рэдагуе слоўнік камісія, якую ачяляе Зора Кіпель.

Параўнальная мовазнаўства (кампаратывістыка) — у прыватнасці дачыненіі паміж беларускай і суседнімі славянскімі мовамі (украінскай, польскай, расейскай), а таксама неславянскімі (нямецкай) — зьяўлялася прадметам як шматлікіх артыкулаў, так і цэлых манографіяў (як доктарская праца Р. Тамушанская). Звычайна да іх таксама дадаваліся слоўнічки.²²³

---

²²³ Robert Tamushanski. **German loanwords in Middle Byelorussian**. L., 1974. 304 p. P. 89—236: Dictionary with English explanations; Hubertus Kühne. **Polnische Lehnwörter im Weissrussischen**. Inaugural Dissertation. Berlin, 1960. 121 p. Dictionary of presumably Polish words in Belarusian; Л. Іскра. **Беларуская мова** // Моладзь (Парыж). 1950. Ліпень—кастрычнік. С. 11—14. С. 12—14: польска-беларускі слоўнік, да некаторых словаў даюцца таксама пераклады на расейскую мову; Л. Іскра. **Беларуская мова** // Моладзь. 1950. Травень—чэрвень. С. 15—19. С. 16—19: расейска-беларускі слоўнік; Л. Іскра. **Сваесаблівасці беларускага мовы ў параўнаныні да суседніх славянскіх моваў**. Парыж: Выданне «Моладзі», 1951. 19 с. С. 7—8, 10—17: слоўнічки беларуска-ўкраінскі, беларуска-расейскі, беларуска-польскі й расейска-польска-ўкраінска-беларускі.

Варта прыгадаць і невялікі тэрміналягічна-перакладны слоўнік Г. Алена, зроблены як дадатак да падручніка эўрапейскіх моваў для бібліятэкару». ²²⁴

Вынікам рэалізацыі ўласных шматгадовых зацікаўленняў зъявіліся грэцка-беларускія слоўнікі Я. Пястроўскага, вядомага перакладчыка на беларускую мову твораў Платона. Напачатку ў Пястроўскага не было намеру рабіць слоўнік. Але з цягам часу рабочая картатэка, якая ўсё больш пашыралася й систэматyzавалася, вылілася ў першы грэцка-беларускі слоўнік. Спачатку ён быў выдрукаваны як дадатак да «Выбраных дыялогаў» Платона,²²⁵ а потым і асобным выданнем.²²⁶ Перад слоўнікам аўтар зъмісьціў кароткі нарыс гісторыі грэцкай мовы і характеристысцьку грэцкіх гукаў і літар. Цяпер Я. Пястроўскі працуе над укладаннем вялікага нямецка-беларускага слоўніка.

У «Мален'кім маскоўска-беларускім (крыўіцкім) слоўнічку» Янкі Станкевіча,²²⁷ перавыдадзеным у Менску, які меркаваўся быць «апрычоным слоўнікам фразэолёгічным і прыказаў», значная колькасць старонак адведзеная падрабязнаму тлумачэнню значэння спэцыфічных беларускіх словаў. На

---

²²⁴ **Byelorussian English Glossary** // C. G. Allen. A Manual of European Languages for Librarians. L.—NY., 1975. 803 p. P. 443—444.

²²⁵ Ян Пястроўскі. **Грэцка-беларускі слоўнік** // Платон. Выбраныя дыялогі. Syracuse, NY., 1970. 220 с. С. 139—218: слоўнік.

²²⁶ Ян Пястроўскі. **Клясычны грэцка-беларускі слоўнік**. Нанава апрацаваны. [Gainesville, Fla.] Byelorussian Charitable Education Fund, 1983—1985.

²²⁷ Я. Станкевіч (Пры ўчастыі Ант. Адамовіча). **Мален'кі маскоўска-беларускі (крыўіцкі) слоўнічак фразэолёгічны і прыказкаў ды прывітаныні, зычэньні і інш.** Mn., 1944. 151 с.; Я. Станкевіч (Пры ўчастыі Ант. Адамовіча). **Мален'кі маскоўска-беларускі слоўнічак фразэолёгічны і прыказкаў.** Little Russian-Whiteruthenian Phraselological dictionary. Выд. 2. NY.: Крыўіцкае Навуковае Таварыства Пранціша Скарыны. 1953. 20 с. Бібліографія; Я. Станкевіч (Пры ўчастыі Ант. Адамовіча). **Мален'кі маскоўска-беларускі (крыўіцкі) слоўнічак фразэолёгічны і прыказкаў ды прывітаныні, зычэньні і інш.** Выд. 3. Mn.: Навука і тэхніка, 1992. 77 с.

прыкладах з старажытных беларускіх помнікаў, фальклёрных запісаў (дарэчы, дакладна пашпартызаваных), на пароўнаньнях з польскім і расейскім прыкладамі аўтар паказвае правільнае і няправільнае ўжываньне беларускіх словаў. Прыводзяцца рады сэнтэнтычных і стылістычных сынонімаў: *емя, еміна; затаўка, закраса, забел; замыкаць, зачыняць, запіраць; сенажаць, пожня, луг, лука, поплаў; прыяць, спагадаць; зычыць, жадаць; сучэльны, адзіны; краска, кветка* і г. д. Тому «Маленькі маскоўска-беларускі (крывіцкі) слоўнічак» можа разглядацца і як першая спроба складаньня слоўніка беларускіх сынонімаў.

Менавіта на эміграцыі зробленыя першыя крокі і ў кірунку стварэння тлумачальнага слоўніка беларускай міталёгіі. У працах Л. Гарошкі, С. Каўша, С. Хмары прыводзіцца тлумачэнне назваў міталягічных істот, крывіцкіх багоў, пагансkich съявтароў.²²⁸

Невялікія слоўнічкі дадаваліся да мастацкіх твораў, у іх тлумачыліся малавядомыя, састарэлыя або запазычаныя словаў і выразы, удакладняўся сэнс словаў і выразаў, ужытых у спэцыфічным значэнні.²²⁹

Аб'ектам спэцыяльных досьледаў сталася й мова Я. Купалы.²³⁰

²²⁸Леў Гарошка. *Дахрысьціянская вера нашых продкаў* // Божым Шляхам. 1956. 70—75. С. 29—35. С. 34—35: слоўнік імёнаў пагансkich Багоў з тлумачэннемі; С. Хмара. *Аб багох крывіцкіх сказы*. Першая беларуская міталёгія. Выгнанне: Выдавецкая супалка «Белавежка», 1948. 38 с. С. 36—38: слоўнічак міталёгіі крывіцкіх багоў; Святаслаў Коўш. *Русальчына балльяды*: Лягены, апавяданьні, выбраныя рэфэраты. 1980. С. 162: слоўнік.

²²⁹Ул. Случанскі. *Драбы: Гістарычна аповесьць*. Мэльбурн, 1958. С. 268—269: слоўнік; А. Юрэвіч. *Лексычны каментар* // М. Цэлеш. Хмары над Бацькаўшчынай. Н.Е., 1995. С. 263—291.

²³⁰Michael Moskalik. *Janka Kupala: der Sander des Weissruthenischen Volkstums* / Slavistische Beiträge. Band 3. München, 1961. 241 S. S. 116—153: слоўнік мовы Я. Купалы, падаюцца пераклады ў нямецкую, часам у польскую мовы; M. Moskalik. *Janka Kupala*. München, 1959. 241 S. (Альфабэтны парадак разъмяшчэння гнёздаў:

Уласна гісторычных слоўнікаў на эміграцыі ня створана. Ёсьць, праўда, «Слоўнік беларускай мовы XIX ст.» А. МакМіліна,²³¹ аднак яго варта лічыць выданьнем не эмігранцкім, а хутчэй замежным. У артыкулах, прысьвеченых апісанью старажытных беларускіх кніг, дзейнасці выдатных дзеячаў мінуўшчыны, прыводзяцца слоўнічкі спрадвечных беларускіх словаў і выразаў, беларусізмаў у расейскай і польскай мовах, чэскіх, нямецкіх і польскіх запазычанняў у старабеларускай мове.²³²

Жыцьцё па-за межамі бацькаўшчыны, існаванье ўласных грамадзкіх арганізацый, рэлігійных інстытуцый запатрабавала стварэння спэцыяльнай беларускай тэрміналёгіі, выданья тэрміналягічных слоўнікаў. Перш за ўсё адчувалася патрэба ў беларускай культавай тэрміналёгіі. Выкліканае гэта было тым, што на Беларусі і ў дарэвалюцыйны, і ў савецкі час праваслаўная царква карысталася расейскай мовай, каталіцкі касьцёл — пераважна польскай. Плённая й актыўная праца Тэрміналягічнай Камісіі Інбелкульту ў 20—30-я гг., па зразумелых прычынах, абмінула сваёй увагай гэтую моўную дзялянку. І менавіта ў галіне

палянізмы, з народнай творчасці, этнографізмы. Беларускія слова падаюцца зь нямецкім перакладам і тлумачэннямі. Слоўнік можа разглядацца таксама як беларуска-нямецкі.)

²³¹Arnold B. McMillin. *The vocabulary of the Byelorussian literary language in the Nineteenth Century.* L., 1973. 336 p.

²³²Paul Wexler. *A historical phonology of the Belorussian language.* Carl Winter Universität Verlag, 1997. 192 p. Р. 185—192: слоўнік беларускіх словаў і выразаў; Янка Садоўскі. *Лексычныя асаблівасці Кнігі Царстваў Скарыны.* Запісы / БІНІМ. Кн. 5. Мюнхэн, 1970. С. 91—111. С. 92—107: слоўнік беларусізмаў. С. 107—111: слоўнік запазычанняў з чэскае, нямецкае, польскае моваў; Norbert Damerau. *Russisches und Wiessrussisches bei Kurbskij* / Osteuropa Inst., Freie Univ. Berlin, Slavistische Veröffentlichungen. Band 29. Berlin, 1963. 96 S. S. 63—94: тлумачальны слоўнік беларусізмаў у Курбскага; Вітаўт Тумаш. *Беларушчына ў слоўніку (лексыка) польскае літаратурнае мовы.* Слоўнік запазычанняў зь беларускае мовы. Рукапіс пераходзяцца ў архіве БІНІМу.

культавай тэрміналёгій найбольш заўажныя здабыткі эміграцыі.²³³ Кароткія царкоўныя слоўнічкі з тлумачнъем словаў рэлігійнага ўжытку друкаваліся ў календарох і малітоўніках.²³⁴

Адначасна з распрацоўкай рэлігійнай тэрміналёгіі, царкоўнымі выданьнямі для забесьпячэння патрэбаў царквы й беларускае супольнасці ствараліся аманастычныя (антрапанімічныя й тапанімічныя) слоўнікі.²³⁵

---

²³³Л. Гарошка. **Лацінска-грэцка-стараславянска-беларускі слоўнік рэлігійных тэрмінаў**. Рукапіс пераходаеца ў архіве Беларускай Бібліятэкі і Музэю імя Ф. Скарыны ў Лёндане; Л. Гарошка. **Прычынкі да беларускае рэлігійнае тэрміналёгіі** // Божым Шляхам. Парыж, 1948. №9. Чэрвень. С. 10—11: слоўнічак рэлігійна-звычаёвых тэрмінаў; **Belorussian kinship terminology [English Belorussian]** // Aspects of contemporary Belorussian. New Haven, Conn., 1955, 389 р. Р. 375—377; **Паясьненіі датычачыя слоў, якія знаходзяцца ў багаслужэбных кнігах** // Byelorussian Orthodox Calendar, 1962. Edited by Archimandrit Modest, Byelorussian Autocephalic Greek Orthodox Church in Melburne, Australia. Мэльбурн, Вікторыя, Аўстралія. Р. 32—34.

²³⁴**Праваслаўны малітаўнік**. Дабраславі на выданьне 6 Лютага Году Божага 1966 Архіяпіскап Васіль. Н.Ё., 1966. 125 с. С. 114—122: кароткі царкоўны слоўнік беларускіх царкоўных тэрмінаў; даецца паходжанье словаў.

²³⁵**Toponymy of Lachwa and its region** // The Journal of Byelorussian Studies (L.). 1981. Vol. 5(1). P. 25. Polish-Belorussian Toponymy Dictionary; **Скароchanы пералік беларуска-славянскіх асабовых імёнаў. Жаночыя імёны** // Беларускі Праваслаўны каляндар на 1970 год. Кліўленд: Выданыне Епарх. Управы Св. БАПЦ, 1969. 169 с. С. 62—64; Ян Станкевіч. **Хрышчоныя імёны вялікалітоўскія (беларускія)** // Запісы / БІНМ. Кн. 2. Мюнхэн, 1963. С. 95—127: слоўнік мужчынскіх імёнаў. С. 102—112: жаноцкія імёны. С. 113—117: розныя формы імёнаў. С. 113—117: **Цудадзейныя Абразы Божае Маці на Беларусі** // Беларускі Праваслаўны каляндар на 1970 год, Кліўленд: Епарх. Управа Св. БАПЦ, 1969. С. 169: слоўнік імёнаў з

Трэба зазначыць, аўтары лексыкаграфічных працаў часам неапраўдана пашыраюць рээстар, выходзячы на межы, акрэслененая ў назвах слоўнікаў. Так, у «Слоўнік сваяцтва» трапілі аддзеяслоўныя назоўнікі, а таксама лексемы зь іншых сэнтэнцічных групаў: *дзеўка, дзяцюк, запойны, заручыны, калега, прыяцель, сябар, юнак* ды г. д.

Былі спробы стварэння спэцыяльных беларускіх тэрміналёгіяў. Гэтак, у часапісе «Мэдычна думка» (1950, №2, 3) друкаваліся агульныя беларускія анатамічныя найменні, запрапанаваныя яшчэ ў 1926 г. Мэдычнай Сэкцыяй Інбелкульту, з просьбай да чытачоў падаваць свае заўвагі да гэтай тэрміналёгіі. Наступна часапіс друкаваў крытычныя зацемкі й пропановы да гэтай тэрміналёгіі.

Трохмоўны «Слоўнік юрыдычнай тэрміналёгіі» склаў Леанід Галяк.²³⁶ Юрист па адукацыі, ён зрабіў спробу апрацаваць беларускую юрыдычную тэрміналёгію, абапіраючыся на расейскую й польскую. Слоўнік меў практычную накіраванасць.

Зусім іншы падыход да стварэння сучаснай беларускай юрыдычнай тэрміналёгіі выкарыстаў Я. Станкевіч. У прадмове да свайго слоўніка «Некаторыя праўніцкія тэрміны беларускія»²³⁷ ён пісаў:

«Заданьнем аўтара гэтага артыкулу было дасьледаваць некаторыя тэрміны праўніцкія, як і з гледзішча іх значаньня, так і з гледзішча іх беларускасці ймагчымасці ўжывання цяперака. Асноваю артыкулу паслужыла часць тэрмінаў Статуту Літоўскага 1588 г. Выпісці іх ізь перадруку гэтага Статуту ў I. Лаппы (Коўна, 1938), я прыраўнаваў іх да такіх-жэ тэрмінаў дасьледаванага мною «Аль кітабу» Беларускага Музэю Івана Луцкевіча ў Вільні, што было важна дзеля сучаснасці яго із Статутам 1588 г. і народнасці ягонай мовы. Гэткім парадкам

геаграфічнымі тлумачэннямі; **Слоўнік сваяцтва.** Склаў мітрапаліт Мікалай Таронта: Выданне БАПЦ, 1992. 17 с.

²³⁶ Слоўнік юрыдычнай тэрміналёгіі. Беларуска-Расейска-Польскі. Апрацаваў Л. Галяк. 1994.

²³⁷ Я. Станкевіч. Некаторыя праўніцкія тэрміны беларускія = Some Legal Whiteruthenian Terms. НЁ., 1953. 84 с.

побач маем традыцыйную літаратурную мову беларускую Статуту і беларускую мову народную «Аль кітабу». Адлі я прыраўнаваў выпісаныя тэрміны да такіх-жэ ці блізкіх да іх тэрмінаў і звычайных словаў цяперашняе беларускае мовы народнае, карыстаючыся слоўнікамі Насовічавым, Краёвым Слоўнікам Ігуменшчыны («Чэрвеншчыны») Шатэрнікавым, а Краёвым Слоўнікам Віцебшчыны Касьпяровічавым, а рэдчас і свайм запісамі».

Кансультантам Я. Станкевіча быў гісторык права прафэсар Леў Акіншэвіч. Дапаўніе тэрміналягічны тлумачальны слоўнік «Сыпісанье расійскіх словаў, каторымі перакладзеныя беларускія».

«Беларускі слоўнік» айца Л. Гарошкі²³⁸ можа разглядацца як спроба складаньня беларускага артаграфічнага слоўніка. У рукапісе каля дваццаці тысяч слоў, яны падаюцца ў пачатковай форме без граматычных пазначэнняў і акцэнтуацыі. Зрэдку ўказываюцца синонімы: *картопля, бульба; мільгаць, мігцець; напрамак, кірунак; начоўкі, ночвы; пакунак, клунак; палаці, палаткі; памыляцца, мыліца; паўгодзьдзе, паўгодкі; прамаўляць, мовіць*. Пра сваю працу над слоўнікам аўтар пісаў:

«Слоўнік у мяне нешта замарудзіўся, бо вось ад пару тыдняў займаюся ў вольных хвілінах прыказкамі. Проста зъ неабходнасці прыйшлося пераключыцца на нейкі час на гэтую працу, бо ў прыказках знаходзіцца шмат тых словаў, якіх ня раз прыходзіцца шукаць ізлымя гадзінамі. Маю найбольшы зборнік беларускіх прыказкаў Насовіча на дзіве тысячи прыказкаў і іншыя драбнейшыя, ды свае зборкі — разам назбіраеца каля шасці тысяч. Хутка гэтую працу скончу і тады вазьмуся за даканчэнне слоўніка. Праца так чапляеца адна за другую, што чым больш працу, тым больш нарастает новых вымогаў, відаць, што ім канца ня будзе аж да саме съмерці».²³⁹

На жаль, праца а. Гарошкі так і засталася незакончанай.

²³⁸Л[еў] Г[арошка]. **Беларускі слоўнік**. Чужына, 1949. 391 с. [Машынапіс.] Перахоўваецца ў архіве БІНІМу.

²³⁹Зъ ліста да Вітаўта Тумаша ад 9.06.1950, Парыж. Захоўваецца ў архіве БІНІМу.

Да ліку арыгінальных лексыкаграфічных прац можна аднесці слоўнічак абревіятур Пётры Паляшкі.²⁴⁰ У слоўнічку падрабязна тлумачаща скарочаныя назвы ўстаноў у систэме ГПУ.

Першай спрабай слоўніка беларускай табуяванай мовы можа лічыцца «Слоўнічак пазаслоўнікаўых слоў»,²⁴¹ выдадзены ў друкарні А. Даніловіча (больш вядомага як паэт Янка Золак) накладам 11 асобнікаў.

Добры плён дало на эміграцыі дасьледаванье беларускай фразэалёгіі. На працягу гадоў газэты й часапісы пасълядоўна друкавалі падборкі вобразных беларускіх выслоўяў — фразэм, устойлівых парадунанняў, прыказак, прымавак. Так, напрыклад, часапіс «Божым Шляхам» меў нават спэцыяльную рубрыку «Зь беларускае народнае мудрасці». Аналагічныя рубрыкі былі і ў іншых пэрыёдах. Беларуская народная ўстойлівія выслоўі ўключаліся ў перакладныя й тлумачальныя слоўнікі. Былі выдадзеныя адмысловыя дзвіюмоўныя слоўнікі фразэалягізмаў, зборнікі беларускіх прыказак і прымавак. Прыйгайдайма тут ужо названы «Маленкі маскоўска-беларускі (крывіцкі) слоўнічак фразэалёгічны і прыказкаў ды прывітаныні, зычэнні і інш.» Я. Станкевіча й Ант. Адамовіча, працы Л. Гарошкі,²⁴² В. Стомы,²⁴³ Л. Вітан-Дубейкаўскага,²⁴⁴ А. Варлыгі, дзеянасьць якога заслугоўвае асобнай размовы.

---

²⁴⁰ Пётра Паляшкі. Успаміны з жыцця пад савецкай уладай і з пабудовы Беларускага канала. НЁ., 1968. С. 54—62: слоўнік.

²⁴¹ Слоўнічак пазаслоўнікаўых слоў. Нью Джэрсі, 1983. 16 с.

²⁴² Л. Гарошка. Зборнік беларускіх народных прыказкаў і прымавак. 382 с. Архіў Беларускай Бібліятэкі і Музэю імя Ф. Скарыны ў Лёндане. (Зборнік меў на мэце сабраць усе беларускія прыказкі і прымавкі. Але праца даведзена толькі да літары *M*. Прыйказкі пададзены ў алфабэтычным парадку, без указання кропніц.)

²⁴³ В. Стома. Дыялект Дзісненшчыны. [Рукапіс]. Архіў БІНІМу.

²⁴⁴ Lavon Vitan-Dubiejkauski. **Prykazki...** // Kvietka Vitan: Lavon Vitan-Dubiejkauski. NY., 1954. 40 s. S. 18—40. Слоўнікавы прынцып укладу матар'ялу. 670 прыкладаў ужыванья словаў.

Лагойшчына, адкуль паходзяць этнографы й краязнаўцы Зарыян Далэнга-Хадакоўскі (Адам Чарноцкі), Канстанцін і Яўстах Тышкевічы, дала яшчэ аднаго выдатнага дасьледніка вуснай народнай творчасці, этнографа, мовазнаўца, лексыкографа, пэдагога, выдаўца — Адама Варлыгу.

Адам Варлыга (сапраўдн. Язэп Гладкі) пакінуў па сабе вялікую навуковую спадчыну: «Для малых дзетак. Дзіцячы фальклёр» (1965), «Прыказкі Лагойшчыны» (1966), «Практычныя назіранні над нашай жывой мовай» (1966), «Народныя казкі» ў трох кнігах (1967—1972), «Краёвы слоўнік Лагойшчыны» (1970), «Чатыры ўрачыстасці» (1970), «Дадатак да зборніка «Прыказкі Лагойшчыны» (1972), «Забабоны» (1972), выдадзеныя яшчэ за часы жыцця ў лягеры ДП падручнікі, чытанкі. Накладам усяго ў 15 асобнікаў быў надрукаваны яшчэ адзін дадатак да «Прыказак Лагойшчыны», куды ўвайшлі прыказкі, праклёны, выслоюі з табуяванай лексыкай.²⁴⁵ І недараўальна, што імя А. Варлыгі адсутнічае ў энцыклапедычным даведніку «Беларуская мова», дзе ёсьць артыкулы пра В. Пашкевіч, Я. Пятроўскага й Я. Станкевіча.

Захаваўся ліст А. Варлыгі да Ю. Віцьбіча, датаваны 1967 г., у якім першы распавядзе пра сваю працу над «Краёвым слоўнікам Лагойшчыны», а таксама пароўнёвае яго з аналагічнай працай — «Краёвым слоўнікам Віцебшчыны» М. Касцяровіча:

«...Я свой слоўнічак пачаў пісаць яшчэ ў 1949 г. і зъбіраў матар'ял на яго бяз мала 10 гадоў. К 1959 закончыў. Я гэты свой слоўнічак быў называў «Характэрныя слова паўночнай Меншчыны». Я гэткай работы ніколі ня пісаў і ня бачыў іншых гэткіх работ. Вось і Вас папрасіў прыслаць слоўнік Касцяровіча. Цяпер я ўпэўніўся, што я гэтак рабіў, як трэба было. Розніца толькі ў тым, што Касцяровіч пасъля беларускага слова паясьняў яго расейскім словам або апісаньнем яго ў расейскай мове, а потым ставіў прыкладны сказ у беларускай мове, дзе-б гэтае слова ўжывалася. Я пасъля кожнага паданага слова ў беларускай мове

---

²⁴⁵ Адам Варлыга. **Прыказкі Лагойшчыны**. Дадатак [бязъ месца й году выданья].

паясьня ў яго ў апісильнай форме на беларускай мове, а пасъля даваў прыкладны сказ, дзе-б ужывалася гэтае слова.

Вядома, ягоная работа была лягчэйшая ды прасъцейшая (на беларускае слова лягчай паставіць расейскае адно слова, чымся мне будаваць апісильны сказ). Перавага тая Касцяровіча, што ён меў болей за 200 супрацоўнікаў-дапішчыкаў і 11 школаў; рэдактарамі былі выдатныя асобы Байкоў і прафэсар Эпімах-Шыпіла. А матар'ял зьбіраўся з цэлай акругі. У мяне супрацоўнік і рэдактар сам адзін, і абсяг зьбіраньня матар'ялу блізка адна вёска; ды гэты зьбіральнік і рэдактар, і карэктар — зношаны дзядуля з сапсутым зрокам, які чытае праз лупу.

У Касцяровіча кірунак браны на бытавыя слова, між імі шмат назваў расылін з лацінскім азначэннем. У мяне кірунак браны на харектэрныя слова, дзе выпучваў такія слова, калі адна назва мела некалькі значэнняў. Па колькасці словаў абодвы слоўнікі (Касцяровічаў і мой) будуць блізка аднолькавыя. Я цяпер свой слоўнічак маю называць «Краёвы слоўнік Лагойшчыны».

«Краёвы слоўнік Лагойшчыны» А. Варлыгі²⁴⁶ займае значнае месца ў беларускай лексыкаграфіі. Нягледзячы на тое, што, па словам аўтара, сюды ўваішлі «толькі тыя слова, якія выпадкова ўсплылі на памяць, якія ён чуў з малку ад сваіх бацькоў і суседзяў»,²⁴⁷ слоўнік пакідае ўражанье цэласнай лексікаграфічнай працы — ахоплівае самыя разнастайныя тэматычныя группы лексыкі дыялектнай мовы Лагойшчыны; зроблены кваліфікавана, у адпаведнасці з навуковымі прынцыпамі складанья лексыкаграфічных і фразэаграфічных даведнікаў. Усе слова падаюцца тут з націскам, у пачатковай форме, адзначаецца часціна

²⁴⁶ Adam Varlyha. *Krajovy slounik Lahojsk*. NY.: Zaranka, 1970. 172 p.

²⁴⁷ Захаваўся рукапіс гэтага слоўніка (архіў БНІМу) пад назвай *Asablivyja bielaruskija slovy, jakija pachodziac z vioski M. paiposnaj Mienšcunu*, датаваны 1958 годам. У рукапісе больш за 300 старонак, звыш 8 тысяч адзінак. Манускрыпт адрозніваецца ад публікацыі рэестрам, дэфініцыямі і ілюстрацыямі. У прадмове да рукапісу аўтар тлумачыць свой падыход да адбору матар'ялу й ягонай апрацоўкі.

мовы, пры назоўніках паказваецца форма роднага склону, пры дзеясловах — форма прошлага часу й трываньне. Амонімы падаюцца як асобныя слоўнікавыя артыкулы. Выдзяляюцца значэнні кожнага шматзначнага слова. Да кожнага слова даецца сыціслас тлумачэньне. Кожная лексёма ілюструецца прыкладам зь беларускага фальклёру або жывой беларускай мовы, часам прыводзіцца прыклады з маастацкай літаратуры.

Як бачна, беларусамі на эміграцыі ў супрацоўніцтве з дасьледчыкамі іншых краінаў зроблена нямана ў галіне лексыкаграфіі й фразэграфіі. Але ня ўсё зробленае ўлічана й ня ўсё стала здабыткам навуковай грамадзкасці. Таму вялікае значэнне мае запачаткованая БІНІМам праца — складаньне поўнай бібліографіі беларускіх слоўнікаў, якую мяркуеца ажыццяўіць агульнымі намаганнямі навукоўцаў замежжа й бацькаўшчыны. Асновай гэтай працы зьяўляецца складзеная й апрацаваная Зорай і Вітаўтам Кіпелямі картатэка беларускіх лексыкаграфічных прац, выдадзеных як на эміграцыі, так і на Беларусі.

Зазначым, што слоўнікі на Захадзе маюць асаблівую вартасць. Амэрыканскія дасьледчыя бібліятэкі набываюць іх без абмежаваньня. Таму яны, як і канадзкія ды заходнезўрапейскія бібліятэкі, маюць багатыя калекцыі беларускіх слоўнікаў. У Злучаных Штатах гэта найперш Бібліятэка Кангрэсу (Ўашынгтан), Нью Ёрская Публічная, бібліятэкі Стэнфардзкага, Прынстанскаага, Гарвардзкага ды іншых большых універсytетаў. Значная калекцыя беларускіх тэрміналягічных слоўнікаў у бібліятэцы Джона Крэара, у Нацыянальнай Мэдычнай Акадэміі.

Спадзяемся, што неўзабаве лексыкаграфічныя й фразэграфічныя працы, створаныя на эміграцыі, стануть, як і іншыя здабыткі духовага жыцця беларусаў замежжа, часткай адзінай беларускай навукі й культуры.

KAMUNIKAT.org

KAMUNIKAT.Org

KAMUNIKAT.org

Пётра Татарыновіч

Пralat Яго Сьвятасьці Татарыновіч прыехаў у Рым у 1945 г. Да гэтага моманту за плячыма съяцтара (а нарадзіўся ён 2 чэрвеня 1896 г. у в. Гайнін на Случчыне) засталася вучоба ў Слуцку й Пецярбурзе, навучаньне ў сэмінарыі, дзе рэктарам на той час быў айцец Фабіян Абрантовіч, а адным з прафэсараў — айцец Андрэй Цікота; служба ў Пінску, Баранавічах, Дамачаве, Століне. І друкаваўся багата: публікацыі ва ўніяцкім часапісе «Да злучэння», віленскай пэрыёдыцы; выдаў кнігі «Святы Ізыдар Хлебароб», «Купальле». Але бадай што толькі Рым стаўся тым месцам, дзе а. Татарыновіч змог выявіць сябе цалкам. Тут варта згадаць найперш адкрыццё беларускай сэкцыі Ватыканскага Радыё (спачатку перадачы ішлі раз на тыдзень, а з 70-х гг. — пяць разоў) і выдавецкую дзейнасць а. Татарыновіча: малітоўнік «Голас Душы» (1949), «Святая Эванэлія і Апостальскія Дзеі» (1954), «Лісты Святых Апосталаў» (1974) і шмат іншага ў беларускай, ітالійскай, ангельскай мовах. І, вядома, нельга абмінуць маўчаньнем выданьне часапісу «Зыніч» — выйшла 120 нумароў!

Біскуп Часлаў Сіповіч, якому мы абавязаны цікавымі біяграфічнымі звесткамі з жыцця а. Татарыновіча, у нэкралёгу «Пralat Пётра Татарыновіч»²⁴⁸ згадвае:

---

²⁴⁸Божым Шляхам. 1979. №150. С. 16—22.

«Побач з працай у ватыканскім радыё кіпела выдавецкая дзейнасьць. Перадусім загарэўся «Зыніч», які ў падзагалоўку адрэкамэндоўваў сябе як «беларуская рэлігійная часопіс». Калісьці беларускія вуніяты, пачынаючы ад Пацея, друкавалі ў Рыме свае маленъкія рэчы, але ніколі яшчэ беларусы ня мелі ў Вечным Горадзе сваёй сталай часопісі! Мэтай яе было задаволіць духовыя патрэбы беларусаў, а ў першую чаргу — беларусаў каталікоў лацінскага абраду.

«Зыніч» — гэта нязвычайная зьява ў гісторыі беларускага друкаванага слова! І гэта ня толькі дзеля месца свайго нараджэння, але й дзеля доўгіх гадоў свайго існавання (1950—1975), а таксама й дзеля іншых абставінаў. На працягу блізу 25 гадоў адзін і той самы рэдактар і выдавец, той самы аўтар бальшыні артыкулаў, ён-жа і мастак і кальпартар! Хто-ж ня помніць ксяндза Пятра, пахіленага над невялікай машынкай, нэрвова-задуманага над падрыхтоўкай артыкулаў у «Зыніч» або наступнай радыяперадачы?! Калі-ж яго пыталі, дзе-ж рэдакцыя «Зыніча», ён паказваў на свой пісьмовы стол і казаў з усмешкай: — Тут, усё тут».

Айцец Пётра Татарыновіч памёр у 1978 г.

Кароткія звесткі пра асобу айца Пятра можна дапоўніць ягоным ліставаннем з Ю. Віцьбічам²⁴⁹. Ліставанне гэтых двух беларускіх дзеячаў на эміграцыі закранае той час, калі айцец Татарыновіч пасля заканчэння Папскага інстытуту Ўсходніх Навук, абараніўшы доктарскую дысэртацию пра Кірылу Тураўскага, распачаў у Рыме выдаваць «Зыніч» і зьбіраў матар'ялы пра беларусаў для італьянскай Энцыклапедыі. Ю. Віцьбіч жыў у Саўт Рывэры, дзе аднавіў свой часапіс «Шыпшина».

Айцец П. Татарыновіч — Ю. Віцьбіч (23.03.51)

Паважаны Спадар Старшыня!

²⁴⁹Лісты друкуюцца з захаваннем аўтарскага правапісу. Арыгіналы лістоў захоўваюцца ў Фундацыі імя П. Крэчэўскага.

Праз Ваши руکі дасылаю ўзаемныя найлепшыя Сакавіковыя пажаданьні Беларускаму Літаратурнаму Згуртаванью «Шыпшына».

№9 Вашага часапісу анадай атрымаў. Дзякую. Усяго ня ўсьпей разгледзець. Адыж і зь перагледжанае жменькі матар'ялаў можна судзіць ужо аб тым укладзе, якім часапіс абагачае нашу літаратурную скарбніцу. Шкода толькі, што так съціпленька патрактаваны элемэнт рэлігійны. Саламон псальмаў ня пісаў, а толькі бацька ягоны, Давід.

Купалу знаў асабіста, спатыкаўся часта зь ім на маёвых набажэнствах у Менску, у «Капліцы дабрачыннасці», бываў такжэ і на гарбатцы ў яго із адным ягоным прыяцелем. Было гэта ў 1918 — пачатках 1919-га году. Яшчэ Сакавіковая атмасфера даволі жыва адчувалася. Паэт, відно было, перажываў яшчэ настрой разгрому роднай рэспублікі. Шукаў тады вышэйшага натхнення ў рэлігіі. Выказваўся зусім веруючым. Перад цяжкой апэрацыяй съляпое кішкі спавядаўся. Веру тую на дне душы дахаваў аж да апошняй хвіліны, як відно зь верша, Вамі зацьтаванага, жадаў крыжа над сваёй магілай, на які паслья, устаўшы, «ценъ яго абапрэцца».

Бывайце!

П. Татарыновіч

Ю. Віцьбіч — айцу П. Татарыновічу (3.04.51)

Глыбокапаважаны Айцец Доктар Татарыновіч!

Вельмі ўдзячны за Вашае адказнае павіншаванье Беларускага Літаратурнага Згуртаванья «Шыпшына» з нашым Вялікім Нацыянальным Святым.

У сувязі з №9 «Шыпшыны» Вы зусім слушна заўважылі, што Саламон псальмаў ня пісаў. Аднак у майх хатніх псалтыры значыцца: Псалом 126. Песьня ўсходу Саламона. Бяз сумніву Давід ня мог пісаць пра свайго сына. Пэўне, таму ў Айца Льва Гарошкі ў ягоным «Божым Шляхам» (адкуль я і ўзяў гэты вольны пераклад шыпшынаўцам Янкам Золакам псальма 126) ён і адзначаецца, як Псалом 126 Саламонаў. Ва ўсякім разе прыкра,

што трапілася памылка, і яна тым больш недараўальнаяная мне як рэдактару рэлігійнага часапісу ў мінульым.

А ўвогуле ў «Шыпшыне» рэлігійныя і царкоўныя матывы знайшлі пачэсны і належны адбітак. Характэрны ў гэтай галіне ўрываць з аповесці «Як сацьмела золата найлепшае» (№1), прысьвежаны пакутам ксяндза Гераніма Вайноўскага ў часе разбурэння бальшавікамі касцёлу Марыі Магдалены. Магчыма, ня менш характэрна і тое, што №4 «Шыпшыны» меў магчымасці выйсьці толькі з дапамогай Ягонае Эксацеленцыі Біскупа Слосканса, што і адзначана ў гэтым нумары. Вартыя зазначыць, што ніхто з нас, шыпшынаўцаў, не звяртаўся да ягонае Эксацеленцыі з просьбай аб дапамозе, тым ня менш ён сам ветліва падтрымаў нас.

Згаджаюся з Вамі, што Янка Купала быў вельмі рэлігійным. Прынамсі, ў 1940 г., калі вызнаваньне рэлігіі лічылася ў савецкай краіне злачынствам, а тым больш для пісьменнікаў, або «інжынераў чалавецкіх душаў», як называў іх Сталін, у Янкі Купалы на кватэры пад малюнкам возера Нарач захоўваўся Абрараз Вострабрамскае Божае Маці. Мне вартыя было пра гэта ўспомніць у сваім «Завулку Янкі Купалы», але спадзяюся яшчэ ня раз пра яго напісаць.

Дазвольце скончыць ліст складаньнем Вам падзякі ад імя ўсіх шыпшынаўцаў за добрае слова аб «Шыпшыне», якая імкнецца стацца пажаданым госьцем у кожнай беларускай эміграцыйнай хаце.

Прашу Вашых малітваў.

З пашанай да вас

Юрка Віцьбіч

Ю. Віцьбіч — айцу П. Татарыновічу (02.05.51)

Глыбокаважаны Айцец Доктар Татарыновіч!

Карыстаюся выпадкам, каб прыгадаць наступнае. Сёлета нашая беларуская эміграцыя мае ўрачыста адзначыць 30-годзьдзе (17 студзеня 1921 г.) ад дню съмерці выдатнага беларускага паэты Андрэя Зязюлі (Кс. Аляксандэр Астрэмовіч). Калісьці я напісаў і

надрукаваў аб ім вялікі артыкул, але цяпер ня маю ані рукапісу, ні тae газэты («Беларуская Газэта»), дзе артыкул быў зъмешчаны. Маю толькі, акрамя рэлігійнага гімну, яшчэ 5—6 ягоных вершаў ды фотаздымкі касцёлу ў Абольцах, дзе ён пэўны час адпраўляў Божую службу. У адным з нумароў «Шыпшыны» за 1951 г. будзе адмысловы артыкул, прысьвечаны гэтай гадавіне. Згуртаванье «Шыпшына» рыхтуеца наладзіць Акадэмію, якая распачнеца рэлігійным гімнам, потым будзе рэфэрат аб жыцці і творчасці Андрэя Зязюлі і скончыцца дэкламацыя ягоных вершаў. Хочацца думаць, што 30-годзьдзе ад дню съмерці Андрэя Зязюлі знайдзе належны адбітак на старонках Вашага высокашаноўнага часапіса «Зыніч».

Жадаю ўсяго найлепшага.

Прашу Вашых малітваў.

З пашанай да Вас Юрка Віцьбіч

Ю. Віцьбіч — айцу П. Татарыновічу (04.06.51)

Глыбокаважаны Айцец Доктар Татарыновіч!

У сваім ветлівым лісьце, за які ўдзячны, Вы парушылі пэўныя пытаньні, на якія хочацца больш-менш падрабязна адказаць.

Прыгадаў я ў сваім папярэднім лісьце пра ўгодкі ад дню съмерці Андрэя Зязюлі бяз усякае задняе думкі. Мне праста хацелася, як пісьменніку, каб гэтыя ўгодкі знайшлі-бай больш шырокі водгук у нашай беларускай прэсе на чужыне. У Менску ў Доме Пісьменніка, у тамтэйшых часапісах і газетах іх не адзначаць, бо Андрэй Зязюлю ёсьць ксёндз Аляксандр Астрамовіч. Усемагутны Бог своечасова паклікаў яго да Сябе, бо яго чакаў лёс іншых ксяндзоў, якія загінулі съмерцю пакутнікаў у савецкіх катавальнях. Мне таму і хацелася прыгадаць Вам пра гэтыя ўгодкі, паколькі «Зыніч» не зъяўляеца спэцыфічна літаратурным часапісам, а таму ягонаму высокашаноўнаму рэдактару ніхто не закіне, калі-бай ён аблінуў угодкі таго ці іншага літаратара. Між тым Андрэй Зязюля (акрамя шэрагу добрых вершаў) ёсьць яшчэ аўтарам беларускага рэлігійнага гімну, які ў канцы Божае Службы

або ў часе ўрачыстых рэлігійных абыходзінаў пяюць беларусы ўсіх хрысьціянскіх веравызнанняў.

Вось зусім іншая справа амаль ня сталася са мной. Месяц таму назад адзін суродзіч з Канады напомніў мне, што на 26 красавіння 1951 г. прыпадае 25 гадавіна ад дню заснавання беларускага літаратурнага згуртавання «Узвышша». Я добра ведаў гэтую дату, бо сам зъяўляюся ўзвышэнцам, але змаганьне за кавалак штодзённага хлеба выціснула яе з галавы. Усё-ж скончылася добра. 26 красавіння ў Нью-Ёрку ў «Беларускай Хатцы» адбыліся адмысловыя абыходзіны, на якіх другі ўзвышэнец Антон Адамовіч прачытаў добры рэфэрат. Нажаль, мне не давялося прысутнічаць на гэтых абыходзінах, але там было прачытаны маё ўзвышэнскае прывітанье.

Вы закранаеце ў сваім лісьце пытанье наконт мовы «Зыніча». Не захаваю ад Вас, што я атрымаў некалькі лістоў (з Англіі, Францыі, Канады, Нямеччыны), дзе прасілі мяне ў наступным нумары «Шыпшыны» з'вярнуць увагу на мову «Зыніча», але я самым рашучым чынам ад гэтага адмовіўся. Адзін з гэтых лістоў мне здаўся проста правакацыйным — ёсьць у нас палітыкі, што заўсёды і ўсюды імкнуща да распальвання варажнечы паміж беларусамі. Другія належалі добрым беларусам, але па-першое, я сам на лічу сябе занадта вялікім фахоўцам у галіне нашае літаратурнае мовы, а па-другое, аніяк ня мог знайсці асаблівых заганаў у мове «Зыніча». Таму мне здаецца, што ўсё-ж і гэтым лістам бракуе аб'ектунасьці, а іхнім аўтарам, магчыма, менш за ўсё ходзіць аб чысьціню мовы.

Дазвольце тымчасам на гэтым скончыць ліст.

Шчыра зычу Вам усяго найлепшага.

З пашанай да Вас

Юрка Віцьбіч

Айцец П. Татарыновіч — Ю. Віцьбічу (11.06.1951)

Паважаны Спадар Рэдактар.

Дзякую за пісьмо і матар'ялы да жыцьцязіпісу А. Зязолі. Праектую ў наступным нумары (за жнівень) жменьку ўспамінаў аб

ім падаць, шукаю ягонай фотаздымкі і дагэтуль ня мог знайсьці, пабачым. Вершы, прысланыя, і гімн добра мне ведамыя, напамяць навет; на іх-жа вастрыў сваю нацыянальную съведамасць яшчэ ў Пецярбурзе. Ня ведаю, ці я паслаў Вам ягоны верш, нідзе не друкаваны дагэтуль, які ён напісаў, будучы на вакацыях у Рубяжэвічах у свайго блізкага прыяцеля кс. Тарасевіча, таксама беларуса; гэты вершык, нажаль, ня ўвесь помню, але падам яго ў артыкуліку.

Вашы думкі адносна распъятушаных «крытыкаў» мае мовы ды іхніх інтэнцыяў бадай трапныя, і астaeцца Вам толькі падзякаваць, што ня сталіся інструментам тэндэнцыйнае мальконтэнцыі. Генэза выплады яе была адразу для мяне загадкай, бо-ж на працягу 35-ці гадоў беларускай дзейнасці я ніколі не спатыкаўся з гэткім байкотам, а наадварот — чытачы любілі (як і сяньня любяць) маю дынаміку, слоўнік, стыль; маю багата пісем аб гэтым. Сяньня мальконтэнцыя гэта крыху й дзеля Вашых рэляцый ня ёсьць ужо для мяне тайніцай. Яна сочыцца фактывна толькі зь некалькіх мегаломанска распалітыкованых галоваў, якім выдаецца, што на іх канчаеца ўся языковеда љ Беларусь, якія з нахабным самаўпраўствам маніцца накінуць дыктатуру свае правінцыі. Адыж нельга ўсім скакаць пад іхнюю вузкую рассохла-сілавую дудку. Mae «наватворы», на якія так утаропліваюцца, як баран на новыя вароты, гэта годнае помачы, а не байкоту шуканьне й туга за нечым лепшым, музыкальнейшим, тэхнічна здатнейшим, гэта творчая проба, а не аподыктычнае накіданье. Што дападзе да густу — прышчэпіца, а чаго здаровы смак ня прыме — хай адпадае. Дый каму каго вучыць — колькі-ж найчысцейшых беларускіх слоў выдаецца нашым панічом наватворамі! Адзін падобны «языковед», напрыклад, як угледзеў у мяне ў Эванэліі слова «засынітак», дык чуць ня плакаў, што ўвожу гэрэзью. Гэткія языковеды й самі ня ведаюць, чаго баяцца й высыцерагацца, назьбіраўшыся чужога, яны забылі сваё. Другі, напрыклад, з гэткіх крытыкаў слова «сьціллы» піша ў сэнсе «дасыцілны». Трэцяму — чужым духам пахне па форме «кругасьвет», «чужасьвет», ня кажучы ўжо аб такіх аднаобразуючых два паняцьці аб нечым адным дзеля лёгкамоўнасці, як «ідэйна-дзейны», «першапомач»,

«ідэйнаўдзячнасьць». Чацьвёрты аб гэткай ідэйнаўдзячнасьці пагрубіянску забыўся. На ўсё гэта можна было-б не звяртаць увагі, як многія здольныя языковеды радзілі, калі-б не атручвала яно едкім дэфэтызмам чытачоў, ды ня шкодзіла праз тое газэце, якая толькі пачынае 'шчэ рабіць сабе дарогу ў народ. На паважную рэпліку слоў ды грошаў шкода, тут нешта тр' было-б меткае ды едкае ў некалькіх мастацкіх словах. Адыж пабачым.

Бывайце!

П. Татарыновіч

Айцец П. Татарыновіч — Ю. Віцебічу (15.10.51)

Паважаны Спадар Стукаліч.

Перад хвілінай атрымаў Ваша пісьмо. Дзякую. Выясняю, што съпісак з кароценкімі жыццязіпісамі пойдзе ў *Enciclopedia della Spettecolo*. А знача патрэбны сюды заслужаныя ведамыя дзеячы сцэны: аўтары (драматургі), акторы, разгісты. Можна таксама яшчэ дадаць аўтараў лібрэтаў для опэраў, навет саміх кампазытараў опэраў, бо гэта-ж усё творства для сцэны і эстрады. Першыя, гэта знача аўтары, не канечне павінны мець надзвычайную славу, абы толькі зьяўляліся аўтарамі сцэнічных твораў, якія прыняла крытыка і практика. Рэзюмер жыццязіпісу павінен быць у кароткіх словах, але дужа зъмястоўны, каб малай колькасцю словаў было дужа сказана, так, напрыклад, як зъмяшчающа тэксты для кіна.

З вашай лісты пойдзе толькі Аляхновіч, Арсеньнева, Буйло. Больш ня ведаю, хто зь іх пісаў для сцэны. Калі Вы былі ў Менску ці Віцебску, дык хіба ведаеце і выдатнейшых нашых актораў? Дайце іх сюды.

На першы агонь *A* і *B* пайшлі: Аляхновіч, Арсеньнева, Аладаў, Багатыроў, Буйло. Ужо яны пайшлі ў рэдакцыю. Мне патрэбна вельмі ведаць: дзе і калі радзілася Арсеньнева, што яна пісала для сцэны. Як імя, дата народжання, якія творы даў Аладаў? Дзе і калі радзіўся Багатыроў, ды якія творы, апрача «Казкі пра Мядзьведзічаў» і «Дрыгвы», напісаў ён? Наагул,

прашу апісаць хутка ўсіх вышэйпададзеных дзеячаў і прысласць. Мне дадзены тэрмін да 15.10.51, але я толькі падаў гэтых пару асоб. Чакаю інфармацыяў, можа падчас карэкты магчыма зь іх скарыстаць. Калі ласка, съпішыцца з другімі тамака нашымі, хай падаюць матар'ял хто каго знае. Гэта рэч вельмі паважная. Нас тут зусім патрактавалі, на маё вымаганье, як зусім незалежную нацыю. Карысьць бяз сумніву вялікая.

Цяпер адбываўся ў Рыме ўсясьветны Кантрэс Акцыі Каталіцкай, на якім мы ўчытурох рэпрэзэнтавалі беларусаў. Беларусь нараўне зь іншымі нацыямі была друкавана на ўсіх дакумэнтах. Наагул, мы тут даволі ўжо ведамыя, цяпер і съвет увесь будзе крыху болей аб нас ведаць.

Пісьнече калі што-небудзь у «Зыніч», будзем удзячны. Некаторыя праваслаўныя (з Аўстраліі) прабавалі адстрашваць ад яго чытачоў, што ён вылучна каталіцкі. А фактычна пішацца так, што ўсе могуць карыстаць. Да праваслаўных дагэтуль адносіўся па-брацку. Матар'ялу нацыянальнага нямала, дый не найгоршы.

На гэтым канчаю, бо вельмі съпішаюся.

Бывайце!

П. Татарыновіч

Ю. Віцьбіч — айцу П. Татарыновічу (27.10.51)

Глыбокапаважаны Айцец Доктар Татарыновіч!

Вельмі ўдзячны за ваш ліст, які дае поўнае ўяўленыне аб тым, што беларускае патрабуеща для энцыкліпэдыі. Адначасова дасылаю кароткі жыццяціпіс Натальлі Арсеньневай, у якім прыгадваеца, што, акрамя лібрэта для опэры «Усяслаў Чарадзей», яна напісала таксама лібрэта для опэры «Лясное возера». Штосьці сцэнічнае (нажаль, ня помню, што) напісана ёю падчас лягернага жыцця ў Нямеччыне. Таму зрабіў адпаведныя заходы, каб гэтыя дадатковыя звесткі яна-б прыслала неўзабаве непасрэдна Вам. Адначасна звярнуўся з просьбай да кампазытары Аладаў і Багатыроў, — патрэбныя весткі або празь мяне, або непасрэдна Вы таксама неўзабаве атрымаеце. Акрамя ўсяго гэтага, празь некалькі дзён буду мець спатканыне з крытыкам

Уладзімерам Сядурам (надысь прыехаў у ЗША), які зьяўляеца аўтарам капітальнае працы па гісторыі беларускага мастацтва ўвогуле і сцэнічнага ў прыватнасці. Упэўнены, што атрымаю ад яго шмат матар'ялу як для першых, гэтак і для іншых літараў энцыкліпэдыі.

Вельмі прыемна, што на Сусветным Кангрэсе Акцыі Каталіцкай у Рыме прымаюць чынны ўдзел духовыя прадстаўнікі беларускага народу. Гэтая заява, як і прыём «Руні» ў «Рах Romana», зьяўляеца радаснай для ўсіх шчырых беларусаў незалежна ад іхняга веравызнання і карыснай для беларускага вызвольнага руху. Прыйдзе той сьветлы час, калі вольны беларускі народ зь цяптынёй і ўдзячнасцю прыгадае тую вялікую ролю, якую ў ягоным вызваленіі адыгралі Святы Айцец, Ватыкан, Рым.

Вы адзначаеце, што некаторыя праваслаўныя беларусы з Аўстраліі запалохваюць чытачоў тым, што часапіс «Зыніч» мае спэцыфічна каталіцкія характеристыкі. Асабіста я гэтае спэцыфікі не заўважыў, але нават калі-б яна мелася, дык у гэтым, на маю думку, няма нічога кепскага. Той ці іншы часапіс можа быць спэцыфічна каталіцкім або спэцыфічна праваслаўным, або спэцыфічна вуніяцкім і, разам з тым, быць спэцыфічна беларускім. На вялікі жаль, на мой асабісты пагляд, айцец Леў зрабіў у гэтай галіне адну памылку. Маю на ўвазе адзін ягоны артыкул, дзе ён падкрэслівае вядучую ролю каталіцызму ў беларускім адраджэнні. На ягоную думку, Кастьес Каліноўскі, Янка Купала сталіся Нацыянальнымі Прарокамі вылучна таму, што яны былі па свайму веравызнанню каталікамі. На мой пагляд, яны сталіся Нацыянальнымі Прарокамі таму, што, застаючыся добрымі каталікамі, яны, разам з тым, не дзялілі народ на каталікоў і праваслаўных — для іх існаваў адзіны непадзельны прыгнечаны і разам з тым вялікі народ. Калісьці адваротнае, а менавіта вядучую ролю праваслаўя ў гісторыі Беларусі спрабаваў даводзіць я як рэдактар беларускага рэлігійнага праваслаўнага часапісу «Зьвіняць Званы Святой Сафіі». Гэтае зьяўляеца адной з маіх буйных памылак. Асабліва не пажадана падкрэсліваць вядучасці таго ці другога веравызнання сёньня, калі патрабуеца маналітная еднасць нашае

эміграцыі і народу. Прыемна для мяне асабіста, што мае вышэйпрыгаданыя памылкі засталіся ў мінулым. Характэрна, што Япіскап Васіль, зь якім маю сталую лучнасьць, запрапанаваў мне рэдагаванье рэлігійнага часапісу БАПЦ. Прыйкра, што мне бракуе часу, каб рэдагаваць добры часапіс, а рэдагаваць благія накшталт «Царкоўнага Съветача» або зусім недалужнага «Сіла Веры» я арганічна ня ў стане.

Вельмі ўдзячны за Вашу прапанову даслаць што-небудзь у «Зыніч», лічу гэта для сябе гонарам. Таму адначасова дасылаю ўрывак з аповесьці. Калі гэты ўрывак па тых ці іншых прычынах ня зьявіцца ў друку, дык я досыць стары ўжо літаратар, каб адчуць у сувязі з гэтым тую ці іншую крыўду. Мне хочацца таксама неўзабаве прыслаць Вам народнае высокамастацкае паданье, героем якога зьяўляецца апошні Віцебскі і Полацкі вуніяцкі Архіяпіскап Езафат Булгак.

Дазвольце на гэтым скончыць мой занадта вялікі ліст.

Шчыра зычу Вам усяго добра.

Прашу прыгадаць мяне ў Вашых малітвах.

З пашанай да Вас Юрка Віцьбіч

Міхась Міцкевіч
(Зъ лістоў да Юркі Віцьбіча²⁵⁰)

12 кастрычніка 1954 году Ю. Віцьбіч даслаў ліст
М. Міцкевічу, у якім пісаў:

«Глыбокапаважаны Спадар Міцкевіч!

Прабачце, што спакушаюся на Вашыя вольны час і добрую
волю. Маю да Вас вялізную просьбу, і, перш чым перайсьці
непасрэдна да яе, нават патрэбна прадмова.

Астатнім часам працую над вялікім нарысам «Плыве з-пад
Святое Гары Нёман», прысьвечаным паходжанью і лёсу
геаграфічных назоваў на Беларусі, паводле навуковых дадзеных і
народных паданьняў. У нарысе прыгадваецца больш за 500 нашых
геаграфічных назоваў — узгор’і, узвышшы, гарады, мястэчкі,
паасобныя гістарычныя вёскі, вазёры, рэкі, рэчкі, гарадзішчы,
замчышчы, балаты, пушчы і г. д. У сувязі з колькасцю назоваў
сталася патрэбнай і клясыфікацыя іх, як, напрыклад, — назовы
гістарычнага паходжання (Крычаў, Тураў, Заслаўе, Барысаў,
Мсьціслаўль, Князь і г. д.), ад рэкаў і вазёраў (Полацак, Віцебск,
Дзьвінск, Пінск і г. д.), рэлігійнага паходжання (Паганаўская
Гара, Пяруноў Мост, Ігумен, Духаўшчына, Мар’іна Горка і г. д.),
ад людскіх прозвішчаў (Азарычы, Баранавічы, Грыневічы,

---

²⁵⁰ Арыгіналы лістоў перахоўваюцца ў архіве БНІМу.

Сьвір, Радзівілмонты, Баркулабава і г. д.), ад флёры і фауны (Берасьце, Бабруйск, Лань і г. д.), тапаграфічныя (Гомель, Рагачоў, Стакод, Масты і г. д.), паводля выкапняў і заняткаў насельніцтва (Ляды, Буды, Рудні, Бортнікі і г. д.), рознага паходжанья (Сорак Татары, Пружаны, Белагаловічы і г. д.).

Адначасна з tym ішым назовам прыгадваю гісторычныя і літаратурныя помнікі, што маюць да яго дачыненне («Пачатны Летапіс», «Слова аб палку Іграўым», «Баркулабаўская кроніка» і г. д.), фальклёр («Запалі стары Крычаў», «А як Воршу спакідалі», «Кепска каля Віцебска, а ля Воршы ’шчэ горшы» і г. д.), карыстаюся літаратурнымі рэмінісценцыямі (Янка Купала — Магілёў, Уладзімер Дубоўка — Брагін, Максім Багдановіч — Ваўкавыск і г. д.), прыгадваю выдатных беларусаў (Леў Сапега — Астроўна, Кастусь Каліноўскі — Мастаўляны, Ігнат Грыневіцкі — Грыневічы, Новая Вялейка — Цётка і г. д.). А канчаю нарыс ракой Уграй, якую расейцы называлі «Поясом Пресвятай Богородицы», і іхні назоў зразумелы, калі сустракаеш у летапісу — «Литовская рать велика зело, яко же не было от начала миру». Таму цалкам на месцы радкі нашае выдатнае паэткі:

*Мы былі і будзем крывічамі
ад хваль Угры аж па сіні Буг!*

Агульны памер каля 10 др. арк. Палова ўжо напісаны і з адпаведнымі фотаздымкамі бадай падрыхтаваная да друку. Пішу ўхарактэрным для мяне пляне спалучэння рацыональнага з эмацыйнальным. Хочацца, каб суродзічы яшчэ раз пераканаліся ў нязвычайнасці і непаўторнасці нашае Бацькаўшчыны.

Аднак прадмова, магчыма, завялікая. У мяне сталася некаторая затрымка, калі дайшоў да Стакопеччыны. Не дапамагло мне нават і тое, што ў Саут Рыверы шмат стаўпецкіх. Даведаўся толькі, што Стоўбцы атрымалі свой назоў ад стаўбоў, слупоў, якія калісьці ў іх стаялі. Але якога паходжанья і прызначэння гэтыя слупы — невядома. Ці яны верставыя накшталт Кацярынінскіх слупоў? Ці яны прыгранічныя губэрнскія? Ці прыгранічныя дзяржаўныя?

Невядома таксама паходжаньне назову Мікалаеўшчыны. Ці ад царквы? Ці ад Мікалая Радзівіла? А калі апошняе, дык ад якога менавіта Мікалая Радзівіла?

Пра Мікалаеўшчыну ў мяне наступнае, канчаткова яшчэ не апрацаванае:

На мяжы Случчыны і Наваградчыны, там, дзе ў Нёман уцякае рэчка Турчанка, шырака разъляглося колішнє мястечка, а потым сяло Мікалаеўшчына. Па адных дадзеных, назоў гэты паходзіць ад царквы ва імі сьвятога Мікалая Мірлікійскага, па другіх — ад ранейшага гаспадара мястечка князя Мікалая Радзівіла. Сыпярша прыгадваеца, што Мікалаю Радзівілу мелася тры: Сіротка, Чорны і Руды, але адразу-ж засланяюць іх у сьвядомасці два вялікія беларусы, якія паходзяць з Мікалаеўшчыны — Язэп Лёсік і Якуб Колас. Дзядзька і старэйши за яго на два гады плямен'нік, царскі палітычны катаржанін і царскі палітычны астрожнік, народны трывун і народны паэта. Мікалаеўшчына дала Беларусі выдатнага Язэпа Лёсіка, які пазней сказаў сваім спадкемцам-вучням:

«Вашыя сьвечкі запаленяныя, і вы становіцесь апосталамі беларускае справы. Цяпер, як ясныя зоркі, разыйдзіцесь вы па Беларусі, каб панесыці за сабою вялікую радасцьць увас-кращэння Беларусі».

І гэта тут, у Мікалаеўшчыне:

*Зъбираўся скарб, струменіўся няспынна,
Вясёлкавым ірдзеньнем мне съняваў
І выхаду шукаў
У словах-вобразах, у песнях вольнаплынных, —*

што народны паэта зъбіраў не для сябе асабіста, а

*Для вас, душою чулых,
як доўг, як дар,
Дае пясьняр.*

Ветліва прашу Вашых заўвагаў наконт гэтага ўрыўку, як і Вашых адказаў на парушаныя вышэй пытаньні.

Адначасна прашу даслаць мне сучасны адрас «Беларуса». Мне хочацца ў бліжэйшым часе даслаць туды ўрывак з свайго нарысу.

Шчыра зычу ўсяго добрага. З пашанай да Вас

Юрка Віцьбіч».

Міцкевіч адгукнуўся вялікім, дэталёвым і вельмі прыязным лістом. Так пачалося іхнє ліставаньне, якое цягнулася амаль два дзесяцігодзьдзі. Афішыны звароты — «Спадар Міцкевіч», «Спадар Віцьбіч», «Спадар Стукаліч» зь цягам часу замяніліся іншымі — паважнымі, даверлівымі і цёплымі: «Дарагі Дзядзька Міцкевіч», «Даражэнкі Юры». У Віцьбіча зварот дзядзька быў самай высокай адзнакай шанаваньня: так ён называў толькі Купалу, Коласа, Бядулю...

Праз гады дзяліліся асабістым, абміркоўвалі праблемы жыцця на Бацькаўшчыне і няпростага эмігранцкага існаваньня, радаваліся ўдачам адзін аднаго. Віцьбіч падрабязна расказваў аб творчых плянах і зь вялікаю ўвагаю ставіўся да крытычных заўваг Міцкевіча, хаты не заўсёды і згаджаўся. Часта не супадалі іхнія ацэнкі людзей і падзеяў. У лістах Міцкевіч запальчывы, бескампрамісны, ягоныя ацэнкі вострыя, катэгарычныя. Віцьбіч, наадварот, на дзіве памяркоўны, разважлівы:

«Даруйце за асабістас. За часы вайны Якуб Колас у адным з сваіх лістоў («Полымя» №8 за 1962 год) асудзіў мяне да страшэннае кары, але я ня крыўдзуся за гэтае й ня злуося, крый Божа, на яго. Ладне часу мне давялося пражыць пад ленінскасталінскім сонцам, каб да ўсяго рашуча, што напісана на мой адрас, ставіцца, як ад душы ды сэрца сказанага» (зь ліста Ю. Віцьбіча да М. Міцкевіча ад 13 лютага 1966 г.).

Адная з скразных тэмаў у іхнім ліставаньні, пісьменьніка Віцьбіча і рэдактара «Беларуса» Міцкевіча, — беларуская мова. Пасълядоўнік Тарашкевіча, Міхась Міцкевіч не цярпеў анікай адвольнасці ў мове, што, на ягоную думку, асабліва ўласцівае было Янку і Станіславу Станкевічам. Віцьбіч згаджаўся са сваім рэспандэнтам, але даводзіў права кожнага літаратара на адметны, аднаму яму ўласцівы стыль. У лісьце ад 26 сінегня 1954 г. ён напаўжартам пісаў:

«Ад Спадара Адамовіча ведаю пра Вашыя асабістыйя выслікі ў рэдагаваньні і выданьні гэтага нумару. Прыемна адзначыць, што нумар атрымаўся годным гэтых выслікі — цікавым, зъмястоўным, сваесаблівым. Разам з тым, разумею Вашае частковое незадавальненьне з праўкі мовы. Калі нашымі аўтарытэтамі ў галіне граматыкі застаюцца Тарашкевіч і Лёсікі, то ў галіне літаратурнай мовы ёсьць Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Цішака Гартны, Зымірок Бядуля, Уладзімер Дубоўка, Кузьма Чорны, Власт, Максім Гарэцкі, Міхась Зарэцкі і іншыя добрыя майстры, што з пашанай заўсёды ставіліся да нашае багатае жывое народнае мовы. Але-ж таксама літаратура — гэта ня кветнік, які аж іскрыцца ад рознакаліровых кветкаў. У гэтым сэнсе я, грэшны чалавек, люблю кветкі. Паэты — гэта ня птушкі, зь якіх кожная мае свой рэпэртуар, і ў нас, на Бацькаўшчыне, паводле народнае прыказкі, «што ні дрэва, дык капэля». Таму даўно ўжо трэба падагнаць мову і стыль паасобных нашых літаратораў пад мову і стыль каго-небудзь адмысловіха хіратанізаванага, або нават кананізаванага, надаўшы яму яшчэ ў дадатак права вэта. Партызанка тут недапушчальная. Я жартую — даруйце».

У лістах М. Міцкевіч закранаў таксама пытаньні рэлігіі, дзейнасці Беларускай Аўтакефальтай Царквы, праблемы перакладаўства, што цікавіла яго як аўтара шматлікіх перакладаў кананічных тэкстаў, прынятых да ўжытку ў цэрквях БАПЦ. Сённяня, праз гады, у іншых гістарычных умовах, і навуковыя, і творчыя выслікі эмігрантаў, і гарачая палеміка, і напоўненая думкамі пра Бацькаўшчыну ліставаньне ўспрымаюцца па-іншаму. Ня толькі як съведчаньне гісторыі, колькі — і ў гэтым асаблівой каштоўнасці — надзённы, актуальны матар'ял. Матар'ял для раздуму, для дзеяньня — на будучыню.

Ліставаньне М. Міцкевіча й Ю. Віцьбіча захоўваецца ў архіве БІНІМу. Тут друкуеца тая частка лістоў, што мае цікавасць для дасьледнікаў жыцця і творчасці М. Міцкевіча, Я. Коласа, іхнае сям'і, гісторыі Стойпеччыны.

18 кастрычніка 1954

Нажаль, я не могу падаць у парушанай Вамі справе канкрэтных правераных фактаў. Падам праўдападобныя ведамкі ды свае прыпушчэнні.

У Стоўцах, а, між іншым, справядлівей у Стадубцах, былі дзіве праваслаўныя царквы — Белая й Жоўтая, паводле вонкавай афарбоўкі съцен. Гісторыі іх я ня ведаю. Адна з іх — Белая — была забраная палякамі пад касцёл. Ці яна была некалі касцёлам, таксама ня ведаю. Знаёмы настаўнік перадаваў мне, што ў Белай царкве была царкоўная кроніка, у якой апісвалася гісторыя Стадубцаў. Паводле гэтага кронікі назва Стадубцы (ці Стадубцы) паходзіць ад гранічных слупоў (ці стадубцаў) між уладаннямі Радзівілаў і ці то Тышкевічаў ці іншых магнатаў, не памятаю. З гэтага вынікае, што пабудова Стадубцаў адносіцца да часу, калі магнаты былі поўнымі гаспадарамі належачай ім тэрыторыі. Думаю, што гэта была пара росквіту Вялікага Княства Літоўскага. Кроніка падае, што ў Стадубцах была вялікая прыстань. Меліся склады збожжа, лёну, льнянога семя і іншых тавараў. Кроніка падае, як вялікае няшчасце для Стадубцаў, пажар, у часе якога Стадубцы выгарэлі, пагарэлі і склады на прыстані. Усё гэта адносіцца да часоў досыць даўных.

На чытаўшы кронікі, нельга съцвердзіць, якая праўдзівая назва: Стадубцы (з націскам на «ы») ці Стадубцы. Моўныя азнакі прамаўляюць за тое, што праўдзівая назва — Стадубцы. Так іх называюць яшчэ й цяпер шмат хто з ваколіц Стадубцаў, а таксама і з далейших. Калі-б выводзіць назуву ад «стадуб», дык яна павінна быць трохі іншая, а прыметнік ад гэтага слова, пэўне, меў бы націск на першым складзе. Тымчасам ніхто, апрача расейцаў, ня кажа «Стол(ў)пецкі», а ўсе кажуць «Стадубецкі». І мімаволі ўзынікае думка, што назва мястэчка паходзіць ад слова «стадуб», а ў множным ліку «стадубцы». Гэта чыста беларускае слова, не пашырана па ўсёй Беларусі, а можа, выйшла з ужытку. У Стадубечыне яно й цяпер шырака ўжываецца. Стадубец — гэта кантовы (пераважна, бо можа быць і круглы) драўляны бруск, з прабітымі навылет дзіркамі, у якія ўсаджваюцца меншыя драўляныя часткі. Напрыклад, у граблях у стадубец усаджваюцца зубы. Стадубцом могуць зваць і вялікі драўляны брус з усаджанымі меншымі брускамі і круглякамі. Магчыма, што тыя

гранічныя знакі ці загародкі мелі форму стаўпцоў і, можа, так зваліся. Гэта маё прыпушчэнне, бо ніяк ня вяжуцца слоўы «Стаўпец», «Стаўпецкі» із словамі «стоўп», «слуп». Дзе стаялі тыя гранічныя знакі, — няведама,магчыма, пры Нёмане. Відавочна, Нёман у даўнія часы быў багаты вадою. Цяпер блізка калія Ставбцоў у Нёман уплываюць чатыры маленкія рачулкі. З левага боку — адна, што цячэ праз Новы Сьвержань, другая, што цячэ праз Стары Сьвержань. З правага боку — адна з боку Задвор'я (вёскі) і другая крыху вышэй, прыблізна насупраць Новага Сьвержаня. Аб гэтай астатніяй у «Новай Зямлі» Коласа гаворыцца: «Цякла там з лесу невялічка травой зарослая крынічка». Яна выбіваецца з зямлі ў старым яловым лесе, а далей угару цягнецца вёраст на 6—7 «Гаралавічаў Лужок». Няма сумліву, што гэты лужок зьяўляеца месцам досьці значнае калісь рэчкі. Пры дарозе між Ставбцамі і Мікалаеўшчынай, дзе яна пераходзіць праз гэты лужок, да астатніга часу сядзелі палі, на якіх быў некалі млын. І мясцовасць гэтая завецца «Млыновішчы». Народнае паданье гаворыць, што цякла тут, праз яе, прыгожая рэчка. Аднойчы ў ёй затануў сын якойсь жанчыны — ведзьмы, і яна пракляла рэчку — рэчка зьнікла. Ёсьць цымняны паданьні, што па рэчцы хадзілі віціны й забірапі тавары (пераважна збожжа й льняное семя), якія падвозіліся з ваколіц Негарэлага й Койданава. Пацьверджаньнем гэтага зьяўляеца факт, аб якім гаварыў дзядзька Антось (што ў «Новай Зямлі»). Каля ён быў пастушком, дык у лужку былі досьці ніzkія лугавіны, дзе рос лопух. Улетку пастушкі ў глыбшай лугавіне капалі яму, каб сабраць вады для кароваў, і выкапалі кульбу ад віціны. Каля 1930 году лужок зноў быў заіты вадою, а пасярэдзіне вызначалася няшырокая, у мэтраў два, рачное карыта, па якім шпарка бегла вада. Вада ў карыты ня месцілася, наступала на лес, лес пасыхаў. Як яно ёсьць цяпер, ня ведаю.

Гаворачы аб Ставбцох і Ставпечыне нельга прамінуць мястечка Новага Сьвержаня, пры якім некалі былі два манастыры (так падае «Памятная кніжка Мінскай губэрні»), і вёскі Стары Сьвержань, якая, з самой назвы відаць, старэйшая за Новы Сьвержань, і будова Новага Сьвержаня сягае, здаецца,

трынаццатага веку. Абедзьве мясцовасьці — з левага боку Нёманскай даліны.

Сыцьверджаньне некаторых расійцаў, што Стоўпцы выраслі пасля правядзеньня Маскоўска-Брэсkaе чыгункі — звычайная чмута.

Мікалаеўшчына знайходзіцца ў вялікай дузе, што ўтворана Нёманам, пачынаючы прыблізна ад вёскі Сьверынава і канчаючы Стойпцамі. Стаіць на правым беразе. Вышэй вёскі Нёман падмывае досыць высокі пясчаны бераг. Зусім нядаўна вада вымывала чалавечыя чарапы-галовы й часткі стрэльбаў. Кажуць, у Швэцкую вайну тут быў бой, але зноў-жа дакладных дадзеных няма. Таксама вусныя паданьні перадаюць, што ў Мікалаеўшчыне праз усю Нёманскую даліну быў збудаваны мост, які быў спалены ў Швэцкую вайну. Падобна, што мясцовасьць была моцна зруйнаваная. Ёсьць паданьне, што ў Мікалаеўшчыне і Арцюхах (вёска на поўнач ад Мікалаеўшчыны) засталіся толькі вол і карова. Гэтаю цягавою сілаю людзі пачыналі нанава гаспадарыць. Самі людзі хаваліся, як і ў астатнія войны, па лясох.

Мікалаеўшчыну пабудаваў князь Радзівіл Чорны, так падае «Памятная кніжка Мінскай губэрні». Расплянавана была, як кожнае беларускае мястэчка, з рынкам пасярэдзіне. Рынку ніхто ня памятае, а вольнае месца пасярод вёскі звалі «Грудок». Калісь цэлую вуліцу займалі татары, і звалася яна «Татарская». У нашыя часы гэтай вуліцы ня было. І цікава, што ніякага съледу па татарах не асталося: ні паасобных жыхароў, ні знаку па выглядзе мікалаеўцаў.

У канцы падам, што ў лесе пры Нёманской даліне (з правага боку) знайходзіцца і лясьнікова пасада «Альбуць» (у «Новай Зямлі» --- «Парэчча»), дзе прыйшло дзяцінства Коласа. Ад Новага Сьвержаня па простай лініі гэта было-б вёрст 3, а ад Стойпцоў прыблізна 4. Новы Сьвержань у Коласавай «У палескай глушы» («У глыбі Палесься») успамінаецца пад называю Панямонь.

Яшчэ аб Нёмане. Святая Гара, падобна, ня ў самым пачатку Нёмана. Плытнікі казалі, што сам Нёман выйходзіць дзесяць на нізіне, з-пад карча, мусіць, альховага. Калі ня мыляюся, Святая Гара знайходзіцца ў месцы, дзе шматлікія малыя рэчкі твораць

ужо самастойны і паўнапраўны Нёман. Для назвы Вашага твору, думаю, гэта нічога не перашкаджае.

Адносна Мікалаеўшчыны трэба сказаць, што некалі, падобна ў часы польскіх уплываў, кажуць, яе звалі «Пэрлово Място» і звалі, пэўна, палякі. Гэта я чую ад нашых мікалаеўцаў. Гэта мяне дзівіла, чаму такая назва. [...]

15 лістапада 1954

Другое Вашае пісьмо я атрымаў і з цікавасцю прачытаў Вашыя заўвагі адносна назваў геаграфічных і наагул усё пісьмо. Нябожчык Равенскі аднойчы мне расказваў аб эпізодзе з Коласам.²⁵¹ Гэта ў яго быў успамін з сэмінарскага жыцьця. Трэба

---

²⁵¹Зь ліста Ю. Віцьбіча да М. М. Міцкевіча ад 1.11.1954:

«Дазвольце цяпер і перайсьці да Якуба Коласа, паколькі Вы некалькі прыгадваеце пра яго ў сваім лісьце, як неаднойчы прыгадваеца ён у мایм нарысе. З Якубам Коласам, або з дзядзькам Якубам Коласам, як мы, маладзейшыя, тытулявалі старэйшых, мне неаднойчы даводзілася сустракацца і ў больш-менш афіцыйных аbstавінах і разам па грыбы хадзіць, бо жыў адно лета разам з акторамі Віцебскага тэатру бадай побач з ягонай дачай. Аднак найбольшшае ўражанье аб Якубе Коласе ў мяне спакінула апавяданьне, пачутае мной ад Святое Памяці незабытнага Міколы Равенскага, з якім, між іншым, мне давялося ў Нямеччыне разам працаваць і ў баўграў, і на тартаку.

Аднойчы ўвечары ў Менску Уладзімер Дубоўка і Мікола Равенскі, выдатныя паэты і кампазытар, вырашылі па адной пільнай справе наведаць Якуба Коласа. Дайшоўшы да ягонае хаты, яны пабачылі, што дзіверы на вуліцу адчыненыя. Яны ўвайшлі ў першы пакой, потым у другі, нікога не сустракаючы, і нарэшце пачулі скрыпку і сипяванье. У паўзмрочным пакою стаяў сыпіной да тых, што ўвайшлі, Якуб Колас і пад скрыпку ўпаўголас пяяў:

*Колесницагонителя фараона погрузи,
Чудотворяй иногда моісейскій жезл...*

сказаць, што Колас у маладыя гады быў скалечаны рэлігійшчынай (да калецтва я не залічаю съпеву «Колесницагонителя фараона погрузи...»), а ўсталасьці — бальшавізмам, не канчальна, але праявіць сябе нармальным Коласам ён ужо ня можа, бо ў варунках бальшавіцкае катаргі прыйдзеца яму кончыць жыцьцё. [...]

20 сіненя 1954

Хацеў я Вам напісаць адразу па атрыманьні Вашага пісма, але так неяк съязгнулася. Прызнацца, быў заклапатаны моцна, бо на мне ляглі большыя клопаты з выданьнем «Беларуса». Дзеля таго, што гроши зьбіраюцца вельмі паволі (а ў гэтым найбольш пашкодзіў папярэдні нумар «Беларуса»), дык съязгнулі да Каляд. Цяпер ужо надрукаваны №4(50), неўзабаве Вы атрымаеце. Усе хібы, недахопы й незадаволеніні аўтараў зъмешчаных і нязъмешчаных артыкулаў прыму на сябе.

Ваш нарыс зъмешчаны. Паправак у ім ня было, за выключчынem граматычных ці можа стылістычных (вельмі мала), бо матарыял у большасьці быў прагледжан Адамовічам. Я ня ўва ўсіх выпадках задаволены яго папраўкамі, аднак-жа ў бязумоўна пераважаючай большасьці лічу іх адпаведнымі. Таму лічу, што карысна даць яму матарыялы на перагляд стылістычны (асабліва з боку чысьціні мовы).

Пэўне-ж, уцвярджаюся ў думцы, што й рэдактару, ролю якога выконваў я, трэба прылажыць руку вальней да шмат якіх матарыялаў, бо падающца яны часам зусім асесьлівыя. А ў гэтым нумары я быў можа запішне асьцярожны. Хоць трэба сказаць аднак, што асьцярожнасць, бадай, карысьнейшая, як вольнасць.

А Вам дзякую за прысланы матарыял ды яшчэ прашу. [...] Наступны нумар «Беларуса», мусіць, ня ўдасца выдаць у

Заўважыўшы Дубоўку і Равенскага, Якуб Колас спалохаўся і сказаў: «Як вы няўпрыцям увайшлі. Вы нічога ня бачылі і ня чулі. Добра?»

Гэта і ёсьць жывы, запраўдны, сучасны Якуб Колас, дзядзька Якуб Колас».

наступным месяцы, але праз месяц па стараюся выдаць, не аглядаючыся на недахоп сродкаў.

11 лютага 1955

[...] Між іншага, я купіў сем тамоў твораў Коласа. Ад іх яшчэ й цяпер горка на сэрцы. Усё-ж, напісаў ён у астатнія часы дык напісаў! Хоць пашлі яму пісьмо. Выглядае, што ўжо піша хвалебныя оды самахоць. Цяжка будзе абмыць і па съмерці. І міма ўсяго гэтага навет з (вельмі, праўда, рэдкіх) астатніх твораў прабіваеца часам незадаволен'не, і я пэвен, што ён бальшавікоў ненавідзіць. Ось шатанскі подстуপ! Напіся сълёз ды крычы, што «Піва, мёд і віно ў нас ёсьць!...» [...]

8 красавіка 1955

Я хачу Вам падаць думку ці лапытанацу ў Вас пра гістарычна-еканамічныя ну і геаграфічныя дадзеныя заняпальных, ці справядлівей, зруйнаваных местаў на Беларусі. Было-б цікава напісаць працу ўжо больш навуковага характеру пад назовам, напрыклад: «Зруйнаваныя места на Беларусі», куды ўвайшлі-б паасонныя нарысы пра заняпальныя места. Ня ведаю, ці такая праца будзе адпавядзь характеру Вашага таленту, але мне здаецца, што Вымаглі-б яе выкананьць. Думаецца мне, што яна Вам была-б няцяжкая, што Вы маеце шмат фактычных дадзеных, адным словам, веды аб гэтым і матарыялы. Пэўне-ж, я могу і памыляцца, бо гэта мне толькі думаецца. Але праца гэтая была-б і цікавая і карысная для нас саміх і з прапагандовага гледжаньня. Будзьце ласкавы, адкажце, як Вы глядзіце на закранутую справу. [...]

7 траўня 1955

[...] Калі Вы маеце ахвоту, лепшую да напісаньня артыкулаў аб пагроме нацдэмаў, дык tym лепш. Пэўне, гэта тэма для газэты будзе больш актуальнай. Іншая рэч — яна будзе і больш цяжкою, бо вымагае дакладнасці і, магчымы, таксама будзе выйходзіць з рамак больш улюблёнага спосабу Вашага пісьма. Але гэта, зноў-жа, няхай Вашая галава турбуеца. А тэма, бязумоўна,

паважная й пажаданая ў газэце. Калі можаце, — прысьпешце дасылку. [...]

5 сьнегсаня 1955

[...] Некалі мой старэйшы брат Уладзімер (памёр у жнівені 1954 году) расказваў, як жылі на адзінотнай лясьніковай пасадзе і як старэйшыя съвяточнымі часамі ездзілі ў родную вёску Мікалаеўшчыну, а прыехаўши, расказвалі вясковыя навіны: хто памёр, хто нарадзіўся, хто ажаніўся. Коласу — будучаму — было гадоў трох ці чатыры. Ніхто не заўважаў, што ён, лежачы на палку пад коўдраю, уважна прыслухоўваеца да размовы. Раштам ён выскачыў з-пад коўдры ды, скочыўшы з палка на зямлю, бяз портачак, у аднай кашулі, важна заяўіў:

— Тата! А я ведаю, нашто людзі жэніца.

І пакуль бацька мог схамянуцца, як зарэагаваць на такую заяву, ён і пацьвердзіў з усёю важнасцю:

— Аб дзецеi рабіць! (Яшчэ ня мог вымавіць «каб».)

Тады ўжо зарабіў паса па голай ды зноў пашырӯся пад коўдру. [...]

4 чэрвеня 1965

[...] Вось пра фэльетон «Га?» скажу з усяе шчырасці, што я ня пісаў-бы гэтак. Што праўда, я заўёды кажу, што з бальшавікамі траба змагацца іх-жа спосабамі, але, нажаль, мы на гэта сілы ня маем. Но спосаб гэты — даўбешка, іначай іх нічым ня проймеш. Але шануючы самага сябе (а ў дадзеным выпадку — Вас), я пісаў-бы ў пашкадавальна-саркастычным тоне, ані ня паказваючы, што мяне іх пісаніна злосціць ці прычыняе нейкае мацнейшае нездавальненьне. Мне прыгадваеца адзін фэльетон Адамовіча на Вас, калі Вы выдавалі «Шыпшыну», ён там эквілібрystыкай слоў, часта-густа непрызвайных, хацеў зыняславіць асобу Віцьбіча, але выглядала зусім наадварот: цень клаўся не на тую асобу, да якой слова скроўваліся, а на тую, якая іх пасылала. Праўда, тут парайдноўванье ня зусім дарэчы, аднак, лепш утрымлівацца ў спакоі, раўнавазе, а на іх глядзець, як

на няшчасных. Можа навет сярод іх ёсьць асобы, якія робяць гэтую работу (пісаніну ў «Голосе Радзімы») плачучы. [...]

Ці Ви ня чыталі рамана Уладзімера Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім» — прысьвячэнне сваёй маці? [...] Раман, не чапаючы бальшавікоў, становіць сабой катэгарычную й абсалютную супрацьлежнасць бальшавізму. А наагул, шмат рэчаў, зъмяшчаных у «Полымі», мяне цешаць.

Гэта я прыпомніў з увагі на А. «Сёе-тое», праўда, такое «Сёе-тое», што я выкінуў сам на съметнік, карэктуючы другі, па аднаўленыні, нумар «Беларуса». Там А., нападаючы на Глебку, пісаў прыблізна так: «Цяпер Глебка брэша, дагаджаючы сваім хлебадаўцам, так, як рабіў раней Колас... А ўся пісаніна падсавецкіх бэсэсраўскіх пісакаў пойдзе на съметнік з часам».... Я тады ім — Тумашу і Стасю — сказаў, што А. пісаніна пойдзе на съметнік, гэта для мяне ясна, а раўнаць пад адну маглоўку ўсё, што выдаецца ў Менску, — гэта горш чым дурота, бо мы становімся дзеля гэтага перад тымі людзьмі на Бацькаўшчыне запраўды ў паганым съятле. [...]

Ну, але годзе грашыць абгаворамі: у мяне натура такая, што гавару часта пра кепскае, бо калі што добрае, дык яно й так добрае, і яно лагодна ляжыць, а кепскае тырчыць.

3 сінэжанся 1965

[...] Усё-ж, калі Беларусі суджана будзе мець нейкую самастойнасць, дык надзея на тых людзей, што на Бацькаўшчыне. Цяжка й там, але добрыя людзі ёсьць. Між іншым, у №10 «Полымі» ёсьць артыкул Міколы Прашковіча пра Францішка Скарину. Там ён ужо піша так, як і трэба: што Беларусь была праваднай культуры ў Маскоўшчыну; прыводзіцца спасылка на В. К. Лукомскага — ягоную працу падрасейску, — што Іван Фёдараў быў таксама беларус і што імя Георгі, так як і Тумаш цвердзіць, гэта ня імя, а памылковы пераклад лацінскага *egregius* — паважаны. Адным словам, адваражваючца пісаць тое, на што Москва сядзіта чмыхае. [...]

(бяз даты)

[...] А «Лонву» я яшчэ прачытаў, як Вы пра яе ўспомнілі. І з усіх пэрсанажаў найбольш уразіў адзін. Ён хоць і конь калгасны Смык, але як-ж ян пададзены ў аповесьці! Можа я трохі перабольшаў, але так — ён паставлены ў рад пэрсанажаў, ды як паставлены! Які-ж гэта страшэнны асуд калгасу і ўсяму жыццёваму тагачаснаму парадку! [...]

4 студзеня 1966

Захацелася напісаць Вам пісьмо пад уражаньнем прачытанай «Беларускай Думкі» №8. Трэба сказаць, што я жычліва браў яе ў рукі, навет думаў часамі штосьці падаць да друку, бо, прызнацца, цяперашні «Беларус», а яшчэ горш — ягоны рэдактар, мне не падабаюцца. Нажаль, «Думка» не пацешыла. Асабліва ўразіў верш Клішэвіча «Не пазнаю я вас, суродзічы мае». Шчыра кажу, мне проста захацелася папытанаць ў людзей, як яны глядзяць на гэта. Бо я йначай не могу глядзець на гэты верш, як на нацыянальную пакасць. Там, сказаць-бы так, і дзяяч, і «глядач», і нарэшце ўсе аблаяны, апэцканы (пэўне-ж, у вершы), і ў канцы «Глядзяць, як псы, адзін другому ў вочы».

Некалі я ад людзей чуў, што Клішэвіч, калі быў яшчэ тут, не хацеў пасылаць у беларускую школку дзяцей, каб «не испортіць языка». Гэта мне прыпомнілася таму, што такія вершы могуць пісаць толькі выканчаныя рэнегаты, а прыматы да друку — бязыдзейныя рэдактары. [...]

13 красавіка 1967

[...] Мне не падабаецца ўжо тое, што некаторыя людзі, лічачы сябе «шматведамі», лёгка хапаюцца за кваліфікацыі і ацэны людзей ды іх учынкаў. І мне здаецца, што гэтая акалічнасць спрычынілася да напісання ліста «Ня вам беларусамі звацца». Хутчэй за ўсё выклікала яго Стасева «калупаньне» ў падсавецкай літаратуры й вышукванье там антысавецкіх элемэнтаў.

Каторы з памянёных у Вашым лісьце пісьменьнікаў больш служыць бальшавіком — Бог зь імі. Танк таксама аддаваў бальшавізмам яшчэ ў Заходній Беларусі. Аднак шчыра скажу Вам, што Ваш ліст да Станкевіча чытаў з задаваленнем. Броўкі я ня ведаю. Але калі я прачытаў яго прамову, якую ён рыгнуў на XXVI зьездзе КПБ, дык яна выклікала толькі агілівасць да гэтага чалавека. Да яго слоў: «Ну й чаго вартыя гэтыя разважаньні аб агульначалавечым гуманізме?» — так і просіцца падставіць паперадзе: «Гы-гы-гы!» Там было шмат прамоваў розных партыйцаў. Але такой вульгарнай, бруднай, крывяжэрчай і падхалімскай не сказаў ніхто, як старшыня Саюзу Пісьменьнікаў. Пэўне, бальшыня пісьменьнікаў адчула на сабе ганьбу ад гэтай мовы. Іншая рэч, ці гэта спрычынілася да яго дэградацыі? І ці пісьменьнікі могуць рабіць упłyў на партыйных босаў? А зъмена старшыня ў адбылася зьверху. Хутчэй можна меркаваць, што Броўка выклікаў незадаволенне сваіх босаў абаронаю Быкава, на якую ён усё-ж уздабыўся. Дык цяжка й рызыкоўна катэгарычна цвердзіць так ці сяк. А «калупаньне» Стасевае ў падсавецкай літаратуры лічу наагул шкодным, як для тамтэйшых пісьменьнікаў, так і для нас, эмігрантаў, бо яно будзе выклікаць у лепшых падсавецкіх людзей толькі злосьць на эмігрантаў. [...]

А на «гасцінец» і «падарунак» я ўтаропіўся. «Гасцінец» будзе лепш за «падарунак»: *Прывязе тата гасцінца... Яна атрымала гасцінца — чырвоную хустку...* Сказаць: *Каралі прывязылі Дзіцятку гасцінца — нядобра, але нядобра* ў «падарунак», і, мусіць, трэба сказаць «дары». Часамі ўжываем «падарунак», дзе можна сказаць «узнагарода». А вось у сказе: *У дзень свайго шасцідзесяцігодзіньня Стасі атрымаў залаты гадзіннік* бадай лепш будзе сказаць «падарунак», а можа проста «дарунак». Мне здаецца, гэтае «па» прычапілася да нашае мовы нядаўна. Мне яно яшчэ рэжа вуха.

15 траўня 1967

Атрымаў ад Вас ліст з дадаткамі. Адзін з гэтых лістоў учора прачытаў у «Новом Русском Слове», пра які Вы думалі, што яго

не надрукуюць. Расейскім патрыётам з імперыялістычнай «зарядкай» ён моцна не спадабаецца. А гэты артыкул добры і з таго ўзгляду, што паказвае пагляд расейскага цара ды наагул — расейцаў на нашыя гарады, як на чужбыя ім. І аспрэчвацца расейцам тут будзе цяжка.

Тое, што Вы залічаеце мяне да знаўцаў мовы, хоць і ня ганьба, але, можа, ня зусім праўда. Нажаль, у нас тут няма знаўцаў нашае мовы. Адамовіч, пэўне, ведае мову найлепш. Але некаторыя засыярогі ёсьць і да яго. Трэба адцеміць, што Адамовіч удаўся ў бок крытыкі, публіцыстыкі, а съцісля з філялётгіяй мае менш дачынення. А лепшае за ім тое, што вучыўся ў сваіх вучэльнях. Гэтага нельга сказаць пра тых, хто вучыўся ў Заходній Беларусі. Там у гімназіях з моваю было так, як цяпер вось у Стася ці Янкі Станкевічаў. У іх пагляд на пэўныя моўныя зьявішчы вырабляеца ў кожным часе залежна ад таго, як тады нешта падзьме ў галаву. Яны ставяць сябе вышэй Тарашкевіча. Але, як відаць, не патурбаваліся добра разгледзець Тарашкевічаву граматыку і хіляюць паводле сваіх «думніцаў». А граматыка Тарашкевіча абурнавана добра. І яго дарадцы Карскі й Шахматай былі «крышкі» лепшымі знаўцамі мовы за Станкевічаў. Дык ня дзіва, што, «папраўляючы» граматыку, Станкевічы праста псуюць яе.

Мне-ж і Гладкаму бракуе вышэйшае філялягічнае асьветы, аб чым на старасыці давялося моцна пашкадаваць: разважаючы аб розных моўных зьявішчах, вельмі лёгка рабіць памылкі. Я, напрыклад, думаў, што слова «падарак» ня так даўно ўвайшло ў нашую мову, а яно, відочна, ня так. Той-жя Гладкі прыгадаў мне, што на вясельлі маладым даюць «падаркі», а не «гасцінцы» ці «падарункі». А гасцінцамі, далікатней выслаўляючыся, называюць і хабар. Гэткія слова, як *палахсэнне*, *абышырны*, *зачытаў* (даклад) ды іншыя падобныя, можна-б называць стасюцызмамі, але яны ёсьць русыцызмамі. А што да слова «жаліцца», дык у Ядвігіна Ш. ёсьць прыгожае апавяданне «Бярозка». Лявон пытается ў дачкі перад бярозкай, да якой ягоная дачка прыйходзіла жаліцца: «Жалілася?» — «Жалілася», — быў адказ. Калі Лявон съсек бярозку, дык у яе было спаленае спарахнелае сэрца.

Ці не памылкаю будзе й Вашая зацемка аб словах *кіраўнічы*, *выбарчая*; сюды можна далучыць слова *вартаўнічы*, *паплаўнічы*, таксама *хадзячы*, *ляжачы* (камень), *жывучая* (вада), *бягучая* й *стаячая*. Гэта ўсё прыметнікі, якія захавалі форму быльх дзеяпрыметнікаў, але *паплаўнічы*, *лясьнічы*, відочна, іншага паходжаньня, яны ўжо сталі назоўнікамі, як і *вартаўнічы*. Адным словам, гэта ўжо гісторыя мовы, якой я не вывучаў. Ну, Бог зъ ёю. [...]

Ня кончыў пісьма адразу, бо заняўся прыгатаваннем пачак для рассылкі «Беларус» №121 — гэта робіцца ў нашай хаце. У гэтым нумары Ваш артыкул «Тамашня нашчадкі Герастрата». Я думаю, што гэта Стась «паправіў» назоў Сабору «Усьпенскі» на «Вусьпенскі». Ці-ж мае быць і Узвіжанье ці, скажам, Усьвяты «Вузвіжаньнем» ці «Вусьвятамі»? Стась так калечыць мову, што я навет зьдзіўляюся, чаму Адамовіч, як выглядае, — лепшы знаўца мовы — маўчыць? Хоць «дзівосы» і ў яго бываюць. Дарэчы, гэта ён увёў «чыркаць» замест «крэсьліць», а таксама дадаў прыназоўнік «зы» да Стасевых ці Янкавых — «із», «ізь» — і з прыназоўніка «з» зрабілі пяць (з, зь, із, ізь, зы). Тут, як і ў выпадку з «в», справа з прыдыхным няпоўнаголосным гукам, які Станкевічы адзначаюць поўнаголосным «і» або «в». І, бязумоўна, псууюць мову.

Зноў-жа, ці патрэбна канечне лгаць, што Купала сядзеў у Менскай турме (у час, калі Ігнатоўскі ўжо пакончыў самагубствам)? Купала й Колас цяганыя былі на дапросы, але ў турме не сядзелі — гэта ведаюць тыя, хто жыў у Менску ў той час. А чым і каму лганства памагае? [...]

15 студзеня 1968

[...] Дарэмна Вы думаецце, што я загневаўся. Некалі, як быў яшчэ малы, часам гневаўся. Адзін раз дзядзька Антось ня вытырымаў. Яму маё гневањне, відаць, найбольш абходзіла, бо ён усё-ж любіў мяне й шмат аддаваў мне ўвагі. І вось ён пекануў некім раменным ці сурамятым паскам. І, бадай, блізу што з таго часу стаў съцерагчыся гневацца.

А за здароўе, якое яно ёсьць, «дзякую Богу і Вам трошкі». Так казаў Антось Лёсік — дальні сваяк бацькі Язэпа Лёсіка (Антось Лата ў п'есе Я. Коласа). [...]

Яшчэ хачу выказаць свае меркаваньні з увагі на Вашыя моўныя папраўкі — гэта ў перапісцы з Пястроўскім і Гэрмановічам. Цяпер я застанаўлюся на Вашым пісьме да Гэрмановіча. Праўда, я ня маю тэксту, з якога Вы вылучалі слова. Пэўне-ж, у бальшыні папраўкі трапнія, але мне здаецца, што некаторыя слова ў Гэрмановіча адпавяднайшыя. Скажам, гэткія: *прыбіты* (*горам*), *празъцяк*, *радня*, *доля*, *паганыя*. Як беларускія, зусім добрыя слова й гэткія: *адзываюца*, *лепши* — *адзываюца-разъдзяюца* (калі дагала), *стараства*, *творыца*, *ішыпае за сэруца*, *запіска*, *мучыў*, *ня мог зладзіць*. Іншая рэч, калі яны былі неадпаведна ўжытыя. Мая засцярога такая, што ў гэтым выпадку трэба быць вельмі асьцярожным. [...]

5 чэрвеня 1968

[...] У сыботу, 1-га чэрвеня, доўгі час прасядзеў у нас Акула. [...] Першае пытаньне Акула даў мне з мттай пачуць, як я гляджу на тое, што Колас, стварыўшы «Сымона Музыку» і «Новую Зямлю», стаў бальшавіцкім чыноўнікам? Што на гэта сказаць? Я яму сказаў, што пры бальшавікох даводзіца выбирай з двух магчымасцяў: або съпявай ім пахвалу, або рыхтуйся на ссылку ў пакуту, а то й съмерць. Ведама, такіх людзей мала, што самі выбіралі апошняе — плачуучы скачуць. [...]

12 сіненка 1968

[...] Астатня я даў артыкул супрацьбальшавіцкі: сэнс — бальшавізм і сацыялізм — рэчы нясумяшчальныя. Тут, пэўне-ж, не навуковы падыход, можа крыху й непраўдзівы, але раздумаўшыся, бадай, праўда. Стась бурчыць і гурчыць, друкаваць ня хоча. А па бальшавікох трэба біць якраз гэтым, бо яны зрабілі сацыялізм сваім каньком, а ён фальшывы. [...]

9 травеня 1969

[...] З прычыны мовы мне давялося чуць шмат дзівосаў. Напрыклад, Пішчолка пісаў навет і нядрэнныя расказы па-беларуску, але там быў, пераважна, зьдзек з мовы. Чытаў і слухаў расказы Галубка, які ў значнай меры вульгарызаваў мову, можа крыху й больш за Акулу; я думаю, што Галубок, арганізаваўшы тэатр, паправіўся пад паглядам мовы. Нябожчык ужо таксама — Васіль Рагуля — пры выбараҳ у польскі сойм, калі выступаў з агітацыйнымі прамовамі па-беларуску, абуваўся ў лапці. Раней крыху, у 1918 годзе, адзін настаўнік, паехаўшы спэкуляваць у Менск, некім чынам трапіў на паседжанье Беларускага Нацыянальнага Камітэту. Прыехаўшы дадому, ён расказваў і рагатаў: «Понимаете, в воротничках сидят и белорусского языка желают».

Стась думае, што, гаворачы па-беларуску, трэба канечне, каб рот разяўляўся па самыя вуши. Дзеля гэтага, правіла аканьня ён паширыў так, што ненаціскное «е» заўсёды пераходзіць у «я», калі яно і стаіць перад націскным складам і калі ў складзе, які стаіць беспасяродня пасъля гэтага «е», няма «я» або «а», прыкладам, *ня выпадае, бяз прыпадабненя*; але ў словах — *не падабаецца, без палагоджанья* — і не адважваеща пераводзіць «е» ў «я». Затое, хто ўзаруеца на мове «Беларуса», то ужо ўсюды валіць «я». У граматыцы Тарашкевіча «е» пераходзіць у «я» ў першым складзе перад націскам і яшчэ ў другім (перад націскам), калі няма «я» ці «а»: *ня знаю, ня хочу, бяздолъны, бяспрытульны, нявымоўны*, але *не хачу, беззаганны, земляны* ды іншыя падобныя. А ужо ў трэйцім складзе перад націскам ды ў далейшим (як *бяз прыпадабненя*) граматыка не дапускае пераходу «е» ў «я». Гладкі, напрыклад, у сваіх этнографічных выданьнях (з Лагойшчыны) праводзіць іканьне, а ня аканьне. Манькоўскі ўспамінаў мне прозвішча чалавека, які ўлажыў навет граматыку з іканьнем замест аканьня. І трэба сказаць, што на Беларусі іканьне вельмі паширанае. Навет у нашай ваколіцы мікалаеўцы дражняць съяржанаў: *нашто вы пыкыпалі кыртофлю на кіміке* («камяке» — добра растоўчаная картофля). Адным словам, мова беларуская не вымagaе, каб расчыняўся рот па самыя вуши. [...]

Неяк, пасъля сустрэчы ў Дэтройце М. П. пахваляўся, што ён дасьць сваю фатаграфію аднай жанчыне, якая паедзе ў БССР, і папросіць, каб яна зрабіла візиту майму брату Юзіку. Я съпярша не праняўся гэтым, але, раздумаўшыся, паслаў яму пісмо з катэгарычным патрабаваньнем не рабіць гэтага. Але спазніўся: жанчына ўжо паехала. І потым аказалася, што М. П. даў фатаграфію не сваю, а маю, і праз некаторы час прыслалі мне пісмо й братавы сямейныя фатаграфіі, якія прывезла тая жанчына. Там была й фатаграфія брата маіх пляменнікаў, што жывуць тут. Глянуўшы на фатаграфіі, якія былі зробленыя ў часе тae візиты, я пазнаў, якую прыкрасыць зрабіла ім гэтая візита. Відаць гэта і з таго пісма, што напісаў мне брат. Разумеецца, брат ня скардзіўся на візиту, наадварот, выказваў радасьць, але з таго радаваньня відаць было зьбянтэжанье й зъдзіўленьне. Я палаяў добра М. П., а сам маўчу і туды нічога ня пішу і не пасылаю. [...]

28 траўня 1969

Я атрымаў ад Вас ліст з шматлікімі дадаткамі. З цікавасцю ўсё прачытаў. І крыху зъдзівіла адна зацемка ў лісьце да мяне. Гэтая зацемка крыху спрычынілася да таго, што падшыбла ахвота адказаць на Ваш ліст у той самы дзень. Вы выказалі ўцеху, што навязаў зносіны з Мікалаеўшчынай. Але-ж, не! На пісмо брата нічога не адказаў і адказваць ня буду — лічу нясвоечасовым. І калі Вы кажаце, што ў артыкулах пра Коласа і ягоных сваякоў успамінаеца і пра мяне, дык таксама трэба сказаць: «Не!» Я гэтыя артыкулы амаль усе чытаў, бо калі сам не напаткаю ў прэсе, то людзі падкажуць. І ні ў адным і ні разу не спаткаў напамінку пра мяне. І я ўдзячны тым, хто так робіць. Таму й сам съцерагуся вытыкацца. Мне неяк здаецца, што нібы існуе некая духовая сувязь з гэтымі людзьмі, і яны так карэктна абыходзяць гэтую справу. У Коласа, а пэўнен-ж і ў мяне, сваякоў там вельмі шмат. Калі нікога, прынамсі фізычна, ня зьнішчылі, то гэта дзяякуючы Коласу. Шмат каму з іх Колас памог крыху ўладзіцца ў жыцьці. Нездарма ён пісаў аднавяскоўцу Ігнату Міцкевічу («Полымя» № 2 за 1969 год): «Скубуць мяне з двух бакоў — па лініі Міцкевічаў і па лініі Лёсікаў», — гэта значыць, па лініі бацькі й маткі. Маё

імя, калі-б з ім высоўвацца, усім ім шкодзіла-б. Дый бальшавіком, бадай, ня хochaцца вытыкаць маё імя публічна ды гэтым самым наводзіць сумлеў на тое, што Колас — іх прыхільнік, як гэта ім хochaцца. Перад людзьмі гэта ім некарысна. Дык усе маўчаць. І я лічу: лепши маўчаць. Затое й палаю М. П., калі ён улез з сваёю прыслугаю. [...]

23 чэрвеня 1969

Мінулую ноч — з чацвяртага на пятніцу дрэнна спаў... І гэты раз сънілася поле з зялёнаю руњню жыта, але ня вельмі раджайнае. А я з братам Юзікам, што разам гаспадарылі за часу падуладнасьці польскай, усё шукалі сваіх шнуроў, ды непакой браў, што яны, пэўне-ж, незасеяныя. Але пазнаць іх ніяк не ўдавалася. І ўвесь час тое самае поле — Лядзіны яно звалася. Астатняя зъява, ужо раніцой, — ішоў па гэтым самым полі, але яно было незасеянае, прынамсі, у земляным колеры. Спакаў чалавека, здаецца, блізкага знаёмага, а з твару — ніяк не пазнаць. Прыветліва прывіталіся здалёк, і я сказаў: «Трэба прывыкаць браща за работу нанова». Увесь час гэтага дрэннага сну ціснуў смутак і жаль, аж да сълёз; але падушка была сухая. [...]

Вашыя нарысы моцна арыгінальныя, яны і з мастацкага боку маюць пэўнае афармлен'не. І рабіць у іх папраўкі лёгкаю рукою — гэта, бязумоўна, глуміць твор. Прыйдзеца пад гэтым паглядам быў вельмі асьцярожны Язэп Лёсік. Я хацеў паправіць — не прымінаю аўтара — слова «павучынне» на «павучэнне» (гэта была мова пра царкоўную казань), але рэдактар Лёсік сказаў: «Не чапай: тут у яго ўся мова некая сваістая...» [...]

Нарэшце пра «песьні салаўёў». Першым чынам, пра тое, што пра мяне на Бацькаўшчыне ня пішуць. Прыйдзеца мне астасці пры сваім. Бо калі ўспамянула сваячка пры пералічэнні сям'і Коласаўскае ягоных братоў і сёстраў, то было-б проста съмешна, каб яна сама некага выкінула з ліку. Але я ня хочу катэгарычна запярэчваць, што больш нідзе не ўспамянута, дык не трацьце часу на адшуканье.

А салаўі пяюць пераважна ўночы. Пераважна, таму што калі каторы шчабоўкне ўдзень, то яго-ж не дагоніш і не заткнеш яму

рот. Здаецца, ня будзе няпраўдай, калі сказаць, што найвесялей заліваюцца зьвечара й на сьвітаньні. Так прыпамінаеца з часу, калі езьдзіў на начлег. [...]

14 ліпеня 1969

Сягоныя пішу Вам, бо вынікла й хуткая патрэба. А вынікла яна з Вашага пажадання ці прапановы перагледзець матарыялы да календара. Рэч у тым, што цяпер праста неяк няведама, як правіць, калі-б гэтыя матарыялы запраўды пераслалі.

Ведамая рэч, пажадана, каб кніга выйшла вытрымана граматычна. Даўк вось, што да граматыкі, то Станкевічы ўжо ўсё ж здолелі шмат каго зьбіць з панталыку і ў граматыцы нарабілі блытаніны, а й самі ня могуць консэквэнтна трymацца тых «спадарызмаў», што натварылі. Тым часам шмат хто, хутчэй за ўсё з прычыны слабога азнямлення з граматыкай, узаруеца на мове «Беларуса». [...] Даўк трэба адзначыць, што калі-б давялося правіць, то буду старацца абыходзіць іх «із, ізъ»; таксама ня съцерплю формаў у *ватэцы*, у *васысьце*, у *вадказ*, у *вабставінах*; аб правіле аканьня я Вам пісаў можа аж за шмат, і такія слова, як *ня прыпадае*, *ня прыпадкова* буду правіць на *не прыпадае*, *не прыпадкова*; таксама ў падобных сказах да *Куды ня кінь — клін* трэба «*ні*» замест «*ня*», гэта ўжо з узгляду на логіку; нельга талераваць утварэнье дзеяпрыметнікаў ад непераходных дзеясловаў, напрыклад, *Загінулы ад рукі забойцы прэзыдэнт Кенэдзі*, гэта тое самае, калі-б сказаць *выплылае палена*; съмядзяць мне сказы, падобныя да *падчыркнена мною* ці *аплата будзе ўрэгульянная падпісчыкамі*, бо ўрэгуляваць трэба грашыма, а чыркаць алавіком ці пяром. [...] А я буду трymацца граматыкі Тарашкевіча. [...]

23 ліпеня 1969

Атрымаў я трохі Вашых матарыялаў для календара і трохі заклапатаны, асабліва, калі пераглядаю назовы ці то людзей, ці то местаў і вёсак. На мой пагляд, а таксама бяручы на ўвагу граматыку, некаторыя назовы трэба было-б напісаць крышку інакш. Але што мой пагляд, калі, можа, назоў узяты з летапісу ці

з якіх дакумэнтаў? Таму й заклапатаны. З артыкулаў я маю толькі адзін — «На Тваю ласку спадзяёмся, Найсьвяцейшая Дзева». Там ёсьць папраўкі пераважна на правіла аканьня ці іншыя граматычныя, іх няшмат. У адным толькі месцы, дзе гаворыцца, што копія абрэзу Божае Маці «ўшаноўвалася беларусамі-католікамі» і далей ідзе сказ *Каб падкрэсліць свой зъзек з рэлігіі, яны скарысталі тую пляцоўку*, я паставіў замест «яны» — «новыя рабаўнікі», бо неяк з першага слухавога ўражання выглядае, нібы «яны» адносіцца да «беларусамі-католікамі».

А ў артыкуле найбольш уразіла мяне малітва Піліпікі й моцна ўразіла! А ў малітве пісменьніка, так-бы здавалася, слова «зънішчы» (ейных ворагаў) крыху неадпаведнае да Божай Маці, можа-б лепш «адвядзі ад яе» або «прагані» ці як інакш. Але я тут сам нічога не зъміняю.

У пералічэнні Цудадзейных абрэзу Божае Маці на Беларусі мне няясныя назовы: *Мазалёўшчына* (ці *Мазалёўчына*), хоць гэта можна прачытаць, як хочаш; далей: Петрапаўлаўская *Старажынская* царква Менскае епархіі (ад якога слова паходзіць *Старажынская*?); вёска *Месятычы*, відочна, так трэба й пакінуць, хоць паводля граматыкі трэба *Мясятычы* (а можа назва паходзіць ад слова «месяц»?); *Себяжская* ці *Себежская*? Таксама й назоў *Себяж*, здаецца, пішуць *Себеж*; слова *Супрасльская* і *Супрасльскі* я паправіў на *Супрасльская* і *Супрасльскі*, бо форма *Супрасльскі* проста немагчымая ў беларускай мове; яшчэ назоў *Казіміраўская* ці *Казімераўская*? (У нас у вёсцы яшчэ былі *Казімеры* й *Казімер* — жанчына.)

У іменьях беларускіх праваслаўных мітрапалітаў, як відаць, няма чаго неправіць, бо, пэўне, іх тады звалі па-славянску, напрыклад, Сімеон. [...]

У назовах гарадоў ці Вы трымаліся старых назоваў і бралі іх з дакумэнтаў? Бо цяпер кажуць: Мазыр, Невель, Капыль, Лепель, а ў Вас пададзена: Мозыр, Невяль, Копыл (ці можа гэта ня той цяперашні Капыль, што ня так далёка ад Нясьвіжа?), Лепяль; праўда, назовы Себяж, Лепяль, Невяль так і вымаўляюцца ў цяперашній мове, хоць гэтае «я» — нявыразнае, але граматыка патрабуе пісаць праз «е», калі «я» не карэннае.

Артыкул «Найзначныя даты з гісторыі» трэба назваць крыху інакш; праўда, маю засыярогу толькі да слова «найзначныя», бо найвышэйшая ступень прыметніка ад слова «значныя» будзе «найзначнейшыя», а сярэдняя — «значнейшыя», дык можа так і назваць або «важнейшыя». Можа паправіць слова: Макарыя, Арсенія, Казіміра на — Макара, Арсения, Казімера, бо ў Вас ёсьць падобнае — Мялета; а як лепш — Касога ці Косага — ня ведаю (пра туую ерась хоць і не падавай).

Ці ня варта-б падаць, у якой справе склікалася Слуцкая канфэдэрэцыя; таксама да слова, што пад 980 годам — Заслаўе, дадаць у дужках — Ізяслауль, бо-ж яно, здаецца, так у летапісе звалася. Больш за ўсё ў мяне ёсьць сумлеў да «Паходу Кіеўскага князя Яраслава на Літву». Гэта й Асігчык успамінаў у сваім артыкуле, што Слонім упамінаецца ў летапісе пад 1040 годам у сувязі з гэтым самым паходам. Але-ж Літвы тады ня было, яна пачалася ад Міндоўга. А ў нас назоў Літва звязана з Беларусью. Дык ці ён хадзіў паходам на летувіскія пляменіні, як Жамойць, Летува, ці ён хадзіў на тэрыторыю Дрыгвічоў (яшчэ, здаецца, былі паходы на ятвягі), гэтага я ня ведаю; а сказ у пададзенай форме здаецца непраўдзівым.

Нарэшце, каб яшчэ больш надурыць Вам галаву, хацелася-б, каб такіх сказаў, як *падчыркнена мною, даклад прачытаны Тумашам* (ці кім іншым), *поле загаранае* (а яшчэ горш — *засеянае*) *калагаснікамі*, — было як найменш. Часамі яны ня колюць вушы, як, скажам, *Хата збудаваная добрымі майстрамі*, але гэтых сказаў няшмат спатыкаеца. [...] У Вашым рукапісе мне карцела-б паправіць *выгадзены ў Krakave неміцам Фіолем*. Паставіўши кропку з коскай паслья у *Krakave*, падаць: *надрукаваў немец Фіоль*. [...]

18 кастрычніка 1969

Зьбіраўся з Вамі пагаварыць пра пераклады Службаў Божых і малітваў. [...] Неяк, прачытаўшы славянскія тэксты малітваў, робіцца ўражаньне, што славянская мова нібы ўтварылася адмыслова да маленьня. Гладка яно там усё зроблена й хораша гучыць. Ці гэта затым, здаецца, што некаторым словам, якія

вельмі часта паўтараюца ў малітвах, няма адпаведнікаў у нашай мове. А такімі перадусім ёсьць: *благословенны, благослові, блаженны, благодать, а слова мир, як выглядае, мае беззліч адценяў. Благо па-нашаму нібы добра, але ў гэтым благо ёсьць разуменне й съвятасці.* Што атрымалася, калі пераклалі *Добрадатная Марыя?* Думаю тут фарсаваць слова — *Съятадарная*, хоць ня зусім перадае сэнс *Благодатная*, то-ж хоць няздзеклівае й неабражальнае. Да слова *блаженны* можа найбольш адпаведнае ці найбліжышае было-б *уміленныя*, але яно, мусіць, ня будзе *прыстываць*, як гэта добра ў нас казалі. Трэба было-б пакінуць некаторыя славянскія слова, хоць узынімешца сіпеньне за «русыфікацыю». І, здаецца, нельга зрабіць добрата перакладу, ня ўвёўши хоць невялікую колькасць новых слоў. Прызывацца, я перабег Літургію, перабег, сатыкаючыся й падаючы на ўхабах. Каб яшчэ памардаваўся з добрым слоўнікам у падмогу ды перапісаў начыста, то можа льга было-б пераслаць Вам для перагляду ці супольнага разгляду. А калі тое будзе?.. Ці можа Вы што-колечы пералажылі? [...]

29 кастрычніка 1969

Перасылаю пры гэтым астатні нумар «Беларус», а праўдзівей назваць — фальшыўкі. Усяго я не перагледзеў, а тое, што прачытаў — фальш.

Абурыў мяне й навет знэрваваў артыкул пярэдні, дзе «літаратуравед» дае наганяй Нілу Гілевічу, а ў запраўднасці памагае савецкаму агітпропу ўзносіць асобу Леніна на п'едэстал справядлівасці й людскасці. Гэта — съведамага дэмагога, лгуні, злодзея, тырана й найвязлікшага людагубцу, якіх гісторыя, апрача яго, ня знала. Прыкра й агідана.

12 лістапада 1969

А час бяжыць хутка. Сюды-туды, ды выскачыць месяц. Работа, за якую ўзяўся, пасоўваеца зусім слаба. Зьбіраю такія сякія дапаможнікі, бо тыя, пра якія Вы казалі «іх даволі», — ніякія не дапаможнікі, Вы, пэўне-ж, іх ня бачылі. Да таго-ж,

поўны пераклад Літургіі ѹ некаторых малітваў зрабіў толькі Пануцэвіч. У Васілеўскага — пераклад «Літургіі Аглашоных», потым «Канон на Зыход Душы» ды яшчэ некаторыя малітвы.

У Каноне ёсьць такое месца: «Абступілі мяне мрын рыклівыя і намагаюцца мяне схапіць і разарваць. Найчысьцейшая, зубы іх і сківіцы скрышы і збаў мяне.

Сыціхла мая гутарка, калом стаў язык, ня маю голасу, сэрцам съціпым малю цябе: "Ратавальніца мая, ратуй мяне".

У Пануцэвіча такіх «шэдэўраў» няма, але штось пазычыць там таксама нельга. А Адамовічавага перакладу — зынікомая частка недзе яшчэ, казаў Кендыш, з Равенскім зробленая.

Знайшоў у спадчыннасці Чыжыка (ён трохі кніг перадаў у царкву; вярней, яго сужыльцы перадалі) пераклад Бібліі на расейскую мову яшчэ з 1872 году. Трэба было зъверыць некаторыя Псалтымы, і штось выглядае, пераклад на зусім у згодзе з тэкстам славянскім. Тут-бы добра было зъверыць з тэкстам у ангельскай мове. Але самому мне гэта цяжка, хоць і з слоўнікам. [...] Як выглядае з «Лекций по славянскому языку» Матвеевай, што даў мне Кендыш, у расейской мове на было аўтарытэтных знаўцаў славянскай мовы, а што-ж казаць пра мяне, што толькі панохаў яе ў сэмінары? [...]

Выпісаў яшчэ дзі́зве расейскія кніжкі пра службы Божыя. Тулейку іх параіў адзін съятар, што разам зь ім працуе. Там, у адной, будзе дадатак — кароткі слоўнік славянска-расейскі. Адным словам, каб падрыхтаваць штось, як праект да шырэйшага агляду, то яшчэ й вучыцца трэба. Таму мяне бярэ злосць на тых, хто разявіўшы па вушы рот, крычыць: давай беларусізацыю...

А нашыя Уладыкі, от... кажуць, адпусьці, Божа, цяжкі грэх...

Хоць Васіль і пахваляеца, што ён славянскую мову дасканала вывучыў (але, калі й дзе, я ня ведаю). Я зъдзіўлена назначаю яму: «Дык чаму-ж Вы на робіце перакладаў на сваю мову?» А ён хуценька адказаў: «А камісія нашто?» На адказ кемлівасці хапіла. [...]

Вы ўспамінаеце пра Арсеньневу, як сябра Перакладной Камісіі. Я гэтага ня чую, і калі пісаў кароткі пратакол паседжання Перакладной Камісіі, то як сябры, былі пералічаныя

асобы: Манькоўскі, Віцьбіч, Данілюк, Кіслы, ну і я. Але, здаецца, пра пераклады думаю пакуль што толькі я. [...]

6 студзеня 1970

[...] Дзеля таго, што ня быў дома, то й газэты Вам ня мог выслаць. Я думаю, што Вам у свой час паслалі, і можа ўжо атрымалі. А высылаць дадаткова, думаю, непатрэбна, хіба паглядзець, як ня трэба рабіць [...] Нельга пахваліць і за пярэдні артыкул «Беларуская Краёвая Абарона». Гэта была пляновая нямецкая правакацыя, каб выбраць пад руку больш людзей з вёсак, ды потым палажыць іх і іхных родзічаў на бальшавіцкае кавадла. Таму яна неганарова, нефартунна кончыла сваё існаванье, разбрываўшыся, як трученая рыба, хто куды. Аб дадзеным зьявішчы лепш было-б маўчаць, а не пахваляцца няздарнасцю. [...]

25 лютага 1970

[...] Зрабіў спробу перакладу Літургіі (Яна Залатавуснага). І што найбольш дае клопату — гэта 3—4 слова: *Благословен* ці *благословение*, *благодать*, *блажен* і некаторыя іншыя, але гэтыя — проста бяда. Напрыклад, пачынаць Літургію: *Дабраслаўны* ці *Дабраславен Бог наш...* Або: *Дабраслаў, Уладыка!*.. Авой, гвалт!.. *Багаславены* ці *Багаславі* — дрэнна пад паглядам сэнсу. Ад'есьці хіба «га», як зрабіў Янка Станкевіч, ды ўжываць *блаславі*? Адным словам, тут тупік. Зрэштаю, магчыма, уладзіцца. І нашто гэта тое славянскае «благо» перарабілася ў нашай мове на дрэн? Можа Вы раду дасьце? [...]

Неяк яшчэ задаўга да Каляд я атрымаў ад брата Юзіка пісьмо з Бацькаўшчыны. Ён адзін з братоў астаўся. Два гады старэйшы за мяне. Просіць, каб адказаў на пісьмо і заспакойвае, каб нічога не баяўся, бо «таго няма, што было, усё мінулася і назад ня верненца!» Якраз гэтыя слова мяне насыцярожваюць. Такі съмелы?! Нібыта яго падвучылі напісаць гэткі дадатак, так выглядае. А ўсё думаецца, што адпісаць трэба-б, але неяк мімаволі ўсё адцягваецца.

У Вашых там краёх узімою ня быў. Гляну часамі на вуды, паківаю галавою, ці яны яшчэ прыдадуцца? Летась адзін толькі раз выехалі, здаецца, з Вайцяхоўскім. У яго да гэтага спорту ахвота адпала. І ён на маё пісьмо штось нічога не адказаў. Няўжо ён так моцна зарубцаваўся ў тым «Зарубежжы» ды «крывіча» ня любіць? [...]

23 траўня 1970

[...] А Вам мне хочацца сказаць пра пераклад. Вялікіх засыярогаў так як-бы й няма. Пераклад писальмаў, дый у бальшыні малітваў, звязралі з Манькоўскім ангельскім тэкстам і прыходзілі да ўзгадненьня. [...]

Але вось што да «Войча наш», як там напісана, то ў мяне ўжо ў Літургіі трохі іншы тэкст. Чамусьці мне не падабаецца *Войча*, хоць гэта згодна з граматыкай, а здаецца лагадней і прыямней — *Ойча*. А каторы зусім дрэнна. Гэтае слова нібы паказвае, што Багоў некалькі. Лічу — і з гэтым Манькоўскі згодны, — што «хай» лепш ня пісаць. І астатняя мая рэдакцыя гэтакі:

Ойча наш Нябесны! Свяціся Імя Тваё, прыйдзі Валадарства Тваё, ды станься Воля Твая, як на небе, так і на зямлі. Хлеба штодзённага сёньня нам дай і адпусьці нам нашыя віны, як і мы адпушчаем вінаватым нашым. І не ўядзі нас у спакусу, але збаві нас ад злачыннага.

На гэты тэкст лёгка прыспасобіць музыку Равенскага, крыху зъяніўшы яе, бо яна, праўду кажучы, ня зусім падабаецца. Ня ведаю, ці Вы чулі гэты матыў.

24 кастрычніка 1970

Атрымаў Вашае пісьмо з артыкулам а. Васіля. Дзякую. Прачытаў пісьмо з задаволеньнем. Вашыя ўвагі пагаджаюцца з маймі думкамі, а слова *святар*, мусіць, разанула Вашыя вушки, калі прачыталі папраўкі *духавенства* на *святарства*. Я быў наставіўся іерэя называць *свячэнік*, бяз «ш» і другога «н». Так будзе ў праекце Літургіі — *святарства* ўжываць замест

духавенства. Цяпер перадумоўваю. У пісьме епіскап Андрэй кажа, што, можа, лепш называць *іерэй*. І вось мне падумалася, што на пісьме, можа, і лепш пісаць *іерэй*. У гэтым будзе выхад у мове пісьмовай, а як будуць зваць людзі, — як хочуць. *І духавенства на съвятарства* ня буду варочаць. *Бо съвячэнікам іерэя ўсё роўна называць* ня будуць. Адным словам, ёсьць рэчы, што, як кажуць, хоць лбом аб съцяну біся. *Съвятара-ж* я ня люблю, як і Вы, а заразам выгнаў-бы з царквы й спадара. [...]

Трэба-ж Вам «пахваліща» й выпадкам. Так, перад гадзінай, мяне аграбілі. Гэта на станцыі Hoyt-Schermerhorn, на якой сядаеща, едучы з царквы. Ехаў-то не з царквы, але з Базаўскіх «дажынак», там-жа, на Atlantic. Мне цэлы дзень пачувалася дрэннавата, і я пайшоў а 10-й гадзіне. На станцыі якраз на сходах зънячэўку жулік скапіў за галаву, палажыўшы руку на рот. Каб ён і на клаў рукі на рот, то ня было сэнсу крычаць: на станцыі было глуха, яны, відаць, агледзелі гэта. З ног ён акінуў мяне неяк незаўважана, а другі падшывалец наставіў нож — абодва белыя, магчыма, пуэртарыканцы. Выцягнулі з кішэні кашалёк. Наліха ня выкінуў з яго 40 даляраў дома. Гэтым пажывіліся. А я ціхенька паехаў дадому, бо квіток на цягнік быў. Каб з гэтага была прыемнасьць, то сказаць нельга. Але дажынкі справіў. [...]

Цяпер у маёй галаве круціца выслёненне аднай малітвы. Гэта ўлезла ў галаву па абрааваныні адразу: «І, як баранок, не падае голасу, калі яго стрыгуць» ...

30 жніўеня 1971

[...] Вашага нарысу «Боль муроў Дукоры» без хваляванья не прачытаеш. А наагул — гэта высокавартасная рэч. Не ў загану кажучы, мне здаецца, што замест *боль* было-б адпавяднейшае слова *скарга*. [...]

27 верасьня 1971

Атрымаў Ваш ліст з дадаткамі. Узяў у руکі з задаволеннем. Гэта яшчэ тым болей, што ўжо на старасыці, чым больш гне, тым менш людзі цікавяцца. Кажаце, — такі лёс самотнага чалавека. Мне-то яшчэ гэтая старэчая самотнасьць, можна сказаць, не

дадзяе. Але ўжо пісьмамі перакідацца даводзіцца ня так часта. Ужо праз якія паўтара гады меў і маю досыць шмат працы пры царкве. Усё стараюся, каб яе як паменшала, і ўсё думаю, што зараз паменшае. Праца не мастацкага хараектару, бо я цяпер у царкве і прыслужнік, і прыбіральшчык, і стараста, і навет, па-амэрыканску кажучы, і карпэнтар. Як Васіль, Сьв. Памяці нябожчык ужо, не прыглядаўся да парадку, так цяпер і Мікалай, Епіскап Таронцкі, і а. Карп сталі прыглядацца. І пэўне-ж, ня скажаш, што прыдзіраноцца, бо жадаюць парадку такога, які павінен быць у Царкве. А яго няма каму наводзіць. Бо, праўду кажучы, асталіся ў Парафіі тыя, што ніякай іншай здольнасці ня маюць, як толькі камандаваць. А паколькі іх ня вельмі і слухаюць, дык гледзячы на ўсё гэта ды баючыся, каб з гэтай прычыны а. Карп ня кінуў ды ня ўцёк, я пакуль што найбольш часу збаўляю пры Царкве і пры фізычнай рабоце. Да таго-ж прывык праз усё жыцьцё займацца фізычнай працай. І перакладчую працу, якою быў заняўся, занядбаў, бо й тут усе, хто быў выбраны ў Перакладчую Камісію, цураюцца гэтае працы. І часта паўстае пытанье: а нашто гэта я раблю? Нашто й для каго, калі яно нікому не патрэбнае?

Праўда, ёсьць і апрача мянэ людзі, якія робяць невядома нашто і для каго. Вось Я. Станкевіч пераклаў «Новы Закон Спадара а Спаса нашага». Ня ведаю, ці Вы яго мелі ў руках, бо ўжо даўно аддрукаваны. І рэцэнзія надрукавана ў «Божым Шляхам», дзе ў канцы адзначылі прыблізна гэткае: «Ніхто, бадай, за ўвесь гісторычны час так не назьдекаваўся з нашае мовы, а і з Свяятога Пісьма»... Гэта, вядома, як Я. Станкевіч. І гэта сказана, відаць, добра падумайшы. [...]

Можа таму, што мне ззамаладу давялося часта выконваць работу карэктарскую, дык нешта падштурхвае часам зрабіць заўвагу ў творах не сваіх. А мне паказалася, што ў Вашым нарысе залішне адухатаўраюцца муры, і мне падвярнулася слова *скарга*, а ня *жаль*. І я думаю, што *жаль* лепш і з узгляду гучаньяня і з узгляду чысьціні мовы. Я, мусіць, гэты свой нораў пакіну, зрабіўшы астатнюю заўвагу, што было-б лепш, каб загаловак у нарысе пра Еўфрасіньню Полацкую быў сформаваны без *выглядала*. Гэтае слова ў дадзеным сказе гучыць штучна, бо яго нармальная значэнне ў сказах: *Выглядала з акна; выглядала*

кавалера ды іншых падобных. Прыложанае да съятой, яно робіць загаловак непаважным. Я думаю, што Вы згодзіцеся з тым, што гэтыя мае заўвагі вынікаюць з жаданьня, каб прыгожыя мастацкія творы ня мелі альбо, прынамсі, мелі як найменш хібаў, якія ў добрых творах мацней выпучваюцца. [...]

7 лістапада 1971

[...] Архіяпіскап Андрэй прыслаў артыкул «Стараśńiec». Там гаворыцца, што на старасьці ўсё слабее й траціцца: і сіла, і рух, і памяць, і ўсякія здольнасці. Я хацеў паправіць, што гэта ня зусім праўда. Вось злосць і старечая бурклівасць не пакідаюць і старога, і адыходзяць ад чалавека толькі пры скананьні, і то, мусіць, не ад кожнага. [...]

8 лістапада 1971

Я ўжо, здаецца, завінаваціўся Вам у перапісцы. [...]

Магчыма, я яшчэ-б гэтак задоўжаньне цягнуў. Але ўчора вечарам прачытаў Ваш нарыс пра Нясьвіж і пра Чорную даму, і ён мяне падагнаны і на пісьмо. Нарыс робіць уражаньне глыбокое, і яго, думаю, не адважацца крытыковаць і тыя, перадусім расейцы, якім гэтага хочацца, каб зыніціць вартасьць нарысу. Зьдзіўлен быў, калі прачытаў пра песеньку «ямшчыка», бо я думаў, што гэта чыста расейская песенька. Як для мяне, то выдаецца, што было-б лепш, каб тэксты беларускія падаваліся ў арыгінале. Ці гэта карэктар прыслугоўваеца Вам? Бо выпіска «Загрымел ды заохалі», здаецца, акалечаная. Расейцам варта падсоўваць цверджаньне, што й беларусы і Радзівілы былі літвіны, што відаць і з тытулу вялікага Князя Літоўскага: азначэньне «Літоўскі» адносілася вылучна да тэрыторыяў, заселеных беларусамі, як роўна-ж і да гэтага народу, а да таго, што цяпер завецца «літоўскі», адносілася азначэньне «жамойцкі». Вы, пэўне-ж, гэта добра ведаеце.

Нумар «Беларуса» Вам выслаў, і пэўне ўжо атрымалі. Калі я глянуў на зьмешчаную фатографію партрэта Сьв. Еўфрасін'ні, то адразу падумаў: ня можа быць, каб гэта была Еўфрасін'ня. На здымку паказана старая кабета досыць суворага выгляду. Тады я ўзяў лупу і адгарнуў кнігу Аляксеева, дзе ёсьць здымак фрэскі.

Кніга ляжала так, што я глядзеў на здымак пад вострым кутом справа. Адпаведна накіраваўшы лупу, я пабачыў жаночае ablічча сярэдняга веку жанчыны, здаецца, яшчэ бяз ніводнай маршчынкі і надзвычайнага, некага незядмога хараства, — вачай адыймаць не хацелася. Суворасьці на гэтым ablіччы не заўважаецца, а толькі ціхі смутак. Звычайна на партрэтах выдаецца, што вочы ўзіраюцца на цябе. Але яе вочы нібы ў душу сваю глядзяць. Відань, фрэску маляваў не абы-які мастак і, відочна, з гэтага самага пункту гледжаньня, як гэта мне кніга адгарнулася. [...]

18 лістапада 1971

[...] Мяне зацікавіла, паколькі ўжо адкрыты фрэскі й нібы ўжо выяўляеца запраўднае ablічча Сьв. Еўфрасінъні, то варта й навет, можа, канечнэ трэба зрабіць іконы ў цэркви, на якіх падабенства Еўфрасінъні будзе больш-менш дакладнае. І калі Сьв. Еўфрасінъня апісваеца, як надзвычайна прыгожая ў дзявоцтве, то чаму маляваць іконы канечнэ старой сібернай кабеты, якая паказваеца на фатаграфіі ў «Беларусе»? А што яшчэ горшое, то гэта пастава вачэй: левае вока скірована ўправа, а правае — улева, і зренка правая меншая. Вось-ж, калі я глянуў на здымак у кнізе Аляксеева, то пабачыў ablічча нармальнае й зусім іншы выраз твару — лагодны супакой і ціхі смутак, што прыдае гэтаму прыгожаму ablіччу асаблівага хараства. То я што падумаў? Пра рэтушыроўку, разумееца, мне ў голаву ня прыйшло (як і цяпер ня верыцца, трэба прызнацца). А падумаў я, што здымак для зрабенія клішэ быў пададзены з кнігі Аляксеева, а майстар Архашкі, які рабіў клішэ, стараючыся выпрастасць, зглуміў ablічча. Праўда, і тагды была такая думка, што можа гэта розныя фрэскі або, прынамсі, розныя здымкі з фрэскі. [...] Аб ёй Аляксеёў гаворыць: «...лишь церковь Ефросінъні Полоцкай ёё храніт под позднейшими записіямі древнейшіе драгоценныя для нас изображения очень высокого класса», — і прыводзіць здымак (рис. 60) тае фрэскі. [...]

24 сінэжанся 1971

[...] Астатнімі днямі атрымаў я пісьмо ад пляменыніка Уладзіміра з аптыальнікам пра Коласа. Сыярша думаў навет паслаць адказы на той аптыальнік, але потым, як кажуць, пакруціў носам і чхнуў. Там палавіна пытанняў сыскнога паліцыйнага харектару. А ўвяжыся, то не дадуць спакою. Адказы-ж могуць паперакручваць і, напэуна, гэтае зрабілі-б, бо яны былі-б пераважна не паучыя для бальшавікоў. Анкету, пэуне, далі разведвальныя чыннікі. То лепш ня смыродзіцца з імі.

Паважнейшае пытаньне пра ранейшую творчасць Коласа. Думаецца, што ніхто, бадай, апроч мяне, гэтага ня знае. Тых твораў, пісаных па-расейску, я памятаю, было досыць шмат, хоць назоваў захавалася ў памяці вельмі мала. А я іх крыху помню, — фактычна, агульны іх дух, — яшчэ ад таго часу, калі падросткам нелегальна ўлазіў у карзіну, дзе яны ляжалі, ды чытаў урыўкамі. Мне проста, як-то кажуць, сэрца балела, чытаночы іх, — такая там была чорная бесправьветная туга! У беларускай творчасці яна адбілася вельмі ў малой меры. Маленькі астатац тae творчасці — два сышткі вучнёўскага памеру, толькі крышку грубейшыя, — прыехаўши з бежанства, я адаслаў у музэй Івана Луцкевіча ў Вільні, і яны, як відаць, трапілі цяпер у некі летувіскі музэй. А гэты Уладзімір — цяпер загадчык філіі музэю Якуба Коласа ў урочышчы Смольня, каля Мікалаеўшчыны, дзе мы жылі. [...]

10 верасьня 1972

[...] З Смольні — філіялу музэю Я. Коласа — пасъля таго, як паадсылаў адказы на тыя прысланыя анкеты, ні слыху ні дыху ні ад пляменыніка, ні ад брата, а часу праішло ўжо шмат. Праўда, і ў Нью-Ёрку пісьмо Special Delivery, пасланое з Квінсу ў Мангэтан, ідзе ўжо трох тыдні ды ня можа дайсьці: там былі матарыялы да «Голасу Царквы». Ну, а там дарога далейшая. А можа зачынілі калітку настолькі.

Часам глянеш на вуды, і хоць у вачох пачынае ціхен'ка хвалявацца вада на азярыне, пакруціш галавою: нельга, часу няма. [...]

25 верасьня 1972

Атрымаў Ваш ліст, і на гэты раз пішу доўга не чакаючы. Думаў, што гэтымі днямі будзе гатовы часапіс «Голас Царквы», але яшчэ не збрашураваны. Дык выкарыстаю вечар на напісанье пісьма, бо спаць кладуся звычайна папоўначы й навет па другой гадзіне.

Дык вось, калі пачынаць пра помнікі, то пра Купалаў, можа, крыху пасьпяшаўся з ацэнкою. Але, каб аспрэчвацца, то неяк сама сабою ўспыла ўсьмешка, ды падумаў: «А што было-б, каб скроў на съвеце пэўныя рэчы, няжывыя або й жывыя, аднолькава ўсім падабаліся ці не падабаліся?» Такога съвегу ніяк нельга ўявіць, ён, мусіць, ня мог бы існаваць. Угледзіўшыся-ж дакладней у Купалава ablіtcha, трэба сказаць, што яно ўсё-ж Купалава. І мне ў вачох неяк уявілася такое: Купала стаіць на пастамэнце, мэтраў два высокім, а рэшта вышыні — мэтраў пяць ці чатыры — самая фігура (бо, кажуць, вышыня ўся сем мэтраў); пастамэнт шырокі, і па бакох, як-бы на крылах, ці як сказаць, выгравіраваны грамады людзей так, што за імі нібы йдуць таксама грамады, адным словам, канца паходу ня відаць; на версе пастамэнту выразны напіс — «А хто там ідзе? А хто там ідзе?» Пасярэдзіне-ж пастамэнту табліца з напісам — пра Купалу. Тады, мне здаецца, гэтая фігура падабалася-б зусім. (Прынамся, мне.) [...]

Між іншага, слова *помнік* і *памятнік* неяк блытаюцца, абодва ўжываюцца; я хілен-бы называць камяні, пастаўленыя на могілках, ці статуй ў гарадох — памятнікамі, а помнікамі — нешта ня зусім матарыяльнае або хоць зборнае.

Вось што да помніку змагаром, а хоць і героям, то герояў асаблівых там і няма, а «змагара» цярпець цяжка на могілках. Некалі прапанаваў зрабіць напіс па нябожчыку Хведару Данілюку: «Блаженны чистии сердцем, яко тии Бога узрят».

А Барыс зрабіў «змагара». Нашто той змагар на могілках ці на тым съвеце? Ну, сама эпітафія напрошваецца:

*Тут пахаваны змагары,
Што пауміралі без пары.
Ў жыцці нічога не змаглі,
Урай змагарства панясьлі.*

Або яшчэ лепш закончыць радком: «Нясуць змагарства на той съвет». [...]

Прайшоўшы каля помнікаў і памятнікаў, пра жыцьцё хоць і ня пішы. Часу я на тую беларусізацыю, за якую быў трохі ўліпіўся, можна сказать, зусім ня маю. Часамі гэты толькі нэрвы рэзаў. Як пачалі зьбіраць матарыялы, дык заледзьве да канца жнівеня сабралі. А там у друкарні зрабілі «вакэйшын», дык і канец верасьня прыйшоў. Каб-жа ў часе выпусzcіць калядны нумар, трэба цяпер за работу брацца. [...] Апрача мянэ, ніхто, як кажуць, і пальцам не шаволіць дзеля гэтае беларусізацыі, толькі гарлапаны-патрабавальнікі ня зводзяцца. Тымчасам труднасцяў паўстае зашмат. Бальшыня лічыць, што трэба трymацца славянскай мовы, як п'яны плоту, і гэтак паўзыці. А гэтак нічога ня ўладзіш. Трэба часта фармаваць сказы йнайчай. Часамі ў славянскім тэксьце да сэнсу не дабярэшся, трэба зварачацца да іншай мовы. Ведањне грэцкай мовы, напраўдзе сказать, проста неабходнае. Дзе льга, то хоць ангельскай скантраляваць, бо там напэўна пераводзілі з грэцкае, а не з славянскае мовы, і там бліжэй да праўдзівага тэксту. Але ў такіх выпадках кажуць: адыйходзіш ад тэкстаў, калі ў запраўданасці да праўдзівых тэкстаў збліжаешся. [...]

Люты 1973

[...] Прасіў мянэ Золак, каб даў артыкул да «Беларускае Думкі» пра Коласа. Я нарэшце і прыабяцаў. Аднак для мянэ гэта справа цяжкая. Навет і ў тым сэнсе, *что* падаваць з прыватнага жыцьця? Часамі некаторыя дробязі карціць адзначыць, так як і дробязі ў апісаньні мясцовасці, дзе радзіўся і жыў і адкуль паходзяць бацькі. Што-ж да твораў, то калі-б пра іх штось скажаць, дык у мянэ атрымліваецца супярэчнасць, асабліва з ацэнаю ўзвышэнскай крытыкі. У дакладнейшы разбор, пэўнеч, ня буду ўвайходзіць, але адцеміць вось карціць. Мне думаецца, што тая-ж нашая крытыка неўласціва ацэньвала пару «нашаніўскую» ў літаратуры. Напрыклад, калі кончылася тая літаратурная плыні, названая нашаніўскай? Нарэшце, ці кончылася яна? А тae плыні, якая прыйшла й заступіла, штось ня

відаць, можа, гэта толькі мне ня відаць? Адным словам, гэтая работа зацягваецца, і цяжка закончыць яе. [...]

27 лютага 1973

[...] Заняўся быў пісаць пра Коласа й трохі пра ягоную творчасць. І неяк расцягнуўся й зацягнуўся, і навет чарнавіка ня кончыў. Паўстае шмат пытанняў супярэчных ды нібы ўжо ўсталеных. Напрыклад, хоць-бы і з тай нашаніўскай парой. Адамовіч напісаў (уводны артыкул да «Новай Зямлі», Мюнхен), што «Новая Зямля» — гэта помнік па нашаніўскай пары. Значыць, пахаваў і памятнік паставіў. А што прыйшло на зьмену тэй «нашаніўскай пары»? Бальшавіцкі соцрэалізм? То ня зъмена. І здацца, жыве «нашаніўская пара», толькі нядобра яна названая. Больш за ўсё спречнасць калі «Новая Зямля». Я і ў Вас хачу папытацца: як чытаецца «Новая Зямля» з фармальнага боку? Цяжка? Няпрыемна? Для мяне зусім прыемна; таксама і ад шматлікіх чулася тое самае, і, бадай, ці не найахватней і найбольш яна чытаецца. Адамовіч піша (там-жы), што найгоршая рэч у паэме — яе архітэкtonіка. Дык у мяне становіща пытанье: ці яна чытаецца лёгка й добра затым, што архітэкtonіка дрэнная, ці архітэкtonіка дрэнная дзеля таго, што добра чытаецца?.. «Вроде не поймёш»... Здаецца, прыннята ўжо, што пісана ямбам... Аднак, чытаецца ня ямбам.

*Мой родны / кум, / як ты мне / мілы...
Далёка / я / ад межаў / родных...
Той самы / лес, / палеткі / тыя...
Ды людзі / там / жывуць другія...*

Гэткіх сказаў, дзе гэты выдзелены склад становіць асобнае слова, набярэзца працэнтаваў дзесяць —

Шчасльвы / міг, / бо пали / путы...

На гэты выдзелены склад праз усю паэму йдзе націск, а не на канцы слова ў строчцы. Выглядзе, што гэта ня ямб. Разумеецца, гэты націскны склад, калі ён у шматскладовым слове, ня так выразны:

Ня раз у/том/лены да/рогай...

Выдаецца недарэчным ганьбаванье паэмы яшчэ так званым «дэтэрмінізмам». У чым дэтэрмінізм? Што галоўны герой Міхал памёр? То што — Адамовіч хоча, каб памёршы кулакамі трос? Рэвалюцыйнасьці, кажа, няма ў паэме. Гэта праўда, але не загана.

Адным словам, братка Юры, пытаньня ў паўстае шмат. Бабарэка казаў, што «Новая Зямля» — гэта новая форма эканамічнай залежнасьці. Вельмі дарэчы было-б папыталаць у яго й бальшавікоў адначасна, бо ён паўтарыў бальшавіцкі благ: а якая форма калгас? Залежнасьці ці незалежнасьці? Ці звычайнага, або надзвычайнага, рабства? Тыя-ж Бабарэкі памаглі Коласу падглуміць «Сымона Музыку». Увядзеннем таго Дамяніка, які ганяўся за Ганнаю, як маркач за авечкаю, Колас у вялікай меры спаскудзіў паэму. Увёў соцрэалізм супраць містычнасьці ў першай рэдакцыі... Але, калі маецце «Сымона Музыку» Мюнхенскага выданья, там зъмешчана пятая частка й першай рэдакцыі — непараўнальная лепшай. [...]

12 сакавіка 1973 г.

Не адцягваючы, хачу адказаць на Ваша пісьмо з 6.3.73. Па-першае, выказваю задавальненьне, што адкараскатіся ад хваробы. Дай Бог, каб ня прыставала больш. Я-ж часамі, крыху закідаўшыся ды пачываючыся тады нуднавата, неяк зноў трохі падціваюся ды рухаюся ў старой арбіце. Некалі, жывучы на адной кватэры з Акановічамі, бывала пайду ці пад царкву ці куды-небудзь у грамадскіх справах і, калі вярнуся незадоўга, то Акановічыха казала: — Што? Не ўвайшоў у арбіту?

Вось, што да гэтага артыкула пра Коласа, то я ня ведаю, калі кончу яго. Часта ўздымаецца пытаньне, што можа лепш не чапацца. Бо шмат супярэчных пытаньня ў паўстае з розных бакоў: з боку бальшавіцкага ціску і з боку свае, беларускае, крытыкі ды якраз узвышэнскай. Для мяне выдаецца шмат недарочнасьця ў ёй. Напісаць пра Коласа і не чапаць ягонай творчасці й яе ацэны, то, напэўна, у такім разе няварта пісаць нічога. Што да архітэкtonікі «Новай Зямлі», то, шчыра кажучы, я хацеў пачуць ад Вас: як гэтая паэма для Вас выдаецца ў чытаньні — цяжка

чытаць, няпрыемна, выклікаеца незадавальненьне, няпрыемнасьць ад самаго чытаньня? Што да агульных ацэнаў, то што рабіць? — хоць я прыслужнік царкоўны й прыбіральшчык, але, як казаў адзін малы хлопчык, «я сам хачу на лаву ўзълезьці...» Бо паўтараць дакторскія трактаты — які-ж сэнс? Праёду кажучы, то мне й чырванець не канечне так моцна, як дактарам і прафэсарам, калі-б што сказаў не да толку. [...]

Трэба брацца за часапіс «Голос Царквы». Гэтымі днямі трэба аднесці матарыял да друкаванья. Наскрабеца, што пад рукою. [...] Сказашь папраўдзе, маю трохі засыярогі, што да друкарні. Вось выпускіцілі «Царкоўны Сьветач», за прысланыне якога шчыра дзякую, і выглядае, як-бы сказаць, — задніцы ня было чым прыкрыць, і нарэшце друк памінтрэжылі. Кажуць — «не судите да не судимы будете...» Але калі-ж здалёк відаць. [...]

13 красавіка 1973

[...] Нажаль, ні 5-га, ні 6-га тому БСЭ, ні 12-га нумару «Беларусі» я ня маю. Заўсёды нешта перашкаджае паехаць купіць, калі ёсьць яны ў тым савецкім магазіне. А калі што й купіў, то ўсё роўна не прачытаў. Я думаю, што адбітак з помніку, які Вы прыгадваеце, як пра няўдалы, я маю ў маленъкім складаным выданыні «Музэй Якуба Коласа». Поза (далаясная) нібы такая самая, як і ў паставленым на пляцу, але ablіčча зусім ня тое. Помнік (мне здаецца, што ў гэтым выпадку лепши сказаць «памятнік»), які зрабіў Азгур, мне падабаецца. Пасаджаны хоць-жа на каменнай глыбе, але моцна на зямлі, ён у згодзе з Коласавай творчасцю; а выгляд твару такі, нібы з вачэй просіцца сълёзы навонікі. Азгур ня прыкрасіў яго большавізмам, як гэта зрабілі з Купалам. І дзякую яму, хоць па съмерці зъняў з Коласа фальш. [...]

Сам я паволі вяну. Што-ж, гады бяруць сваё. Хоць я сплю ня вельмі шмат і, можна сказаць, пераважна недасыпаю. Але прыступілася санлівасць, усё-ж ненатуральная, пзүне-ж, — старэчасць. Старэйшы брат Юзік таксама хваліца — ён старэйшы на два гады. У сакавіку, пісаў, мелася быць апэрацыя другога вока, бо першое ўжо апэравалі. Як яно там прайшло,

яшчэ ня ведаю. Старэйшая сястра то ўжо, мусіць, за 80 перайшла. І яшчэ ёсьць старэйшая за мяне на гадоў 4 й маладзейшая за мяне на гадоў 2—3 — яна 12-ая ў башкоў, а я 11-ты — няўдалая лічба. Змалку быў няўдалым. Доўга ляжаў увесь у баліках. І маці навет сказала: «От, няхай ляжыць спакойна, калі ня крычыць, — усё роўна з яго нічога не будзе». [...]

16 чэрвеня 1973

[...] Калі-б давялося кончыць артыкул пра Коласа, то яшчэ прыйдзеца саткнуцца й з Адамовічам, а па дарозе зачатіць папрокам і «Узвышэнне», бо ўзвышэнская крытыка зьбівала Коласа з панталыку і гэтым памагала бальшавіком, а ня Коласу. І я запраўды рады за Коласа ў тым, што не чапаў «Новае Зямлі», якую тая крытыка называла старою й не выкідала яе з паліцы «от на ўсякі выпадак».

Я так праконваюся, што тыя заганы, як: дрэнная архітэкtonіка, дэтэрмінізм (а ў запраўднасці — чисты хрысьціянскі дух паэмы), уласціція тэндэнцыі, новыя формы эканамічнай залежнасці, а дзеля гэтага навет і брак ідэялёгіі, — усё гэта пераацэніца (ды яно-ж і цяпер ня ўсімі гэтак ацэнъваецца), а «Новая Зямля» ніколі старэць ня будзе. Яна набярэ большае вартасці з часам.

Перачытваючы-ж «Сымона Музыку», заўважаеца, што чытаньне гэтае паэмы не спраўляе гэтага беспасярэдняга духовага ўзьдзеяньня, як чытаньне ў першай рэдакцыі. Паднароўліваючы крытыкам і вымаганьням бальшавіцкім, Колас у пэўнай меры падглуміў паэму. Падпраўляючы твор майстроўкаю, тэхнікаю, ён прыбіў той жывы струмень, які адухатвараў паэму, а ўвёўшы ў чисты твор соцрэалістычную брыду ў асобе таго Даменіка, каб абыці «містычнасць» у першай рэдакцыі, забрудзіў тую чысьціню. [...] Што да паэтычнасці, то падмайстроўка ані не палепшила яе, тэй паэтычнасці. Стась, відаць, гэта ён, зрабіў добрую реч, дадаўшы ў Мюнхенскім выданні «Сымона Музыкі» астатнюю частку паэмы ў першай рэдакцыі. Яна непараўнальная лепшая пад усімі паглядамі.

20 чэрвеня 1973

Я-ж таксама думаў пра вобраз Сьв. Еўфрасінні. Дзеля гэтага цікавіўся здымкамі фрэсак, дзеля гэтага з Вамі сварыліся, бо я хачу, каб на іконе была прыгожай, так як была прыгожай у запраўднасці. Не канечне-ж, каб сівятыя былі няпрыгожыя. Маці Божую малююць найпрыгажэйшаю. І Хрыстос зачаткў тую самаранку каля Якубавага калодзежа, пэўне, затым, што прыгожай была. І пэўне яе не адкінуў за тое, што ўжо мела простага і то ня мужа; таксама яе не адкінуў, злоўленай у чужаложстве, якую хацелі ўжо пабіць каменінамі. Думaeцца мне, што па кансультацыі з людзьмі — сім-тым, магла-б намаляваць ікону Тамара Стагановічава. [...]

Што-ж да нашай мовы тут, на чужынне, то яна ня лепшая за мову ў БССР; калі-б адкінуць сілком упёртыя ў мову бальшавіцкія блатныя выслаўленыні, то яна была-б лепшая за тутэйшую. Ёсьць тут «маханікі» падчышчаць мову выкіданьнем добрых слоў толькі дзеля таго, што гэтыя слова ёсьць і ў расейскай мове. Таксама й стараныне пісаць так, як вычуваеца, даводзіць часам да недарэчнасці. Тут маю на ўвазе ўвядзеньне прыназоўніка «із, ізъ» (якраз перанесенага з мовы расейскай), таксама прыдыыхных — у *вabstavіnax*, *u vasysъce*, *u vapтэцы*, *u vакадэмii* і г. д. Калі ўзяць сказ: *Dулё ў асіне*, то беларус прачытае так, як вымаўляеца, з нявыразным прыidyыхным «в» перад «асіне»; калі-ж напісаць — *Dулё ў васіне*, то для таго, каб вымаўіць выразнае «в», чытач ня будзе скарачаць «ў», а будзе вымаўляць яго поўнагалосным, таксама будзе выразна вымаўляць гук «в», — і будзе глуміць мову. [...]

Ларыса Геніюш

*Aх, якое бывае жыцьцё часам нецікаве,
але быць шляхотнымі людзьмі і беларусамі
ніхто ніколі нязможа нам забараніць.*

*(Зь ліста Л. Геніюш
Юзэфе і Чэславу Найдзюкам
ад 4 верасня 1975 году)*

Жыцьцё Ларысы Геніюш склалася незвычайна. Яна ня выехала на Захад у эміграцыю з Прагі (хаця мела такую магчымасць), адбыла гады ў канцэнтрацыйных савецкіх лягерах — і адмовілася стаць грамадзянкай БССР (выпадак выключны для таго часу). На сваёй зямлі пад Саветамі яна была «ні госьць, ні гаспадар».

З паваеннай беларускай эміграцыяй Л. Геніюш захавала трывалыя сувязі — не на адзін год. Амаль да апошніх дзён жыцьця яна ліставалася з суайчыннікамі на чужыне. Гэта Вітаўт Тумаш у Нью Ёрку, Юзэфа й Часлаў Найдзюкі ў Каліфорніі, Вера й Міхал Махначы ў штаце Іліной, спадарства Ніканоў, Зіна й Алесь Каднякі (паэт Алесь Салавей) у Аўстраліі... Дзясяткі вершаў Л. Геніюш, напісаных у 70-я гг., дасылаліся на Захад, беларусам у Брытаніі й Нямеччыне, Канадзе й ЗША, і лепш за ўсе іншыя доказы даводзяць: можна было пісаць, пры любой уладзе, і нават ня толькі ў шуфляду. Адзін з такіх вершаў, напісаны 22 кастрычніка 1970 г., прысьвежаны В. Тумашу:

*Вітаю Вас, Сябра, праз тысячы вёрст,
як заўсёды ад шчырага сэруца.
— Часам пазнаеш, адчуеш кагосьць
і ўжко не забудзеши да съмерці...
Першыя вершы мае — жураўлі,
дзякуюць Вам за апеку,
дзякую за тое, што другам былі,
што заўсёды былі чалавекам!
Калі мой жыцьцёвы завузіўся круг,
трагічнай ліхой няудачы,
я верыла — съледу шукаціме друг,
застогне, калі не заплача.
Загублены ў далях марозных, гусъляр
пад тленьне нямых спадзяваньняў,
я бачыла месяца роднага твар
ў паўночным разбрзыгнам зъянині.
Лягчэйшая ноша адчайніх гадзін,
няміласць супроводжала лёсу,
калі не забыты, калі не адзін,
калі ёсьць на съвеце сяброўства!
Нічога, мой Дружба, што не маладосьць,
што не зара, а сутоньне,
што руж маіх сёньня, прамерзлых наскролькі,
не пакласці на Вашы далоні.
Гадоў каляровых ня вернеш назад,
ўжко восень жыцьцём нашым правіць,
— красуе няхай залаты лістапад,
як некалі сонечны трапезень.
І хоць ужо 60 на нашым вяку,
жыве ём для Радзімы аднойчы,
таму гэта толькі пачатак шляху,
калі шлях гэты дзейны і творчы!*

Сёньня тыя вершы ашчадна пераходзяць не ў адной сям'і
беларусаў на эміграцыі. Частку свайго ліставаньня быўшыя
рэспандэнты перадалі ў БІНІМ.

Выняткі зь лістування Ларысы Геніюш

Жывем мы ў старой хаце мужавых продкаў. Кнігі, сувэніры, дываны і часам добрыя людзі і лісты ад дарагіх і далёкіх сяброў ды ад сына. Змухлявала б, калі б сказала, што жывеца лёгка. Маё мінулае, ды і сучаснае, у многім не гарманізуе, толькі я інакшай не магу быць! (3.08.1970)

Прывітаньні Вам ад восені нашай, ад бульбянішчаў, маладзенькіх лясоў, першай руні і ад нашых сэрицаў. Жывем мы добра, хата старая вельмі, але свая, стол не пусты, хоць кішэні то частва. Жаль толькі, што мы далёка ад унукаў і адныя тут, як ваўкі [...] У нас тут няма сваякоў, і мы самыя, а сябры ня ўсе мяне любяць, бо я чалавек ня вельмі паслухмяны і верабей стary. Люблю, што пазытыўнае, але што не адпавядае май беларускай, чалавечай душы, я ніколі не пагаджуся з тым — і тут уся бяда. (20.10.1970)

Я была ў Вільні. Хавалі А. Клімовіча. Хавалі ўрачыста літоўскія ксяндзы. Вазілі яго аж у Клюшчаны на Свяняцяншчыну, бо ён хацеў быць пахаваным ля свае маці. [...] З нашых малодшых не было нікагутка. [...] Хавалі моўчкі. Я не была прыгатаванай, каб гаварыць, і калені неяк мне дрыжалі, але кораценка і цвёрда ўсё-ж сказала пару словаў. [...] Божа, я ж ня ведала, што была там я такая адна. [...] А ён аж да апошняга дня жыцця думаў пра свой народ, нешта ўсё хацеў зрабіць для яго культуры, нешта рабіў. (7.12. 1970)

А Вільня маладзец, будуецца на дзіва, толькі яна ўжо поўнасьцю літоўская! Іх там так многа ўжо! Схапілі гэты цудоўны горад aberuch, упіліся ў яго, як кляшчы, хоць не будавалі яго, і ўсе там цяпер, як чужынцы, хто не літавец. Трэба признаць, што працуюць яны талкова, дружныя вельмі, разумныя для сябе [...] Усё наша зыліквідавалі, але ня тую праўду гістарычную, дзеля якой яны так і намагаюцца. Толькі праўды ня зьменіш. (7.12.1970)

У Паланзе, у бібліятэцы, муж папытаяўся беларускіх кніжак ці журналаў. Яму няветліва адказалі, што беларусы ад свае мовы

адмаўляюцца. На што ён ім адмовіў: «Гэта нязгодна з праўдай. Мы ня толькі не адмаўляемся ад сваёй мовы, але не адмаўляемся і свае старой сталіцы...» Ён там ледзь не біўся зь імі і казаў, што не паедзе болей туды [...] Доля ўсё адбірае ў нашай бацькаўшчыны шчырых сыноў, увесь час, як толькі запомню. А не зрабіць нічога для свайго народу — ня варта жыць. [...]

Трэба прывучаць дзяўчатац да хатняе працы, да клопату аб сям'і, аб эсттычным выглядзе кватэр, адзеньні і г. д. Якая б спэцыяльнасць не была ў жанчыны, але нішто так не патрэбнае як гаспадарнасць, мачырынства і жаночая цеплыня ў хаце. Трэба любіць і шкадаваць сваю маму, у якой столькі клопату, столькі працы. Гэта вялікая радасць дапамагаць сваёй Маці і наагул радасць некаму памагчы ў працы. (30.03.1971)

Апошні час мяне падводзіць здароўе. Воля мая чалавечая тримаецца, але здае маё сэрца. Гэта нармальна. Старасць. (1.04.1971)

Моцна ў нашых людзях закаранілі тую «польскую» і «рускую» веру, паводле якой і пішуць нацыянальнасць. Практыкуеца гэта і сяньня і амаль «благаслаўляеца». Гэтага несуразнага пытаўня нат' парушыць нельга. Ды ўсёроўна ў святынях няма нашай мовы. Яна яшчэ па сёлах. [...]

А моладзь сёньня кудлатая і барадатая ўсюды. Гэткія і ў нас. Калі я была ў Варшаве, дык трудна было часам адрозыніць хлапца ад дзяўчыны і наадварот. Дэгэнеруюцца яныней і духова. Але ёсьць і добрая моладзь, якая і думае і адчувае адказнасць за заўтрашні дзень. Яны то ўсе перабурацца з часам. Гэта амаль нармальна. Жыцьцё даволі сумнае, дык хоць вонратку прыдумаюць як атракцыю. [...]

Часам наглядаю, што нашая народная культура этычная — вялікая культура. Упартыя мы, дык можа што зь яе і захаваем. Думаюць людзі. (2.04.1971)

Бацькі мяне вучылі праўдзе, літасці, добраце, гасціннасці, чэснасці. А жыцьцё расшырыла гарызонты ў другім напрамку, зь якога таксама на крок не змыляю. Сказаць, што мне трудна, — гэта слаба сказаць... адным словам, я жыву, працую каля дому, і толькі вельмі мне адзінока і бесканечна сумна. [...]

У нас малое мястечка, як цяпер — «городской посёлок», так што ў нас яшчэ чутно родную мову між людзьмі, якія зъ сяла. З намі таксама ўсе старающа гутарыць па-беларуску. Іначай запануе адна мова, адна «культура». (2.11. 1971)

Працую крыху над невялікай пазмай аб Ефрасінні Полацкай. Так, як напісана, пэўна, не надрукуюць, а іначай ніяк нельга: не абмінуць уплыву вялікай ідзе, якая пакінула моцны ўплыў на гэтых усіх стагоддзях. (28.11.1971)

А «Песьняры» пяюць хораша! Яны захоўваюць да тонкасці наш калярыйт, і музыка ў іх на розных нашых і старых інструментах, ёсьць нават ліра! [...] «Песьняры» кранаюць душу, беларускую душу, дык наскрозь. Яны адчуваюць песьню, многа працуюць над ёю, і мы ўсе іх вельмі любім. (21. 12.1971)

У нас недзе ў 68 годзе ў Зэльве быў хор Рыгора Шырмы, але без яго. Я пазрывала ўсе мае тульпаны для іх, але было мне балюча, калі хацела пагутарыць зь імі, і ніхто, але то ніхто зь іх ня ўмёў па-беларуску. Муж зь некім гутарыў, а мне зрабілася да сълёз няёмка. Нечаму здавалася, што прыгожыя салісткі, якія так хораша заводзілі нашыя народныя песьні, павінны ўмець хоць прывітацца, як наш народ. Самога Рыгора Шырму я бачыла толькі ў тэлевізары, як нядаўна яго віталі з восьмідзесяцігоддзем. Было гэта вельмі хораша і ўрачыста. Ларыса Александроўская, Генадзь Цітовіч, Ігар Лучанок нават выступалі на роднай мове! (29.01. 1972)

Паэту, мусіць, трэба, каб яго чыталі, друкавалі, крытыковалі і падтрымлівалі. Калісьці ў маладосці, за Польшчы, я пісала для сябе асабіста. Было сумна, дык усё перачытвала. Загінулі недзе тыя мае вершы. У мяне наагул многа чаго ў жыцьці загінула. (19.06.1973)

Хварабліва не пераношу няяснасці ні ў жыцьці, ні на працы. (11.03.1974)

Што да «Вершалінскага раю», дык гэта амаль дакумэнтальная аповесць. Нажаль, такое было. Мы крыху гневаліся на Карпюка, што ён так рэалістычна вывалик на съвет непрыглядны такі момант нашай падняволенай мінуўшчыны, але пасля

згадзіліся. Мова аповесьці сочная, ды і факты сякія-такія цікавыя. Аднойчы наг' адзін дзядзька папраўляў печ, і з гутаркі ўспомнілі Грыбава і таго Гальяша. Дзядзька шчыра закляў яго, бо некалі яго жонка так захапілася гэтым «прапрокам», што пакінула пяцёра дзяцей і так і засталася ў Гальяша. Яшчэ не так даўно адна бабка прыносіла мне газетку па-расейску і якую яна хавае як рэліквію разам зь вераю ў таго Гальяша. Сам А. Карпюк са Страшылава (сяло на Беласточчыне), але мова там, як і ў нас: «наеўса, напіуса», ды і сапраўды тыя праклёны аднолькавыя. Мы ж з Вамі некалі блізкія суседзі. Гэты Гальяш вырас на паднявольнай духовай нішчымніцы беларусаў, калі нават яго «вучэньне» прымалася людзьмі як нешта сваё. Падсьведама хацелася людзям нейкай «праўды», аб'явы нейкае. Так, гэта рэальнасць, нажаль, і ясныя яе вытокі. Народ мусіць мец сваіх прапрокаў, а Купала і іншыя яшчэ тады да людзей нашых амаль не даходзілі. (25.06.1975)

Мы доўга жылі на чужыне, і заўсёды мілым было для нас разумнае, роднае слова. (20.03.1976)

Палякі нічога не забыліся і нічога не навучыліся за гэты час крывавай гісторыі. Ім здаецца, што нас наагул не павінна быць на нашых землях... Чыста «славянская» палітыка «братэрства і роўнасці»... Лінія ўраду іншай, але ня ўсе там жывуць паводле гэтай лініі. (30.08.1976)

Чалавек толькі і жыве, пакуль працуе і бачыць вынікі сваёй працы. А век, старасць — гэта не перашкода, каб быць сапраўдным чалавекам і пакінуць добры і трывалы сълед на зямлі. Асабліва, калі гэты «сълед» чалавечы так патрэбны. (27.03.1977)

Мы ведаем, як дарагая і родная кніжка сярод чужых людзей, бо самыя доўга жылі на чужыне. Часта ўспамінающа тыя часы, часам з жалем, часам з любасцю. (5.04.1977)

Наш маральны абавязак пасылаць дарагім суродзікам роднае слова з Бацькаўшчыны. (18.07.1977)

З болем заўсёды ўспрымаю весткі аб съмерці нашых дарагіх, хороших людзей і тут, і ў вас. Добра, што хоць ёсьць, расцеце моладзь. (30.08.1977)

Мы хацелі б, каб Ядзя ня вельмі съпяшалася замуж і выбрала себе якога спраўнага беларуса, бо супольныя інтарэсы і зацікаўленыні ў жыцьці — гэта палова шчасльца! Калі не, дык хоць сапраўднага дзельнага і талковага амэрыканца, каб і сваё любіў, і шанаваў чужое. (18.07.1978)

А Вам далёка ад Бацькаўшчыны хочацца паслаць хоць роднае друкаванае слова ці краявід. (11.03.1979)

Шчыры дзякую Вам за Вашыя спачуваньні з прычыны съмерці съвятой памяці майго мужа. Толькі адным пішу Вам, бо боль не съціхае, а робіцца глыбейшым, як і маё гора і лёс зусім адзінокага чалавека, бо па съмерці Янчакі я нікога тут, сказаць, ня маю. Людзей шмат добрых, спагадлівых, простых нашых, з сапраўднаю яшчэ культурою нашых дзядоў, але і яны маюць свае сем' і свае клопаты. [...]

Галоўнае, што прыехалі дзецы і ўнуکі. Усё забылася сумнае, што нясе з сабою нялёгкае жыцьцё і хвароба, і ў памяці толькі вялікая любоў, якой ня вернеш. [...] Было многа кветак і многа людзей, бо лекар і чалавек быў ён добры. Крыху я была аслаблі і раскісла, але зноў я раблюся злая, як воўк, і нікога і нічога не баюся! Неяк дам сабе рады. (30.03.1979)

Простыя нашыя людзі, суседзі і сваякі мужа часам аж узварушліва апякуюцца мною. Нават іх дзецы. Яны ведаюць, як я адна і як мне бывае цяжка. Нікога з нашай інтэлігенцыі ці дауніх нашых знаёмых за гэты час і не бачыла. Я іх разумею, не гневаюся, але прыкра ўжо нават аб іх успамінаць. Люблю ўсё жыцьцё людзей адважных і чэсных, незалежна ад іх пераконаньяў палітычных. Люблю людзей добрых. (18. 09.1979)

У нас тут няма сапраўды інтэлігентных людзей. Ёсьць людзі з асьветай, як рамеснікі, абмежаваныя толькі вузкай галіной сваёй спэцияльнасці. Мне болей падабаюцца сардэчныя, простыя нашыя людзі, якія не пакінулі мяне ў бядзе. (8.11.1979)

Жыцьцё маё надта скамплікаванае, але я ўсё тая ж, простая і разам складаная беларуская душа. Найбольш ненавіджу ў съвеце хлусьні і дувлічнасці. Яшчэ ненавіджу бесчалавечнасці. Люблю чэсных, ахвярных і адважных людзей, якіх бы пераконаньяў яны

ні былі. Праўда, у нашых тут адно ва ўсіх перакананьне, але бывае, што і цвярозы разум часам загаворыць. Жыцьцё не стаіць на месцы, і касьмічная эра вымагае іншага маштабу думак і назіраньняў.

Жыць засталося мала, і галоўнае ёсьць тое, што ўжо было. Мала зроблена, але ўжо зроблена нешта на мітай ніве нашай народнай культуры. Ня ведаю, ці яшчэ давядзенца болей зрабіць. У мяне свае, правераныя нялёгкім жыцьцём вартасьці і съятасьці. Галоўнае ў іх, што людзі павінны быць людзьмі, ня толькі імі звацца. (8.11.1979)

Уладзімер Конан

Scripta manent

Нехта з античных мудрацоў даўно сказаў крылатыя слова, якія дайшлі да нас лацінскай прыказкай: *Verba volant, scripta manent — Слова адлятае, напісаное застаецца.* Яна, мабыць, найлепшая ўзнагарода для тых, хто пісаў і піша сёньня. Ад біблейскіх летапісцаў і прарокаў да сучасных паэтаў. Нават для тых творцаў фальклёру, што не атрымалі іншай кампэнсацыі, не пакінулі сваіх аўтографаў у ведамасцях на атрыманье ганараву. Імя іхняе — *народ*. Но і вусная паэтычная ды песенная традыцыя не засталася б, калі б добрая людзі не запісалі яе на паперу альбо, яшчэ лепш, на магнітафонную стужку. На жаль, гуказапіс і сучасная кампьютарная систэма фіксцыі слова моцна спазніліся: сёньня ад вялікага мора аўтэнтычнага фальклёру й паэтычных галасоў засталіся толькі фрагменты. Тут не абысьціся без навуковых камэнтароў і больш складанай навукі аднаўлення твораў па іх фрагментах — гермэнвістикі. Но важна ня толькі прачытаць, адэватна зразумець, але і адрадзіць мастацкую традыцыю, увесыці яе ў кантекст сучаснай культуры.

Больш як год таму, якраз у калядныя дні, мне давялося рэцэнзаваць выдадзеную Беларускім Інстытутам Навукі й Мастацтва ў Нью Ёрку «Архіўную кнігу».* Аўтарам-укладаль-

---

* Ул. Конан. Пра «Архіўную кнігу» // Полымя. 1998. №7. С. 269—280.

нікам яе быў таксама Лявон Юрэвіч, сёньня адзін зь вядучых супрацоўнікаў гэтага цэнтра беларускі на амэрыканскім кантынэнце. Адначасова ў Беластоку Ян Чыквін выдаў кнігу літаратурна-крытычных нарысаў «Далёкія і блізкія: Беларускія пісьменнікі замежжа» (1997). Я вітаў гэтае выданье ў палемічным артыкуле «Беларуская літаратура ў блізкім свеце», адзначыўшы, што прафэсар Чыквін своечасова пачаў аналітычнае даследаванье творчасці пісьменнікаў беларускага расьцярушањня.

Так сталася пасля Другой сусветнай вайны: таленавітыя пісьменнікі, дзеячы нашай культуры, вядомыя палітыкі, што захавалі ідэалы Беларускай Народнай Рэспублікі, пабыўшы спачатку ў Нямеччыне, Бэльгіі, Францыі, іншых еўрапейскіх краінах, недзе ў пачатку 1950-х гг. аказаліся ў Амэрыцы. Іншыя калегі, якія паспрыялі таму, каб «упісаць» літаратурны набытак беларускага літаратурнага замежжа ў кантэкст айчыннай культурнай традыцыі (Ян Чыквін, Уладзімер Арлоў, Анатоль Сабалеўскі, яшчэ нехта), здолелі пабываць у іхній цяперашніяй, такой вядомай і такой загадковай краіне. Патрэбна было дакрануцца да першакрыніц, багатых архіваў, бо тое, што надрукавана «беларускімі амэрыканцамі», — толькі частка плёну іх творчасці, перапіскі, роздуму, зафіксаваных у багатых архівах — прыватных і ва ўласнасці грамадzkіх навукова-літаратурных арганізацый.

Але, як сказаў эвангеліст, «жніво багатае, ды работнікаў мала» (Мц. 9:37). Шмат каго ўжо німа, а іншыя — далёка. Вось наш калега Лявон Юрэвіч (ён скончыў Пэдуніверсітэт і асьпірантуру пры Інстытуце Літаратуры НАН) вырашыў папрацаўваць на беларуска-амэрыканскай літаратурнай ніве стацыянарна ў гэтай далёкай Амэрыцы, што прытуліла пасля вайны беларускіх адраджэнцаў. Грунтоўнае даследаванье архіваў, пэрыядычных выданій, рэдкіх кніжак, урэшце, апора на багатую навукова-асьветніцкую традыцыю Беларускага Інстытута Навук і Мастацтва ў Нью Ёрку далі свой плён. У 1996 г. Л. Юрэвіч падрыхтаваў да друку (а дакладней, аднавіў па

---

*Полымя. 1997. №9. С. 301—310.

рукапісных фрагмэнтах) і выдаў кнігу Юркі Віцьбіча «Антыбальшавіцкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі». Праз год у тым жа Інстытуце выходзіць ягоная «Архіўная кніга» (Нью Ёрк, 1997), якую я называў літаратурнай падзеяй года. Архівы й камэнтарты да іх высьвечваюць не парадную й не дыпляматычна-стрыманую, а глыбінную, драматычную праўду жыцця й творчасці нашых прарокаў-пісьменьнікаў у расцярушаనні, што захавалі ў сваёй съядомасці і ў сэрцы чысты вобраз Маці-Беларусі й веру ў яе дзяржайнае адраджэнне.

«Архіўная кніга» пад адною вокладкаю аб'яднала розныя літаратуразнаўчыя жанры: кароткія манаграфіі, біяграфічныя нататкі, крытычныя нарысы, тэксталягічныя публікацыі з камэнтарамі, бібліяграфію. Такія выданьні былі ў Беларусі (альманах «Спадчына», гісторыка-літаратурныя матар'ялы «Пачынальнікі»), але ва ўмовах савецкай цэнзуры не ўдалося захаваць навуковую адкрытасць, дасьледніка прымушалі затушоўваць палітычныя й жыццёвые супяречнасці быцця літаратуры ў съвеце. Цяпер жа, на маю думку, «архіўныя кнігі» рыхтуюць адраджэнне культурна-гістарычнай школы ў літаратуразнаўстве. Але на іншым узроўні: не на быной філязофскай веры ў пазытыўную эвалюцыю і на сацыялягічнай канцепцыі прычыннай абумоўленасці літаратуры грамадzkім становішчам пісьменьnika ды абставінамі яго біяграфіі, а на заглыбленьні ў ягоную экзыстэнцыю — у духоўнае й псыхалігічнае перажыванье сваёй жыццёвой драмы.

Назва новага зборніка дасьледаваньняў Лявона Юрэвіча, як і папярэдній «Архіўныя кнігі», мае ў сабе дасьледніцкую «правакацыю», літаратуразнаўчую дасьціпнасць: абездзіве даюць больш, чым абяцаюць. Бо за паняццямі *архіў*, *камэнтары* й вытворнымі ад іх (архаічны, архаізм, камэнтатарства) замацавалася значэньне чагосці праждытага, вузка-навуковага, не актуальнага па-за акадэмічным «цхам». Між тым якраз архівы (калі гэта не парадныя, хлусьліва-бюракратычныя пратаколы) высьвечваюць не фасадную, дыпляматычна стрыманую, а глыбінную й драматычную праўду жыцця й творчасці. А камэнтары маюць дачыненне да цікавай навукі — гермэнэўтыкі — тлумачэння

сэнсаў старадауніх альбо незразумелых і напоўзабытых тэкстаў і далуччэньня іх да сучаснага культурнага кантэксту. Да таго ж «Камэнтары» ў адрозненьне ад выключна літаратуразнаўчай «Архіўнай кнігі» выходзяць за рамкі літаратуры, аўтар уключаў у новую кнігу нарысы па міталёгіі, драматургіі й тэатральным мастацтве, лексыкаграфіі, беларускім рэлігійным адраджэньні.

Дасыледнікі, выкладчыкі літаратуры й культурапалёгіі ў Беларусі, верагодна, зацікавіцца перш за ўсё I разъдзелам, дзе ёсьць нарысы пра станаўленне гэтага жанру ў беларускай літаратуре, аналіз міталягічных матываў у творчасці Вацлава Ластоўскага, Язэпа Дылы, Святаслава Каўша, іншых пісьменнікаў блізкага й далёкага замежжа. Гэтая частка кнігі, на мой погляд, мае самастойнае значэнне, як канцептуальнае навукова-папулярнае дасыледаванье новай праблемы ў беларускім літаратуразнаўстве. Мяне яна зацікавіла даўно, і гэтая цікавасць выявілася ў шэрагу публікацыяў на тэму міталягічных і біблейскіх матываў у літаратуры й фальклёры.* Дазволю сабе свае камэнтары на «Камэнтары» спадара Юрэвіча, бо гэтага вымагае мая высокая ацэнка новага кірунку ў беларускім літаратуразнаўстве й культурапалёгіі.

Л. Юрэвіч упершыню дасыледаваў гісторыка-міталягічную тэму ў творчасці беларускіх айчынных (В. Ластоўскі, Я. Дыла) і зарубежных (Ю. Віцбіч, Ул. Случанскі, С. Хмара, С. Коўш, Я. Юхнавец) пісьменнікаў, на жаль, малавядомых на гістарычнай Бацькаўшчыне ня толькі звычайным чытачам, але і школьнадыактычнаму й нават універсытэцкаму літаратуразнаўству. Дарэчы, ня толькі літаратура стварае заснаваныя на сацыяльна-палітычных і эстэтычных ідэалах міты. Ёсьць свае міты ў гістарычнай науці, пра гэта здагадваліся даўно, але парадокс гісторыі дакладна вызначыў Н. Бердяев: «Гісторыя ня ёсьць аб'ектыўная эмпірычная наяўнасць, гісторыя ёсьць міт. Міт жа

* Ул. Конан. Беларускі музыка-Арфей // Польмія. 1992. №11. С. 149—158; Яго ж: Біблейскія вобразы і матывы ў беларускім фальклоры // Беларусіка=Albaruthenica. Кн.4. Мн., 1995. С. 11—20; Яго ж: Біблейскія архетыпы і сімвалы ў беларускай літаратуры // Беларусіка=Albaruthenica. Кн. 6. Ч. 1. Мн., 1997. С. 169—176.

ёсьць ня выдумка, а рэальнасьць, але рэальнасьць іншага парадку».^{**} Заслухоўваюць увагі думкі дасыледніка пра ўзаёмасувязі мітаў і абрадаў, рытуалу й драмы, мастацкага твору й матэрыйі; пра значэнне некаторых універсальных міталягічных вобразаў (Гальгота, склеп, рака, лябірынт) і абрадаў [32—49].^{*} Аналіз аповесці Ластоўскага «Лябірынт» даўмагчымасць аўтару зрабіць гэтыя тэарэтычныя высновы, знайсьці ў сусъветнай міталёгіі аналёгі старадаўнім славянскім міталягемам і паганскім бóstvам.

Аднак жа чытач павінен узяць пад увагу канкрэтныя абставіны, у якіх пісалася кніга «Камэнтary». Шырока карыстаючыся першакрыніцамі, у тым ліку рукапісамі зарубежных архіваў, яе аўтар, стала жывучы ў ЗША, не заўсёды меўмагчымасць сачыць за рухам навуковай думкі ў Беларусі. Замежная беларусіка пакуль што знаходзіцца на стадыі пачатковага вучнёства, зразумела, за выключэннем вядомых беларускіх дасыледнікаў дыяспary, згуртаваных пераважна вакол таго ж БІНІМу. Пагадзіўшыся напісаць пасъяслоўе да яго ў цэлым выдатнай кнігі, я адчуваю сваю адказнасьць за некаторыя яе недакладнасці ў ацэнках і фактах. Дазволю сабе таксама паспрачацца, асабліва з тымі ацэнкамі, дзе адчуваюцца спэцыфічныя для славянскіх і іншых натураў перабольшаныні, некаторая схільнасьць да «стварэння куміраў».

Відавочны недагляд — цытата з артыкула С. Кузняевай «Нацыянальнае адраджэнне і нацыянальная съядомасць беларусаў у першай палове XIX ст.»: «[Тагачасныя] беларусы як этнас у культурных адносінах знаходзіліся ў стане летаргічнага сну і не былі рэпрэзэнтаваныя на мапе Эўропы. Больш таго, беларусы прыйшлі ў XIX ст., ня маючи акрэсленай этнічнай самасъядомасці, страціўшы багатыя пісьмовыя традыцыі, з асыміляваным у культурных адносінах верхнім слоем этнасу, што

^{**} Николай Бердяев. Смысл истории: Опыт истории человеческой судьбы. V. Изд. 2. Paris, 1969. С. 29.

^{*} Тут і далей у прастакутных дужках — нумары старонак, да якіх адсылае аўтар пасъяслоўя.

ў значнай ступені было вынікам папярэдняга разьвіцця як народу недзяржаўнага» [8].

Чытаючы такія інвэктывы, мне заўсёды хочацца сказаць: навука вашая пакрылася пылам, а ману ўўрапейскую моль паела. Адносна «мапы» ўдакладнім: у 1-й палове XIX ст. на ёй не была «рэпрэзэнтаваная» і Польшча як самастойная дзяржава. Польшча страціла сваю дзяржаўнасць разам з Беларусью ў выніку падзелу Рэчы Паспалітай у канцы XVIII ст. І адрадзілася Беларусь як дзяржава разам з Польшчою — у 1918 г. Культура Беларусі XVIII—XIX стст. грунтоўна дасыльдавалася літаратурыведамі (А. Мальдзіс, Г. Кісялёў, А. Яскевіч ды інш.). Выяўлены багатыя традыцыі беларускай архітэктуры, тэатральнага, музычнага, садова-парковага, аратарскага мастацтва гэтага перыяду, дасыльдавалася асьветніцкая й нацыянальна-дэмакратычная філязофія ў Беларусі. А ў 1-й палове XIX ст. почалося адраджэнне новай беларускай літаратуры, тады ж беларускі этнас даў съвету такіх выдатных пісьменнікаў, як «паляк» Адам Міцкевіч і «русак» Фёдар Дастаеўскі. Ды ўвесь даробак культуры беларускага этнасу не пералічыш у кароткім нарысе. Рэкамэндую вучоным гісторыкам і літаратуразнаўцам заглядваць у сёньня ўжо шматлікія беларускія энцыклапедыі.

Адносна «акрэсленай этнічнай самасвядомасці» нагадаю, што «акрэслівае» ня этнас у цэлым, а нацыянальная інтэлігенцыя. Гісторыку павінна быць ведама, што «Западно-рускій край», гэта значыць пераважна Беларусь, у царскай імперыі служыў своеасаблівым адстойнікам, калінізаваным Расеяй пераважна *иноверческим элементом*. І не без расейскай калінізацыі: у гарадох і большасці мястэчкаў «беларускі этнас» складаў 10—15% насельніцтва. А ў якім сэнсе трэба разумець вызначэнне дасыльднікамі беларусаў «як народу недзяржаўнага»? Радавод беларускай дзяржаўнасці пачынаецца з Полацкага Княства, гэта значыць, дзяржаўнасць беларусаў на два стагодзьдзі старэйшая за дзяржаўнасць расейскую, запачатканую палітычным уздымам былога ўдзельнага Маскоўскага Княства. Праўда, Беларусь часова страціла сваю дзяржаўнасць у складзе Расейскай Імперыі. Але гэтая «праўда» датычыцца ўсіх іншых народаў, у тым ліку расейскага, які

некалькі стагодзьдзяў жыў пад татара-мангольскім ігам. Як на мой погляд, гэтае іга было мякчэйшае, чым каляніяльны прыгнёт Рasei над беларусамі й палякаў у анэксованай Заходняй Беларусі: «манголы» вытрасалі съвірны й каліты «русаў», але рэдка лезьлі ў іхню душу, не мянілі расейскую школу на татара-мангольскую і не навязвалі ім сваёй ісламской веры.

Мне часам здаецца, што ў «летаргічны сон» упадаюць некаторыя дасьледнікі, а не «беларускі этнас». Гаксама з «эўрапейскай культурнай мапай» бывалі забаўныя анэксцы. Захавалася съведчаныне (не ручаяся за яго дакладнасць) пра першую матывіроўку прысуджэння Нобэлеўскай прэміі Генрыку Сянкевічу ў 1905 г.: за выдатныя раманы, напісаныя на «польскім дыялекце расейскай мовы».

Свае цікавыя, хоць, на мой погляд, крыху апалягетычныя нарысы пра творчасць арыгінальнага беларускага паэта Янкі Юхнаўца аўтар пачынае з фактычнай недакладнасці, называючы «першым беларускім міталягічным слоўнікам» хрэстаматию «Міфы бацькаўшчыны» (Менск, 1994). У гэтай кніжцы перадрукаваны фрагменты з этнографічных нарысаў беларускіх фальклёрыстаў пераважна дарэвалюцыйнай расейскай этнографічнай школы. Там няма крытычнага аналізу, выбаркі аптымальных вэрсіяў, урэшце, няма «камэнтароў», альбо, шырэй, гермэнэўтыкі, тлумачэння сэнсаў і сымболікі так званай «ніжэйшай», дакладней народна-пастычнай міталёгіі. Ды складальнікі (а не аўтары) хрэстаматыі ня ставілі такой задачы, яна выходзіла за рамкі гэтага хутчэй літаратурнага, чым навуковага жанру. Першыя слоўнікі аўтэнтычных беларускіх мітаў (пакуль што ня поўныя) апублікованыя ў нашых часапісах «Адукацыя і выхаванне» (1996) і «Мастацтва» (1997).^{*} Крыху бэлетрызаваныя нарысы па беларускай міталёгіі апублікаваў Аляксей Ненадавец у кніжцы «Святло таямнічага вогнішча» (Менск, 1993).

^{*} Ул. Конан. Архетыпы нашай культуры: Міфы і міфалагемы // Адукацыя і выхаванне. 1996. №№1, 3—11; Яго ж: Славянская міфалогія ў кантэксце беларускай культуры // Мастацтва. 1997. №№4, 6, 7, 8, 11, 12.

Вобраз чорта, дакладней *нячысьціка*, у беларускай літаратуры — новая тэма, запачтаваная Л. Юрэвічам. Чытач знойдзе тут шмат цікавага й дасьціпнага. У tym ліку — алюзіі на гістарычны лёс Савецкай Беларусі й на сучасную палітычную сітуацыю. І ўсё ж тут патрэбныя таксама пэўныя камэнтары. Ніяк нельга раўняць беларускую «савецкую», а дакладней нацыянальна-адраджэнскую літаратуру 1920-х, асабліва да 1927 г., і «падчышчаную» літаратуру савецкую 30-х і наступных дзесяцігодзьдзяў, знявеченую бальшавізмам. Асабліва калі гутарка ідзе пра творчасць Бядулі. З Купалам і Коласам часам усё ж лічыліся, хоць калечылі; а Бядулю цалкам «абязбожылі»: з адукаванага біблейста зрабілі «навуковага» атэіста. А ў ягонай паэтычнай міталёгіі ўсюды памянялі плюсы на мінусы. Вось пачатак Бядулевай паэмы «Беларусь» з паэтычнага зборніка «Пад родным небам», выдадзенага таварыствам «Адраджэнне» (1922):

*Ты — летапіс з аповесціяй вячыстых,
Акропленых съязамі дудароў.
Ты — яснацьвет ад водгульляй агністых
Жняёў, касіоў і старцаў-дудароў...*

.....

*Сам Госпад-Бог хадзіў тут па зямліцы,
Усоль зіхціць-відаць яго съяды.
Па тых съядах красуюца капліцы,
Па тых съядах брыдуць у даль Дзяды.
Зышліся тут Ярыла з Божым Сынам,
Святая Маці з Доляю жыве.
У цяні дубоў пад старадаўным тынам
Ілья й Лясун расьселіся ў траве...*

А вось тая ж «Беларусь» у атэістычным варыянце бальшавіцкіх выданьняў, у tym ліку кнігі «Паэмы» за 1927 г.:

*Цябе вякі, як мумію, спавілі
Папоўскай цьмой і панскім бізуном.
Сярод жывых ляжала ты ў магіле,
Паміж славян — між коласаў залом.
Касціёл, царква жар-сонца заступілі,*

Туманіў мозг вядзьмарскі забабон.

.....
*Як п'яvac жмут, сасуць твой карк бажніцы,
А гандляроў — як плойма дымных хмар.
Радзіны, съмерць, хаўтуры ці жсаніца,
Два махляры пры гэтym: поп, карчмар...*

У артыкуле «Чорт, Янка Юхнавец ды беларуская літаратура» Л. Юрэвіч прыводзіц фрагмэнт з успамінаў Л. Галяка. У ім гутарка ідзе пра канфлікт Лютэра з Скарынам: заснавальнік нямецкага пратэстанцтва прыняў беларускага асьветніка за «чорта» й кінуў у яго чарнільніцай [99—100]. На думку Л. Юрэвіча, мэмуарыст мог прачытаць гэта ў творах Юхнаўца, аўтара нэаміталягічнай паэмы «Калюмбы», дзе рэальны персанаж Скарына сусінue зь мітам. Аднак жа агульнаю крыніцай бэлетрызаваных варыяцыяў на гэту тэму паслужыла хутчэй за ўсё апублікованая ў 1839 г. кніга славіста Барталамея Копітэра (1780—1844), дзе ёсьць разьдзел «Гістарычнае пытаньне пра доктара Францішка Скарыну зь Літвы — мэдыцынскага факультэта Прагі, які рабіў падkopы супраць доктара Марціна Лютэра». Нашага асьветніка Лютэр быццам бы прыняў за чараёніка ды «інтыргана ад д'ябла».*

Чамусьці некаторыя крытыкі ў нас на Беларусі й за яе межамі палічылі, быццам бы паэта Юхнаўца моцна пакрыўдзілі — крытыка й публіка. І началося «кажденіе» вакол ягонай асобы й творчасці. Але публіка — стыхія аб'ектыўная, на яе ня варта крыўдзіцца. А крытыка бадай што не крытыковала яго, скарэй захавальвала — ад пачатку 50-х гг. да канца нашага стагодзьдзя. Л. Юрэвіч прыводзіц фрагмэнт з крытычнага нарысу П. Склюта (Ант. Адамовіча) «Пад зорамі белымі» (1953), дзе «цёмная глыбіннасць» Юхнаўца параўноўваецца з філязофскай глыбінёю першаадкрыўальніка дыялектыкі Геракліта па мянушцы Цёмны

---

* Фрагмэнт пра Скарыну й Лютэра перадрукаваны ў перакладзе з лацінскай на беларускую мову ў кн.: Францыск Скарына і яго час: Энцыклапедычны даведнік. Мн., 1988. С. 580; Францыск Скарына: Зб. дакументаў. Мн., 1988. С. 77—80.

[100—101]. У кніжцы Юрэвіча друкуеца поўны тэкст палемічнай нататкі М. Панькова, дзе Юхнавец абвяшчаеца вялікім наватарам, другім пасля Багдановіча выратавальнікам роднае паэзіі, а іншыя паэты «як і тут, на эміграцыі, так і там, на Беларусі», — статыстамі, што пішуць «пра камбайн, вечарынку, сенакос з думкай пра Сталіна або пра бярозы, крушыны» [104]. Не абыишлося без дыму кадзільнага і ў часопісе «Крыніца», дзе друкаваліся нарысы пра творчасць Юхнаўца й ягоныя творы. У артыкуле Евы Лявонавай «Свята асацыяцый» гэты паэт абвяшчаеца вялікім настаўнікам, што разъвіў і пашырыў адкрыцьці філёзафа Пляtona, драматурга Мэтэрлінка, паэтаў Bodlера, Ахматавай, Эліата, урэшце, беларускага фальклёру й Багдановіча. Здаецца, толькі Ганна Кісьліціна цівяроза паглядзела на фальклёрна-мадэрнісцкую паэзію Юхнаўца, замкнённую на індывідуальны душэўны дасьвед, што «дрэнна сумяшчаеца з яго славай паэта-філосафа».*

Вось і наш калега Юрэвіч піша аб райскіх матывах «Юхнаўца-жывапісца, Юхнаўца-скульптара» й пра самабытную «філязофію Янкі Юхнаўца», для якога «аднолькава роднасным набыткам стаеца Эсхіл, Скарына, Гусоўскі, Сартр, Ніцшэ» [105—106, 114—120]. Ян Чыквін у артыкуле «Набліжэнне вандроўніка» таксама лічыць гэтага паэта «адкрывальнікам новых даляглядаў і магчымасці ў развіцця айчыннай паэзіі».^{**}

Сам паэт Юхнавец у гутарцы з Алесем Бяляцкім, апублікаванай у tym жа нумары «Крыніцы», аказаўся значна сыціплейшым. На пытанні пра вытокі сваёй творчасці ён адказаў:

«Здаралася эгаістычнасць чытаць і шанаваць М. Багдановіча, а потым Я. Купалу; і адпаведна вырабляўся характар, што адкладваўся ад цёткі Куліны, — любіць народную творчасць [...]. Эстэтычнасць з'явілася павучыцца ў заходніх еўрапейскіх паэтаў і празаікаў. Але пісаць пачаў па-свойскаму ад усведамлення: беларуская творчасць — казкі».

* Крыніца. 1996. №2(18). С. 2—23.

** Ян Чыквін. Далёкія і блізкія: Беларускія пісьменнікі замежжа. Беласток, 1997. С. 89.

Спраба наблізіць творчасць Янкі Юхнаўца да эўрапейскай клясыкі — ад Гамэра да Багдановіча, на мой погляд, наіўная. Гэта розныя тыпы паэзіі — апалёнаўская клясыка й дыёнісіскі мадэрнізм, самабытна выяўлены беларускім паэтам. Беларускі мадэрнізм мае дачыненне да народнай творчасці, бо пачатак яе — таксама карнавальны дыёнісізм. Не клясычны музычна-жывапісны, скульптурна-плястычны фальклёр, а яго архаічныя жанры — замовы, заклінанні, паганская малітвы. Мадэрнізм, а тым больш постмадэрнізм — ня космас, а вяртанье да хаосу, каб тварыць нова. У тым ліку мову. Паводле Бібліі (пераклад Ф. Скарыны): «В начале сотвори бо^г небо и землю. Земл# же бн неплодна и неукрашена. И тмы были поверху бездны» (Быццё 1:1—2). Сваім калегам я параіў бы лічыцца зь неаднاتыпнасцю паэзіі, як усякага іншага мастацтва. Тады іхня камэнтары да паэтычнага наватарства прыдбаюць большай аб'ектыўнасці. Прыпамінаецца верш Алеся Салаўя, напісаны ў той час (1947), калі беларускі мадэрнізм, здаецца, яшчэ не нарадзіўся:

*Чалом, чалом, стухмяньяя актавы,
і рыфмаў звон, і съпёў радкоў, чалом.
Скасіў мадэрн ажыўчых сокаў травы,
а кветкі іх назваў вялікім злом.
Я з вамі йду пад полагам няславы,
дваццаты век нас выціснуў на злом
і на жанчын мужчынскія ўсклаў сподні
і пасадзіў сізу на храм Гасподні.**

Мае заўвагі да кнігі Л. Юрэвіча ня ёсьць спрэчка розных сьветапоглядаў: тут хутчэй — розніца «поля зроку» й эстэтычнага «стажу». Большасць ягоных нарысаў я мог бы падпісаць «рукою ўласнаю». Адзначу толькі «дробязі», маючы на ўвазе, што ў літаратуры іх няма. Свае крытычныя нататкі «Рыгор Крушына: Апостал каканьня» (дарэчы: вобраз Апостала лепш пасуеща да любові, чым да каканьня) аўтар пачынае з таго, быццам бы ў «Выбраных творах» (1957) гэтага паэта «бясполая

---

*Крыніца. 1997. №6(32). С. 38.

беларуская літаратура губляе сваю цнатлівасць», бо тут «сувязь паміж вобразам, мовай і эрасам найбольш відавочная» [124].

Ня варта, як той казаў, гаварыць «за ўсю Адэсу». Беларуская літаратура сапраўды цнатлівая, цнатлівасць яе не «пераможана» Крушиным, нават самым Глёбусам. Але не бясполая паэзія Купалы й Багдановіча. Альбо хоць бы бліжэй да нас — Куляшова, Танка. Эратычныя матывы (не «лабавыя», а скрытасымбалічныя, гэта значыць мастацкія) пранізываюць беларускі фальклёр, адкуль пачыналася нашая літаратура.

Нарысамі «Айцы марыяны» й «Пётра Татарыновіч» Л. Юрэвіч пачынае дасьледаванье гісторыі беларускай рэлігійнай думкі. Беларусь і тут (насуперак «эўрапейскім» і праразейскім забабонам) мае багатыя традыцыі — ад Кірылы Тураўскага і ўніяцкага рэлігійнага досьведу да тых жа марыянаў. Беларускія сьвятыя, тэолягі й грамадзкія дзеячы Адам Станкевіч, Леў Гарошка, Андрэй Мякота, Язэп Германовіч, Часлаў Сіповіч, Пётра Татарыновіч набылі сусветную вядомасць. Праблемы культуры беларускага далёкага замежжа (тэатар, драматургія, музыка, лексыкалёгія) істотна дапаўняюць кнігу, пашыраюць яе тэматычны дыяпазон.

Дачытаўшы да канца кнігу Юрэвіча, я пагадзіўся зь яе загалоўкам. Сапраўды, кожны разъдзел — гэта дасыціна напісаныя камэнтары да багатай рукапіснай спадчыны, апрацаванай, выбранай і падрыхтаванай да друку спадаром Лявонам. З уласнага вопыту ведаю: гэты жанр — самае працаёмкае дасьледаванье ў гуманітарных навуках. Шматлікія фрагменты зь лістоў Міхася Міцкевіча да Юркі Віцьбіча адкрываюць чытачу новы воблік малодшага брата Якуба Коласа, выдатнага бэлэтрыста, журналіста, мовазнаўцы, чалавека шырокай навуковай эрудыцыі. Выняткі зь ліставаньня Ларысы Геніюш зь пісьменнікамі беларускай дыяспары дапаўняюць нашае ўяўленыне пра паэтку — рыцара Маці-Беларусі ў жаночым вобліку.

Беларуская літаратура за рубяжом прайшла драматычны шлях, дала багатыя творчы плён. Без падтрымкі «сваёй» дзяржавы. Але былі самаахвярныя рупліўцы, супрацоўнікі Беларускага Інстытута Навукі й Мастацтва. Гэта яны здолелі захаваць, апрацаваць і данесьці да чытача раскіданую па ўсім

сьвешце літаратурную й навукова-асьветную спадчыну. Сярод іх сёньня хораша працуе Лявон Юрэвіч.

21 студзеня 1999

KAMUNIKAT.org

ЗЪМЕСТ

I	Да гісторыі станаўлення жанру гісторыка-міталягічнае прозы	7
	«Лябірынты» Вацлава Ластоўскага: спроба разгорнутага камэнтара выбранных месцаў	31
	«На шляху з варагаў у грэкі»: праблемы гісторыі — праблемы сучаснасці	49
	«Русальчына бальяды»: міталёгія й дэмманалёгія ў паданьнях Святаслава Каўша	71
II	Чорт, Янка Юхнавец ды беларуская літаратура	91
	Паэзія й праўда жыцця: Янка Юхнавец	114
	Апостал каханья: Рыгор Крушына	124
	Пакараны вершам: Але́сь Сала́вей	130
III	Айцы марыяны	145
	Тавізаўцы	155
	Змагары з «Баявой Ускалосі»	166
	Беларускі тэатар і драматургія на эміграцыі	177
	Беларуская лексыкаграфія за мяжой	211
IV	Пётра Татарыновіч	231
	Міхась Міцкевіч	242
	Ларыса Геніюш	281
	Уладзімер Конан. <i>Scripta manent</i>	289

Стыль рэдактура *Ілона Ўрбановіч*
Зъміцер *Саўка*
Карэктура *Натальля Кучмель*

Падпісана да друку 4.02.1999. Папера афсэтная. Друк афсэтны.
Гарнітура Times. Наклад 500 асобнікаў.